

KURASJE

27/28

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

Tema:

ARBEJDERKLASSEN OG KRISEN

STATEN OG DE MATERIEKKE PRODUKTIONSBETINGELSER

MARX' METODE I KAPITALEN

KÆRE ABONNENT

Dette nummer af Kurasje er det sidste i abonnementsrækken 25-28. Kurasje opfordrer dig til at gentegne dit abonnement ved at benytte det vedlagte girokort. Som det vil fremgå af prisoversigten er prisen på abonnementsrækken udtryk for en yderst moderat prisstigning, omkring 8%.

Abonnement på kurasje nr. 29-32 koster følgende:

Biblioteker	160 kr.
Støtteabonnenter	160 kr.
Studerende o.lign.	120 kr.
Folk med fast arbejde	140 kr.

Kurasjes gironummer: 7 16 60 44

Kurasje
Krystalgade 16
1172 København K

**Tegn abonnement,
skaf flere abonnenter,
brug Kurasje.**

Kurasje har fast ekspeditionstid:
Mandag 14-17, onsdag fra 12-16 og fredag fra 12-16.
Telf.: 01-147151

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 27/28

April 1981

Redaktionen: Bjarne Andersson, Allan Andreassen, Flemming Bahner, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Carl-Ivar Carlin, Bo Elling, Leif Hansen, Finn Hansson, Erling Havn, Mogens Holm, Hans Hornbech, Søren Kerndrup, Tyge Kjær, Arne Kurdahl, Peder Lærke Nielsen, Lars Qvortrup, Finn Dam Rasmussen og Peter Søndergaard.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

Leder	2
<i>Torben Pilegaard Jensen og Arne Kurdahl: Radikalisering i krisen</i>	7
<i>Mogens Holm: Tilpasning eller oprør</i>	29
<i>Christel Neususs: Hvem sagde krise?</i>	47
<i>Tyge Kjær: Staten og de materielle produktionsbetingelser</i>	71
<i>Nils Bredsdorff, Leif Hansen, Peder Lærke Nielsen og Finn Dam Rasmussen: Logik og historie</i>	107
<i>Hans-Georg Backhaus: Om forholdet mellem det «logiske» og det «Historiske» i marx' kritik af den politiske økonomi</i>	117
<i>Roland Roth: Afsked med proletariatet?</i>	167
<i>Paul Mattick: 1904-1981</i>	176
<i>Paul Mattick: «Living Marxism»</i>	177

LEDER

Kære abonnent – Kurasje er blevet »slankere«, som det hedder med en af annoncerprogets eufemismer.

Ved slutningen af sidste abonnementsrække 21-24 lovede vi dig, at du som sædvanlig ville få mindst 500 sider kvalificerede marxistiske teoribidrag til og konkrete analyser af kapitalismens politiske økonomi. Med dette dobbeltnummer, som slutter indeværende række, er vi for en gangs skyld ikke nået helt derop.

Kurasje er stadig et af de største og billigste tidsskrifter på venstrefløjen, takket være et stort antal stabile abonnenter og en betydelig tilsidesættelse af almindelige kapitalistiske kalkulationsprincipper. Vi vil gerne fastholde denne position og samtidig vedblive trods inflationen med at kunne udsende den samme stofmængde indenfor et år, som vi har gjort de sidste tre årgange. Kompromisset er blevet en temmelig moderat abonnementsforhøjelse på 10.- kr. fulgt op af denne kraftige opfordring til at gentegne dit abonnement og skaffe nye abonnenter til abonnementsrækken 29-32.

Det skal ikke skjules, at det er blevet vanskeligere at lave et teoretisk marxistisk tidsskrift. På den »praktiske« side, som vi startede med, drejer det sig om stigende omkostninger og faldende købekraft. Disse problemer er ikke de vigtigste, men kan alligevel godt blive de mest presserende. Vigtigst er det politiske og faglige indhold i tidsskriftet – også her er det hele blevet vanskeligere.

Den fragmentering som kendetegner venstrefløjen genfinder man nemlig også inden for den aktuelle marxistiske teoriudvikling. De forskellige politisk-teoretiske positioner kan ikke – ihvertfald ikke længere – rubriceres blot i to kasser. Der skal mange til – men spørgsmålet stiller sig, om det overhovedet er meningsfuldt nu med en sådan klassificering? Fragmenteringen og differentieringen af den marxistiske teoriudvikling er ikke entydig dårlig, men er bl.a. en sund reaktion på den lidt for firkantede frelsthed, der var bagsiden af Marx-renaissancens erkendelseseksplosion. Teoriudviklingen er imidlertid ikke blot kendetegnet ved indre differentieringer, men nok så meget ved deciderede uenigheder om mål og midler.

I dette teoretiske klima har redaktionen forsøgt at navigere gennem de oprørte vande for at bringe fortidens indsigter med til fremtidens kyster. De to farligste skær på denne sejlads (her kan den klassiske dannede læse evt. indsætte navne fra græsk mytologi, etc.) har heddet dogmatisme og opportunisme – og selv synes vi ikke, vi er grundstødt på nogle af dem endnu, men vi har nok været meget tættere på det første end på det andet!

Problemet er at være åben, uden at være princip- eller kritikløs. Kurasje ønsker ikke at være – og har faktisk heller ikke i adskillige år fremstået som en teoretisk monolit, som en blok uden indbyrdes uenigheder eller modsætninger. Vi har således både bragt og skrevet artikler, der dækker et ret vidt spektrum af uenigheder, ud fra en opfattelse af, at uenigheder kun er produktive, for såvidt de forskellige synspunkter konfronteres med hinanden. Dette kan bl.a. ses i de seneste numres diskussion af »realanalyseproblemet«.

Redaktionspolitisk ser vi derfor opgaven som at bidrage til venstrefløjens generelle afklaring ved at lave et teoretisk tidsskrift, der både er åbent for aktuelle strømninger, bevægelser og uenigheder på denne venstrefløj og samtidig forsøger at holde fast i de indsigter og teoretiske landvindinger, som »rekonstruktionsbølgen« (dvs. opgøret med den stivnede sovjetmarxisme) og det frugtbare »universitetsmarxistiske« miljø betød i slutningen af tresserne.

»At holde fast i tidligere indsigter« vil – som det er sagt i de sidste mange ledere og artikler i Kurasje – sige at kritisere og videreudvikle den marxistiske teoris indsigter i den samfundsmæssige udviklings dynamik. Det er ikke ensbetydende med, at tidligere indsigter, herunder Marx', ikke også skal udsættes for kritik og eventuelt for afvisning – tværtimod. Det er derimod en understregning af, at den permanente teoretiske kritik – det permanente selvpørgør om man vil – er en integreret del af marxistisk videnskab, der tager sig selv alvorligt som marxistisk.

Den marxisme som i disse år erklæres og erklærer sig selv *i krise*, er og har altid været en marxisme, der ikke tog sig selv alvorligt. En »ukritisk« videnskab, der forlængst var forstenet som legitimationsvidenskab for forskellige »marxistisk-leninistiske« organisationer, deres politiske strategi og forhistorie.

I Indledningen til temaet »Til kritikken af det daglige liv« i nr. 23/24 fra april 1980 kunne man bl.a. læse: »... For så vidt marxismen er i »krise« , fordi den ikke *på forhånd* har analyseret kapitalismens historiske forandringer, henviser denne »krise« kun til marxismens udogmatiske forhold til virkeligheden, og til det – for marxister – selvfølgelige forhold, at virkelighedens forandringer kun kan kritiseres i samme hastighed som de virkelig finder sted. »Krise« i denne betydning til marxismens produktive udvekslingsforhold med samfundet, og til nye, aktuelle, *påtrængende* arbejdsopgaver, der må tages fat på« (s. 4).

Set i dette perspektiv har den udogmatiske og selvkritiske marxisme altid været i krise, fra tid til anden forstærket af, at kapitalismen også var i krise, med de voldsomme forandringer i vante samfundsmæssige strukturer, der som regel følger heraf.

Men det er ikke denne form for krise, det er blevet så mondænt at snakke om. Det drejer sig snarere om vrangsiden heraf. Stillet overfor nye udviklings-

former for kapitalismen, som der ikke i den marxistiske teori foreligger fix og færdige svar på, erklæres denne straks i krise. De for tiden mest fremherskende svar herpå udgør efter vores mening den *egentlige krise* for marxismen som revolutionær teori. Den økonomiske krise og den omfattende arbejdsløshed opfattes som trussel mod venstrefløjen snarere end mod det borgerlige samfund – og marxismen må straks udvikle koncepter til at bemestre denne krise. Resultatet bliver at *kritikken af den politiske økonomi* erstattet med en ny politisk økonomi, en ny og bedre økonomisk styringsvidenskab. *Opportunismen* i form af teoriens borgerliggørelse og kravet om den umiddelbare, praktiske anvendelighed står på lur.

Men også denne udviklings modpol: *dogmatiseringen* udgør en »krisetendens« for den marxistiske teori. Stillet overfor kritik af dens analyser, resultater og positioner rekurreres til tidligere, historiske positioner og til syvende og sidst til Marx' og Engels' tekster, hvorfra der fremdrages skriftsteder til belæg for analysen uden, at der bliver tvivlet på disse »steders« sandhedsværdi (eksegese) og uden at de bliver gjort til genstand for en indholdsmæssig, sammenhængende diskussion (eklektisme).

Overfor disse udviklingstendenser må både det radikale og udogmatisk i den marxistiske kritik af kapitalismen fastholdes.

Kurasjes redaktion forstår sig selv som en del af denne radikale udogmatisk marxistiske bevægelse. Vi føler os derfor politisk forpligtet til både at tage de nye påtrængende problemer op, som den kapitalistiske krise stiller til behandling, og at kritisere vores eget teoretiske grundlag. At dette ikke er i højsædet hverken i den akademiske verden eller på den politiske venstrefløj gør det ikke mindre vigtigt.

Det var lidt om grundlaget for, at vi vil opfordre dig til at tegne hhv. gen- tegne abonnementet for næste række 29-32 (1981-82).

I dette sidste nummer af den gamle række bringer vi først tre artikler, som alle er centreret omkring analysen af den nuværende krise og dens virkninger i forhold til arbejderklasse og arbejderbevægelse.

I artiklen »Kommentarer til diskussionen om arbejderklassens kampbetingelser og reformismekritikken i den nuværende krise« lægges der op til en diskussion af spændingsfeltet mellem de almene bestemmelser af arbejderklassens kampbetingelser og -former, der har stået i centrum i den diskussion, der har fundet sted specielt i Kurasje, og de historiske særtræk, der karakteriserer den nuværende krise. Hvad er de materielle forudsætninger for den tilsyneladende kontinuerede reproduktion af de tanke- og fordelingsfor-

mer, der udgør reformismens grundlag? Denne diskussion peger på, at belysningen af forholdet mellem kriseforløb og reformisme må fokusere på konkurrencen og konkurrencebetingelserne inden for arbejderklassen. Samtidig peges der på, at det er vigtigt at skelne mellem bevidsthed og reformisme forstået som reproduktionskampens praksisformer, som de er bestemt af konkurrencebetingelserne – hvis sigtet er at kunne påpege systemoverskridende bevidsthedselementer.

I artiklen »Tilpasning eller oprør – om ændringerne i arbejderklassens reproduktionsbetingelser i krisen«, fortsættes den diskussion om arbejdskraftreproduktionen, som er indledt i Kurasje nr. 23/24. Indledningsvis diskuteres det, hvordan sammenhængen mellem modsætningen imellem produktion og reproduktion kan forstås samfundsmæssigt – dvs. i gennemsnitlig forstand. Diskussionen styres ind i den dualitets (dobbeltlogik) – og totalitetsopfattelse, der f.eks. er blevet præsenteret i tidsskriftet Kontext. Pointen i artiklen ligger i samtænkningen af ændringerne i konkurrenceforholdene på arbejdsmarkedet imellem forskellige dele af arbejderklassen, og ændringerne i reproduktionsmulighederne.

Tesen er, at placeringen i konkurrencen på arbejdsmarkedet imellem forskellige dele af arbejderklassen, også hænger sammen med de reproduktionsbetingelser, som arbejdskraften skabes under.

Christel Neusüss' artikel omhandler de forhold, der er nye og karakteristiske for den nuværende krise.

Et centralt forhold i denne sammenhæng er verdensmarkedets ændrede og mere fremtrædende betydning i forhold til 30'er-krisen, og de nye betingelser for de statslige kriseløsningspolitikker, som dermed er tilstede.

Neusüss forsøger at vise, at det er nødvendigt, at også den reformistiske arbejderbevægelse bryder med sine vaneforestillinger om kvantitativ økonomisk vækst til overvindelse af krisen og forholder sig til de kvalitativt orienterede krav og behov, som er dukket op blandt grupper af arbejdere og arbejdsløse – og viser, at man i BRD og Italien kan finde enkeltstående eksempler på nyorientering af den faglige kamp og de politiske reformkrav.

Denne diskussion afslutter Neusüss med nogle selvkritiske kommentarer til bl.a. sin egen forståelse af klassebevidsthedens udvikling således som den er kommet til udtryk i Redaktionskollektiv Gewerkschaftens artikler i Prokla (bragt i Kurasje 11 og 12). Disse analyser ser Neusüss nu som for snævert fikserede på arbejdsintensiveringernes skærpelse som afgørende for klassebevidsthedsudviklingen, og antyder, at videreførslen af den teoretiske kritik må gå i retning af at føre analyserne udover de grænser og rammer, der ligger

fra Marx' side og ikke fastholde en dogmatisk gentagelse af hævdvundne teser.

Med artiklen »Staten og de materielle produktionsbetingelser« genoptages tidligere statsteoretiske diskussioner om statsapparatets rolle i tilvejebringelsen af de materielle produktionsbetingelser. Problemstillingen belyses ved at kritisere de tidligere statsteoretiske bidrag, hvor det begrebslige indhold af det« almene« har været afgørende for forståelsen af tendenser til statsliggørelsen af visse produktionsbetingelsers fremstilling. Her overfor hævdes, at det afgørende ved statsliggørelsen er, at de pågældende produktionsbetingelser fremstilles *uproduktivt*, d.v.s. at de anbragte penge ikke fungerer som kapital, og at det anvendte arbejde ikke fungerer produktivt. Betingelserne for og virkningerne af statslig tilvejebringelse af givne produktionsbetingelser må derfor søges i de specifikke stofflige og akkumulationsmæssige forhold, som har anbragt de pågældende produktionsområder udenfor kapitalens rækkevidde, og samtidig gjort dem til en stofflig og akkumulationsmæssig nødvendighed for totalkapitalens reproduktion.

Den sidste artikel Om »det logiske« og »det historiske« i Marx' kritik af den politiske økonomi behandler grundlæggende metodiske problemer i Marx' teori. Ud fra en karakteristik af den marxske teori som formanalyse og kategorikritik drejer det sig om denne teoris status overhovedet. Om teoriens forklaringskraft om man vil: Hvad er dialektisk metode og dialektik i den marxske teori?

I en indledning til artiklen har oversætterne søgt at introducere artiklen ved at sætte dens problematik ind i en teoriehistorisk sammenhæng og påvise dens teoretiske perspektiver.

RADIKALISERING I KRISEN?

KOMMENTARER TIL DISKUSSIONEN OM ARBEJDERKLASSENS KAMPBETINGELSER OG REFORMISMEKRITIKKEN I DEN NUVÆRENDE KRISE

Torben Pilegaard Jensen og Arne Kurdahl:

Det er hensigten med denne artikel at føje nogle kommentarer til den diskussion om grundlaget for kritikken af den eksisterende reformisme, der har været ført i bl.a. dette tidsskrift gennem længere tid. Det er vores håb, at vi med denne kommentar kan være med til at lægge op til en diskussion af, ikke så meget hvad der er nøglebegreberne i den teoretiske bestemmelse af reformismens grundlag, men i højere grad, at vi ved at tage udgangspunkt i spændingsfeltet mellem de almene bestemmelser, der har stået i centrum i den del af diskussionen, der har fundet sted i Kurasje, og de historiske særtræk, der er indeholdt i diskussionen af det aktuelle grundlag for reformismen i den nuværende krise, kan dreje opmærksomheden over mod en diskussion af betingelserne for lønarbejdernes eksistens som klasse og dermed – negativt – i retning af de materielle omstændigheder, der har været en del af forudsætningerne for den tilsyneladende kontinuerte reproduktion af de tanke- og fordelingsformer, der udgør reformismens grundlag.

Artiklen falder således – selvom vi ikke eksplicit har søgt at skrive os ind heri – i en vis forstand indenfor diskussionen af hvilke problemer, der aktualiseres ved forsøgene på teoretisk af begribe krisens udtryksformer. Selvom vi, som det vil fremgå nedenfor, er mere end karrige med at systematisere krisens fænomener, har det for os ikke blot været en ledetråd, men overhovedet baggrunden for at ville skrive denne kommentar, at vi ville søge at sikre, at bestemmelserne ikke forbliver så abstrakte, eller omvendt, at de i sig indeholder mulighederne for at kunne blive så udarbejdede, at de ikke mister den sensitivitet overfor historiske omstændigheder, der er nødvendig også for den teoretiske udvikling.

Vi skal søge nedefter i kommentaren at fastholde disse intentioner og derfor fra begyndelsen prøve at præcisere placeringen af denne diskussion. Artiklen vil blive struktureret således:

1. En præsentation af problemstillingen om den fraværende, men i de teoretiske marxistiske analyser forventede radikaliserings af arbejderklassen som umiddelbart resultat af kriseskærpelsen. En forventning, der efter vores mening i flere henseender åbenbarer, at teoretiske og empiriske forudsætninger er utilstrækkeligt reflekterede i analyserne.
2. Med udgangspunkt især i de senere års danske bidrag til den teoretiske diskussion af arbejderklassens eksistens og kampbetingelser, der betragter dette som baggrund for forståelsen af reformismens grundlag, skal vi søge at pege på i hvilke henseender disse empiriske og teoretiske realiteter får en for stedmoderlig behandling, og hvilke resultater denne fører med sig. Hovedkritikpunkterne skal her være: *For det første* at de arbejder med arbejderklassen som en enhed af ensartet arbejdskraft, og at de således ikke inddrager de strukturelle (selve lønformen, konkurrencen som formen for arbejdskraftens samfundsmæssiggørelse og uadskilleligt forbundet dermed, løndifferentiering indenfor prisformen, som er bevægelsesformen for udligningen af udbud og efterspørgsel efter arbejdskraft) og de materielle begrundelser (dannelsen og betingelserne for dannelsen af gennemsnitsprofitraten) som væsentligt konstitutionsgrundlag for arbejderklassens kampbetingelser. Man kan også sige, at de bidrag vi forholder os til for en dels vedkommende ophæver konkurrencen mellem arbejderne, enten ved udelukkende at tillægge forholdet mellem kapital og fagforeninger betydning (hvor fagforeninger forudsættes) eller ved alene at begrunde fagforeningerne ud fra deres funktion som begrænser af konkurrencen indenfor arbejderklassen. Det glemmes ofte i denne sammenhæng at understrege, at der alene er tale om en tendentiell modifikation af konkurrencen, at konkurrencen hverken nødvendigvis er ophævet eller modificeret, men at fagforeningerne tværtimod i deres struktur i sig selv er udtryk for konkurrencens eksistens og reproduktion. Sagt med andre ord: vi skal med udgangspunkt i en fremstilling af prisformen og en antydningssvis angivelse af sammenhængen herimellem og profitratens gennemsnættelse søge at angive betydningsindholdet af denne manglende refleksion. *For det andet* vil kritikken mod disse bidrag være, at de historiske momenter i krise- og akkumulationsforløbet og i forholdet mellem stat og arbejderklasse¹ ikke gøres til et væsentligt momenter og ikke indenfor denne teoretiske ramme *kan* gøres til væsentlige momenter

1. Det som C. Neustiss har søgt at systematisere for BRD i artiklen, Hvilke nye momenter bestemmer den nuværende stagnationsfase, i dette nr. af Kurasje, og som Hirsch og Roth

i forklaringen på de ændrede betingelser for arbejderklassens kamp, henholdsvis for reformismens eksistens. Disse nye forhold ændrer på konkurrencen indenfor arbejderklassen, både bestemt ud fra arbejdskraftsforbruget i produktionsprocessen, bestemt ud fra salgsbetingelserne, d.v.s. fastlæggelsen af kontraktindholdet såvel som bestemt ud fra forholdet mellem stat og arbejderklasse.

3. Vi skal med udgangspunkt i såvel den formbestemte konkurrence indenfor arbejderklassen, som i en angivelse af det materielle grundlag for forståelsen af differentieringen i arbejdskraftens umiddelbart økonomisk satte eksistensbetingelser, søge at fastlægge betydningen af konkurrencen lønarbejderne imellem for den radikalisering, der som nævnt ovenfor oftest er den forventede følge af krisen i marxistiske analyser. Pointen er her, at reproduktionskampens praksisformer, som konkurrenceformerne og -betingelserne afstikker, ikke nødvendigvis skaber en bevidsthed, der er identisk med revenuekildebevidsthed.
4. Endelig skal vi søge på baggrund heraf i et sammenfattende afsnit kort at begrunde konsekvenserne heraf for reformismeanalysen og for de differentieringer, der stadig mere markant fremstår i krisen². Der er tale om differentieringer, der slår igennem i den private reproduktion af arbejdskraften og i reproduktionen af kapitalforholdet, og som både får sine materielle objektive udtryk og danner baggrunden for de forskelle i »arbejderbevidstheden«, der er væsentlige aspekter af krisegennemslaget. Dermed skulle der intentionelt være åbnet op for en diskussion af nogle af de elementer, der på det teoretiske plan indgår i bestemmelsen klassebevidstheden.

mindre systematisk behandler i, »Modell Deutschland« und neue soziale Bewegungen i Prokla nr. 40, Berlin 1980.

2. Vi kommer ikke ind på de empiriske forhold, men kan her som eksempler nævne to sæt af sådanne: 1. Den øgede løndifferentiering mellem faggrupperne faglært/ufaglært og kvinder, og den mere fremskredne differentiering indenfor enkelte forbund, der peger på, at der skal aktiveres helt forskellige typer af sammenhænge for at forklare lønudviklingen på de forskellige områder. 2. De forskelle i ledighedsprofiler, der angiver, at også indenfor de enkelte fagforeninger er der tale om opdelinger i arbejdsstyrken i grupper med høj og grupper med lav omsætningshastighed, samt at disse profiler er varierende uden umiddelbar parallellitet til arbejdsløshedens omfang på de pågældende områder.

1. Radikalisering af arbejderklassen i reformismediskussionen

Efter i en årrække frem til krisegennembruddet i 73/74 fra marxistisk hold at have fastholdt dels kapitalismens nødvendige krisefyldthed, og dermed grænserne for den socialstatspolitik, der har været knyttet til en voksende værdiproduktion, og dels bruddet med den kapitalistiske og kapitalismekonforme reproduktionskamp, står vi nu 6-7 år efter overfor den uventede situation, at mens det er åbenbart, at

- den økonomiske krise forstået som profitabilitetsproblemerne i den privat organiserede produktion yderligere er skærpet (udover visse kortvarige op-sving i begyndelsen, hvor den også af den socialdemokratiske regering blev anset for et overgangsfænomen, der traditionelt kunne bekæmpes med underskudsfinansiering af statsudgifterne),
 - arbejdsløsheden er voksende og tilsvarende at den samlede beskæftigelse er faldende,
 - de materielle reproduktionsbetingelser er forringede, både i form af den disponible realtimeløn, den disponible årlige indtjening ved lønarbejde, arbejdsløshedsunderstøttelsen og de sociale ydelser,
 - stadig flere er henvist til den ringere forsørgelse på sociale ydelser
- er det mere end vanskeligt med samme lethed at kunne udpege udtrykkene for den politiske radikalisering. Dette gælder ikke mindst, hvis man som udgangspunkt betragter den politiske tilslutning til systemintegrerede institutioner som socialdemokratiet og den socialdemokratisk dominerede fagbevægelse. Men også hvis man søger at sammenfatte radikale udtryk for klassekampen er det undtagelsen snarere end reglen, at der fremføres krav, der uddyber modsætningerne, og at der satses på radikale aktionsformer.

Denne overfladiske konstatering af, at hverken systemkriser eller militante radikale bevægelser i arbejderklassen har været et fremherskende træk, peger på den ene side på svagheder i de forudsætninger som diskussionen om reformismens krise har hvilet på, men sætter også fokus på den nedprioritering af reformismediskussionen der har gjort sig gældende i de senere år. Konstateringen, der er udgangspunktet for formuleringen af denne kommentar, har dog også været udgangspunkt for en del af den fornyede diskussion af reformismens krise/ikke-krise og legitimitetsproblemerne for arbejderbevægelsens økonomiske og politiske organiseringer (især omkring tidsskrifterne Kontext og Kurasje).

Udgangspunktet for disse forventninger om den umiddelbare sammenhæng mellem den økonomiske og den politiske krise (herhjemme repræsenteret først

hos Ole Marquardt og senere udbredt i statsafledningsdiskussionerne især på baggrund af Flatow/Huiskens overfladebestemmelser³⁾ formuleres udfoldet hos Blanke⁴⁾: kriser der bringer den samfundsmæssige kapitalreproduktion til ophør og som fordrer forandringer i det historisk opnåede forhold mellem lønarbejde og kapital, fordi merværdiproduktionens betingelser kolliderer med arbejderklassens levevilkår, sådanne kriser fører til systemkriser i betydningen, at også det politiske system må undergå radikale forandringer. Når krisen stiller alternativerne: enten tilbagetrængning af arbejderklassen for at genfremskaffe betingelserne for merværdiproduktionen, og dermed den fornyede kapitalakkumulation, *eller* vedvarende stagnation i akkumulationen med effekt i et kumulativt forfald, bliver betingelserne for det politiske system: *enten* bliver arbejderklassens indflydelse på og integration i det politiske system trængt ud og arbejderklassen berøvet sine politiske rettigheder og organisationer, *eller* klassekonflikten udtrykker sig i former, der stiller spørgsmålet om forandring af det samfundsmæssige system og forsøge på »revolutionære løsninger« herpå på dagsordenen.

Mens krisen i økonomien i stor udstrækning kan siges at være omfattet af Blankes formuleringer: både stagnation i akkumulationen og tilbagetrængning af arbejderklassens materielle levevilkår, især forsøgt formidlet via indkomstpolitikken, kan man som nævnt indledningsvist kun vanskeligt påstå, at arbejderklassens politiske indflydelse på og integration i det politiske system er trængt ud, eller at den er frarøvet sine politiske organisationer.⁵ Endnu mindre kan man påstå at klassekonflikter udtrykker sig i former, der stiller spørgsmålet om revolution på dagsordenen.

Muligheden for denne divergens formulerer Blanke selv tilsluttende til Agnoli til at ligge i »reduktionen af herredømmekonflikter til fordelingskonflikter«,⁶ hvor fordrejningen af klasseforholdet i produktionen af værdi og merværdi på konkurrencens overflade danner grundlaget for konfligerende interesser i den politiske sfære. I begrebet interesse er således reduktionen udtrykt ved subjekternes forhold til deres privatejendom, til den frie rådighedsret over deres egen revenuekilde og ved valget mellem forskellige muligheder for den optimale udnyttelse heraf.

3. Ole Marquardt, Konjunkturforløb og klassebevidsthed, Århus 1974 og S. von Flatow og F. Huiskens, Den borgerlige stats afledningsproblem i Kurasje 9 og 10, 1974.

4. B. Blanke, Formen und Formwandel des politischen Systems in der bürgerlichen Gesellschaft i Handbuch V, Hrsg. v. V. Brandes u.a. Frankfurt a/M. 1977, p. 158.

5. Tværtimod, og det er måske en af grundene hertil, er det arbejderbevægelsens egne organisationer, der formidler gennemførelsen af forringelserne.

6. i Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur Analyse ... i Bürgerliche Stat und politische Legitimation, Hrsg. v. R. Ebbighausen, Frankfurt a/M, 1976, p. 210.

Sålænge altså subjekt- og interesseforholdene, ligheden som statsborger og den kun kvantitative ulighed som interessepartner kan tildække klasseforholdene i produktionen, sålænge kan – stadig i følge den tradition vi her refererer til – det politiske system »løse« sine legitimitetsproblemer og »holde systemkrisen stangen«.

For Blanke⁷ hviler forestillingen om udbredelsen fra økonomisk krise til politisk krise således på en antagelse om, at kun sålænge den udviklede overflades former reproduceres som adækvate former i produktionsagenternes hoveder, kun så længe kan det kapitalistiske systems institutioner reproducere sig, og højre- eller venstreradikalisering kommer ikke på tale. Men før eller senere gennembyrdes denne reproduktion, og da bliver spørgsmålet om radikalisering – enten faschisme eller revolution⁸ – relevant. Om ikke på kort så på langt sigt fører en økonomisk krise i sit kølvand en politisk krise med sig⁹.

Forestillingen om en sådan parallelitet synes at være vanskelig at begrunde, så længe det ikke nærmere er angivet på hvilke forudsætninger kollektiviseringen af krisebearbejdningerne – der er en del af grundlaget for at revolution eller radikale løsninger sættes på dagsordenen – hviler på. Det vil efter vores mening også sige, så længe det ikke tillægges betydning, at arbejderen er andet end fri og lige revenuekildebessidder, nemlig enkeltindivider som sælger af deres arbejdskraft og kollektiviserede som produktionsagenter, og så længe det ikke er angivet hvilke historiske forudsætninger, der er til stede for en kollektivisering af de individuelle erfaringsbearbejdninger. Det vil også sige, så længe de materielle reproduktionsbetingelsers historiske udvikling og betydning for kriseerfaringsbearbejdningen ikke er fremstillet. Disse betingelser må være udgangspunktet for formuleringen af alternative livssammenhænge, som på konkret vis sandsynliggør relevansen af en anden samfundsstruktur og et brud med den kapitalistiske produktions- og reproduktionsstruktur. Med dette sigte bliver det muligt at kritisere kapitalismen ikke blot for dens økonomisk modsætningsfyldte udvikling, men også for dens specifikke og historisk udviklede strukturering af de sociale sammenhænge og dermed af dens strukturering af betingelserne for en erfaringsbearbejdning, der blokerer for en fælles modstand mod effekterne af kriseforløbet. Herigennem overskrides også en snæver økonomisk orienteret tilgang til analysen af arbejderklassens reproduktions-situation, som det var tilfældet i en række af de analyser, der arbejdede med

7. Dette gælder også for Bredsdorff, Brinch og Hansen (BBH), der i Arbejderklassen og kapitalismen ... i Kurasje nr. 21 1979 bygger på samme forudsætninger.

8. B. Blanke, *Formen und ...* op.cit., p. 158.

9. Økonomisk krise skal her forstås i betydningen overakkumulationskrise og har kun mening, hvis man ikke lader enhver delkrise eller nedgang i profitabiliteten være ensbetydende med overakkumulationskrise.

et direkte sammenfald mellem krisegennemslag og reproduktionskampens radikaliseringsproces. Disse forhold er således centrale i udfoldelsen af den historiske analyse af eksistensbetingelserne for arbejderklassen og dens eksisterende organisationer i den nuværende krise. I denne kommentar skal vi alene forsøge at bidrage til den generelle forståelse af betingelserne for arbejderklassens reproduktion under specifikt kapitalistiske produktions- og reproduktionsbetingelser, herunder spørgsmålet om arbejderklassens kampbetingelser, som de giver sig indenfor lønformens begrænsninger (dette vender vi tilbage til under punkt 3).

2. Hovedtræk i reformismediskussionen

Når det hos Marquardt¹⁰ hed, at der på basis af selve den materielle udvikling igennem en akkumulationsproces sker en transformation af arbejderbevidstheden fra at være mere eller mindre kapitalaffirmativ socialpartnerbevidsthed til at blive radikaliseret oppositionel »antikapitalistisk bevidsthed«, sammenfattes den »radikaliseringsoptimisme«, som repræsentanter for den marxistiske kriseteori havde i en periode. Som udtryk for den såkaldte elendighedsdiskussion, har den rødder langt tilbage i marxismetraditionen og vil fortsat være et centralt element i en revolutionær marxismefortolkning. På samme måde, som der i 30'erne indenfor den teoretiske marxismediskussion var grundlæggende brydninger¹¹ mellem en økonomisk orienteret sammenbrudsteori, og en bevidsthedsmæssigt orienteret, hvor eksistensen af en revolutionær arbejderklasse betragtes som en forudsætning for ophævelsen af kapitalismen, kan også idag denne skillelinie mellem to forklaringstyper på betingelserne for et brud med det kapitalistiske system genkendes: tendensen til at objektivere betingelserne for den revolutionære udvikling på den ene side, og på den anden tendensen til at subjektivere betingelserne for et samfundsmæssigt brud. Der er dog ikke i den aktuelle diskussion nogen betydende uenighed om nødvendigheden af at se den bevidsthedsmæssige udvikling i arbejderklassen som en forudsætning for en samfundsmæssig ændret praksis i form af skabelsen af et socialistisk samfund, hvor det ikke, som under de specifikt kapitalistiske produktions- og

10. Ole Marquardt op.cit.

11. Se H. Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt (reprint 1970) og Korsch, Mattick og Pannekoek, *Zusammenbruchstheorie des Kapitalismus oder Revolutionäres Subjekt*, Berlin 1973 og W. Wagner, *Verelendungstheorie – die hilflose Kapitalismuskritik*, Frankfurt 1976.

reproduktionsbetingelser, er samfundsmæssige forhold, som »bag om ryggen« på agenterne bestemmer de samfundsmæssige relationer. Brydningerne i den standende diskussion drejer sig derimod om denne bevidstheds konstitueringsgrundlag: er den umiddelbart økonomisk bestemt eller bestembar ud fra de former hvorigennem kapitalen reproduceres (kapitalforholdet reproduceres), eller konstitueres bevidstheden i andre sfærer eller modsætningsforhold?

Mod den ovenfor skitserede opfattelse hos Marquardt som repræsentant for en på daværende tidspunkt udbredt opfattelse kan der rettes en række kritikpunkter. *For det første* synes forudsætningen at være, at akkumulationsforløbet formidles over »klassiske« kriseforløb,¹² hvor hele arbejderklassen udsættes for krisens destruktive konsekvenser: »Krisen, intensiveringen af arbejdet ved stagnerende løn og arbejdsløsheden vil her være *kollektive* læreprocesser for *hele arbejderklassen*.«¹³ Det forudsættes at krisen slår igennem som et sammenbrud i alle kapitalkredsløbets elementer: arbejdsløshed, brakliggende kapital m.v. og dermed, at den materielle reproduktion for arbejderklassen i absolut forstand ophører. Kriseforløbet har i den aktuelle krise ikke indtil nu fremtrådt i denne klassiske form, men som en stagnerende akkumulation med samtidig arbejdsløshed – omend begrænset, men stigende – og inflation.¹⁴ *For det andet* opereres der – i forlængelse af opfattelsen af krisens fremtrædelsesformer – med en forestilling om »hele arbejderklassen«. I denne sammenhæng indebærer begrebet, at kriseerfaringerne er *kollektive* og som sådan skaber den »antikapitalistiske bevidsthed.« Af tre grunde er denne forudsætning problematisk:

For det første fordi arbejderklassen i en krisesituation materielt set differentieret underkastes de ændrede reproduktionsbetingelser og dermed ikke i samme grad udsættes for sænkningen af det materielle reproduktionsniveau. Tværtimod at skabe kollektive erfaringer skærper dette konkurrencen indenfor arbejderklassen og blokerer for kollektiviseringen af kriseerfaringsbearbejdningerne.

For det andet fordi konkurrencen indenfor arbejderklassen, som i sig selv er et resultat af den vareformsformidlede reproduktion (lønformen), *ikke umiddelbart peger på, at en generel sænkning af reproduktionsniveauet vil ophæve konkurrencen*, men tværtimod skærpe den gennem individuelle eller gruppespecifikke strategier til sikring af reproduktionen.

12. Se dog O. Marquardt, op.cit. p. 93-123, hvor der gennemføres en statsdiskussion.

13. Ibid., p. 133, vores fremhævelse.

14. Krisens karakter og dens ændrede fremtrædelsesformer skal ikke her søges uddybet, men forhold som statens stigende formidling af den samfundsmæssige værdiproduktion, produktionsstrukturelle ændringer i form af først og fremmest stigende organisk sammensætning og en ændret verdensmarkedsmæssig relation må anses for centrale. Smlg. C. Neustüss, op. cit.

For det tredje. Selvom det er en forudsætning, at udgangspunktet for en forståelse af rammerne for interesseartikulationen er overfladekategorierne, at det politiske system indeholder mulighederne for at integrere de differentierede interesser, at interessebegrebet og den samfundsmæssige interessestruktur netop indeholder differentierede interesseforhold, så betyder en fastholdelse af dette udgangspunkt ikke at analysen forbliver på dette plan. Tværtimod bliver udgangspunktet for forståelsen af særinteresserne også bundet til udviklingen i det *produktive konsum* af arbejdskraften af to grunde:

a. Konstitueringen af totalarbejderen er bundet til subsumeringen, eller *er* subsumeringen af arbejdet under kapitalen. Den proletariske subjektivitet, de proletariske sociale erfaringer er i sin konkrete middelbarhed bundet til subsumeringen under kapitalen og dermed til arbejdets konkrete indhold og organiseringen heraf – herunder til kapitalismens tendens til abstraktliggørelse af arbejdet.

Dermed tilføjes der en subjektivitet, som mindst er supplerende af den »arbejderbevidsthed« eller subjektivitet, der er forstået som interesseforfølgning eller revenuekildebevidsthed.

b. Heterogeniteten i forbruget af arbejdskraft og dermed i arbejderens salgsbetingelser sætter sig dels i forskellige interesser, men fremkalder i og med den forskellige udsathed for kriseeffekterne forskellige bearbejdningsformer i lønarbejdernes forskellige lag. Dette forstærkes af, at de fagforeningsmæssige organiseringer ikke formidler noget forklarings- eller bearbejdningsmønster mod kapitalens krisestrategi, men overlader det til arbejdergrupperne selv, at de ligeledes ikke antaster fyringer, rationaliseringer m.v. som det *principielle* middel til forbedringer af konkurrencepositionerne.¹⁵ Tværtimod accepterer fagforeningerne og de reformistiske arbejderpartier dette og lader gennemsættelsen heraf og mulighederne for modstand/undvigelse herimod være op til den decentrale arbejderorganisering, med de differentierede muligheder for undvigelse og indbyrdes konkurrence forskellige ansættelsesforhold sætter.

Hermed er alene påpeget, at forudsætningen om, at kriseerfaringerne i sig selv er kollektive ikke på dette plan er holdbar, snarere tværtimod. Derimod er ikke sagt og ikke underforstået, at *hvis* erfaringerne konkret kollektiviseres, så er dette ensbetydende med udviklingen af en »antikapitalistisk bevidsthed« eller med en venstre-radikalisering af arbejderklassen. Historiske eksempler peger i hvert fald ikke entydigt herpå.

15. Indgåelsen af teknologi- og tryghedsaftaler ændrer ikke dette, de hviler tværtimod på en aktiv accept af principperne for kapitalistisk kriseløsning. Derimod kan de, afhængig af niveauet de forhandles på og gennemføres for, nok være med til at begrænse den indbyrdes konkurrence.

Sammenfattende kan problemerne i den kritiserede opfattelse af forholdet mellem krise og radikalisering siges dels 1) at være *den manglende bestemmelse af de nye momenter* i kriseforløbet, som betyder, at forringelsen af reproduktionsbetingelserne er mindre omfattende i absolut forstand og mere differentierede, specielt på grund af den omfattende statslige intervention i arbejdskraftens reproduktionsbetingelser, og dels 2) at være en *utilstrækkelig teoretisk forståelse af konkurrencen i arbejderklassen* som vareformsformidlingen immanent. I begge tilfælde er der tale om en utilstrækkelig historisk materiel og teoretisk funderet bearbejdning af indholdet i og formen for konkurrencen indenfor arbejderklassen og mellem kapital og lønarbejde. Konsekvensen af sådanne overvejelser ville være en afvisning af tesen om parallelitet mellem krise og radikaleringen af arbejderklassens bevidsthed og kamp, forstået som bevidst antikapitalistisk bevidsthed og kamp.

I forhold til tidligere diskussioner er der hos BBH tale om en videreudviklende fastholdelse af reformismen som et produceret og reproduceret forhold til arbejderklassens eksistens. Dette understreges dels som intention i artiklen – at fremstille reformismen som en tankeform og en eksistensform, hvor det er »selve den kapitalistiske produktionsmåde og det kapitalistiske samfunds overfladeformer, der frembringer reformismen som en naturlig og adækvat samfundsforståelse og strategi, fordi den er i overensstemmelse med arbejderklassens fundamentale eksistensbetingelse – salget af arbejdskraften som vare.«¹⁶

Men hvor Marquardt udviklede sin radikaliseringsese som en bevidsthedsteori ud fra de former, hvorigennem merværdien fordeles i cirkulationssfæren som aflønning af produktionsfaktorer eller revenuekilder, så slutter BBH det modsatte med samme, men teoretisk mere udviklede udgangspunkt: »Reformistiske partier er ikke blot det mindste onde i krisetider, men artikulerer også i krisetider *den herskende forståelse* af, hvad der er samfundsmæssigt muligt og især umuligt.«¹⁷

Pointen er altså her, at også i krisetider er den revenuekildefixerede politikform, som er kapitalismekonform, gældende. Krisen skaber ikke nødvendigvis en radikalisering. I den ovenstående kritik af en sådan opfattelse blev det også fremhævet, at der udover den almene bestemmelse af konkurrencen indenfor arbejderklassen og mellem kapital og lønarbejde, dvs. i revenueformen, må inddrages historiske momenter til forklaring af det materielle indhold i konkurrencen og dens betingelser i krisen. Det drejer sig naturligvis her væsentligst om de med kapitalismens historiske udvikling strukturelle ændringer i arbejds-

16. BBH, op. cit., p. 12.

17. Ibid., p. 49, vores fremhævelse.

kraftens reproduktionsbetingelser gennem den statslige intervention i reproduktionen og om de akkumulationssatte ændringer i arbejdskraftens forbrugs- og salgsbetingelser og dermed i konkurrencebetingelserne, der resulterer af den stigende organiske sammensætning i form af den faste kapital relative vækst og ændringen af den tekniske sammensætning.

Hvis sådanne overvejelser udebliver, fremstår det som om den revenuekil-defixerede reformistiske politik er uforanderlig, dvs. omfattende deducerbar af selve revenuekildebegrebet, dels som at mulighederne for brud i denne praksis og tankeform historisk er uforanderlige. Dermed bliver reformismens krise og legitimitetsproblemer som hos Blanke ovenfor bundet ind i en entydig sammenhæng med sammenbrud/ikke sammenbrud i de kapitalistiske reproduktionsformer og forudsætter dermed sammenbruddet i kapitalens reproduktion. Omvendt ophæves den rigide parallellitet med fastholdelsen af, at »de krav som arbejderklassen rejser, kan kun indløses i bestemte faser af kapitalismens cykliske bevægelse, men netop kampens former, reformismens politikformulering, muliggør, at den integrationsbevægelse, som ligger i opfyldelsen af de stillede krav også kan fortsætte efter, at kapitalens cykliske bevægelse i krisen har udelukket deres opfyldelse«. ¹⁸ Betingelserne for denne integrationsbevægelse er således væsentligst de historisk udviklede ændringer i arbejderklassens reproduktionsbetingelser, herunder den statslige integration i arbejdskraftsreproduktionen.

I artiklen »Statsintervention og reformismekritik« ¹⁹ er bl.a. det forhold, at statens stigende intervention i arbejdskraftens reproduktion og produktion har sat historisk ændrede og irreversible betingelser for arbejderklassens reproduktionskamp gennem fagforeninger og parti behandlet. ²⁰ Et forhold som centralt må inddrages, hvis spørgsmålet om arbejderklassens kampbetingelser skal besvares substantielt, dvs. ikke blot bevidsthedsteoretisk, men ud fra ændrede praksisformer og hvis spørgsmålet om betingelserne for en kapitalismekritisk praksis og bevidsthed skal kunne besvares. ²¹ Artikkels hovedintention kan sammenfattes som påpegningen af nødvendigheden af en »begribelse af det særegne i enhver historisk periode i kapitalismens udvikling, af de nye og for-

18. Ibid., p. 49.

19. Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen: Statsintervention og reformismekritik, i Kurasje nr. 23/24, 1980.

20. Forestillingen om irreversibilitet, der hænger sammen med betoningen af stoffligheden som historiserende element hos Hansson/Nielsen, indebærer en fortolkningsmulighed, der opfatter stofflige forhold som en mulig »absolut« skranke for de tilbagetrængninger af reproduktionsvilkårene, der kommer på dagsordenen i krisen. Selvom man kan tillægge stofflige forhold en træghedsværdi, mener vi, at historisk aktuelle udviklinger indenfor social- og arbejdsmarkedspolitikken ikke berettiger, at de tillægges irreversibilitet.

21. Se specielt s. 77-79 hos Hansson/Nielsen, op.cit.

andrede betingelser for arbejderklassens eksistenskamp« – og revolutionære ditto kunne man tilføje.²² Hovedmanglen i dette bidrag er, at den umiddelbart akkumulationsbestemte ændring i arbejderklassens kampbetingelser, dvs. den materielle omstrukturering af differentieringen i og konkurrencen indenfor arbejderklassen gennem ændringer i arbejdskraftens forbrugsformer og salgsbetingelser, ikke behandles.²³ Artiklen er et centralt bidrag til oparbejdelsen af formidlingssammenhængen mellem betingelserne for arbejderklassens økonomiske og politiske reproduktionskamp, specielt gennem dens pointering af, at arbejderklassens reproduktions- og kampbetingelser undergår strukturelle og »irreversible« forandringer med det kapitalistiske samfunds historiske udvikling. Derfor må også kritikken af reformismen inddrage disse nye momenter, hvis kritikens sigte bl.a. er at pege på de historiske forudsætninger for kapitalismens overvindelse. Men en væsentlig begrænsning i analysen er, at det på den ene side ikke i tilstrækkelig grad lykkes at påvise kapitalakkumulationen som skaber af de »sociale problemer« og på den anden side påvises det ikke, hvorledes den statslige intervention i reproduktionsbetingelserne påvirker akkumulationsforløbet formidlet over politikernes konsekvenser for konkurrenceforholdet mellem lønarbejde og kapital og dermed for den samlede arbejderklassens reproduktionsbetingelser. En begrebslig og teoretisk videreudvikling af disse problemstillinger er væsentlig, hvis den historiske analyse skal bidrage til afdækningen af grundlaget for de statslige politiktiltag, og hvis de reproduktionsvilkår og reaktionsformer, som arbejderklassen henholdsvis underkastes og udviser, skal kunne forstås.

3. Konkurrencen indenfor arbejderklassen

I de senere års diskussion af reformismens baggrund i eller udspring i den kapitalistiske produktions- og reproduktionssammenhæng har konkurrencen på det borgerlige kapitalistiske samfunds overflade indtaget en central plads. Hvor det hos Marquardt ud fra revenuekildebegrebet blev påvist, at krisen med nødvendighed ville resultere i et sammenbrud i den reformistiske bevidsthed og i en radikaliserende af arbejderklassen, er det samme udgangspunkt hos BBH blevet brugt som argumentation for reformismens stadige eksistens.²⁴

22. Nielsen/Hansson, op.cit. s. 19.

23. Dette forhold søges der indledningsvist taget højde for, se Hansson/Nielsen, op.cit., s. 19.

24. Se Kurasje, nr. 21, op.cit.

Det problem, som i denne sammenhæng gør sig gældende for begge de nævnte bidrag, er *identificeringen af konkurrenceformen og derigennem revenuekildeformen med bevidsthedsmæssige tilstande*,²⁵ dvs. at den samfundsmæssigt producerede værdis fordeling på »produktionsfaktorerne« gøres til et bevidsthedsmæssigt forhold. At værdiens fordeling ikke kun er et økonomisk forhold, men netop et socialt, er vigtigt. Og hvad det her burde dreje sig om, var en påvisning af, hvorledes de kapitalistisk specifikke produktions- og reproduktionsbetingelser sætter bestemte strukturer i arbejderens (arbejderklassens) reproduktionskamp, dvs. i de praksisformer, hvorigennem reproduktionen søges tilkæmpet indenfor kapitalforholdets rammer.

Det forhold, at arbejderklassens eksistenskamp som reformistisk kamp først og fremmest forklares som resultat af værdidistributionens (revenuekilder) genspejling i bevidstheden og ikke ud fra de praktiske former, hvorigennem eksistenskampen under kapitalismen foregår, skal vi komme nærmere ind på. Grundlaget for denne tendens til at bestemme den reformistiske reproduktionskamp som konsekvens af de mest fetischerede former, som det borgerlige samfund reproducere igennem på overfladen, kan måske søges i en utilstrækkelig inddragelse af de grundliggende bestemmelser af arbejderklassens samfundsmæssige konstitution gennem konkurrencen som formen for de samfundsmæssige relationer.

Revenuekildebestemmelsen har således konkurrencen som sit udgangspunkt: Konkurrencen arbejderne imellem, kapitalerne imellem og konkurrencen mellem de forskellige kapitalformer (industriel kapital, rentebærende kapital m.v.) og konkurrencen mellem kapital og lønarbejde. Reformismeforståelsen og analysen af arbejderklassens reproduktionskamp må have konkurrencen og dens struktur som fundament, fordi konkurrencen er den form, hvorigennem det kapitalistiske samfund praktisk reproducere. Konkurrencen, dens former og struktur angiver rammerne for arbejderklassens *faktiske handlinger* (praksis) og dermed for dens erfaringer med og bevidsthed om kapitalismen.

Med dette udgangspunkt vil to fejlagtigt stillede teser om reformismens eksistensbetingelser i krisen kunne undgås. Såvel tesen om, at krisen vil betyde et brud med den revenuekildebaserede reformistiske politik, som tesen om dens fortsatte beståen, kan ikke formuleres i denne absolutte forstand, idet *reproduktionskampens praksisformer, som konkurrencebetingelserne afstikker*, ikke nødvendigvis skaber en identisk bevidsthed. Dette skal forstås således, at det er

25. Hos B.B.H., op.cit., s. 29, hedder det således: »Kapitalens almene umiddelbare overflade er således den rene overflade, befriet for juridiske og politiske fordoblinger og overlejringer. Og som sådan er den det nødvendige udgangspunkt for en forståelse af den grundlæggende strukturering af produktionsagenternes tankeformer, indbyrdes relationer, og forestillinger om samfundet«.

muligt såvel at sælge sin arbejdskraft og kæmpe for de betingelser, hvorunder det sker, samtidigt med at denne kamps erfaringer peger på nødvendigheden af en ændring af selve reproduktionsformen, dvs. lønarbejdet.²⁶ Eks. kan en kamp for opretholdelse af et »retfærdigt« (i betydningen allerede etableret) forhold mellem løn og ydelse – og dermed de facto af lønformen – gennemføres uden at det nødvendigvis indebærer opretholdelse af accepten af lønformen. Tværtimod kan der i selve kampen produceres indsigter, der er konfligerende med accepten af lønformen. Dette peger således på muligheden af, at den enkelte arbejder udvikler bevidsthedselementer, som står i modsætning til den lønformsfikserede bevidsthed.

Spørgsmålet om reformismens eksistensbetingelser i krisen må derfor stilles som et spørgsmål om de ændrede konkurrencebetingelser indenfor arbejderklassen og mellem kapital og lønarbejde. Det er disse ændringer, der er bestemmende for arbejderklassens reproduktionskamp og erfaringer, hvor specielt det spørgsmål er centralt at afklare, om krisens såvel direkte økonomiske som statsligt formidlede gennemslag i reproduktionsbetingelserne er generelle eller differentierede og dermed konkurrenceskærpede. Men tilbage til den teoretiske side af konkurrencebegrebet. Det blev før fremhævet, at reformisme-forståelsen må bygge på en samtænken af de materielt bestemte praksisformer (reproduktionskampen) og bevidstheden. Det centrale er nu, at konkurrencen alment kan bestemmes som havende en struktur og dermed også praksisformerne. Denne struktur er bl.a. et resultat af, at grundlaget for konkurrencen mellem lønarbejde og kapital ikke er symmetrisk, men asymmetrisk til fordel for kapitalen som samfundsmæssig magt.

Arbejderklassen må derfor som en forudsætning for sin reproduktion søge at begrænse konkurrencen indenfor sine egne rækker – men konkurrencen kan ikke ophæves. Fagforeningerne er det organisatoriske og institutionelle udtryk for denne nødvendighed. Den fagforeningsmæssige kamp er således en praktisk forudsætning for arbejderklassens historiske konstitution og fortsatte reproduktion, og det er overhovedet gennem denne kamp, at der skabes materielle forudsætninger for en forestilling om en »retfærdig« aflønning af produktionsfaktorerne, dvs. en revenuekildefixeret fordelingskamp, hvor lønformen formidler arbejdskraftens reproduktion.²⁷

26. Hos Neussiss, hedder det: »Den erfaring, at de kun sammen og organiseret kan konkurrere med kapitalen, den kendsgerning, at bevidstheden er knyttet umiddelbart sammen med eksistensen, således at bevidsthed og samfundsmæssig praksis indgår i hinanden, dette forbyder at man reducerer spørgsmålet om klasseerkendelse til et rent erkendelses- dvs. bevidsthedsspørgsmål«, Kurasje nr. 13, 1976, s. 131.

27. Det fremføres således hos Hansson/Nielsen: »det borgerlige samfunds overflade ..., er et begreb om den bevidsthed, der udspringer af og sammenfattes i den organiserede kamp

Pointen i ovenstående er, at reformismen som et resultat af de materielle strukturers prægning af arbejderklassens reproduktionskamp, dvs. dens praksis gennem fagforeningerne, ikke umiddelbart er identisk med det enkelte arbejderindivids bevidsthed, men knyttet til kampens organisatoriske udtryk: fagforeningerne.²⁸

Den reformistiske politik skal således ikke forstås som et resultat af, at den enkelte arbejder individuelt har en reformistisk bevidsthed, men som et resultat af de materielle produktions- og reproduktionsbetingelsers sætten struktur i reproduktionskampen, organisatorisk udtrykt i fagforeningskampen. Men i denne efter vores mening korrekte reformismebestemmelse er et væsentligt forhold for forståelsen af reformismens eksistensbetingelser bortabstraheret. Det synes som om Hansson/Lærke overbetoner fagforeningernes konkurrencebegrænsende muligheder på bekostning af den strukturelt begrundede konkurrence indenfor arbejderklassen. Konsekvensen er dels, at arbejderklassen opfattes som homogen overfor kapitalen²⁹ og dermed vanskeliggøres den systematiske inddragelse af den side af reformismens eksistensbetingelser, der aktuelt er begrundet i krisens differentierede nedslag i de umiddelbart økonomisk satte reproduktionsbetingelser³⁰ og dels, at den statslige intervention i arbejdskraftens reproduktionsbetingelser alene bestemmes ud fra de reproduktionssfærebestemte afvigelser (bolig, børn m.v.) fra arbejdskraftens samfundsmæssigt satte værdi. Herved glider den del af social- og arbejdsmarkedspolitikken, der er begrundet i, at arbejdskraften på grund af konkurrencen indenfor arbejderklassen, ikke sælges til denne gennemsnitsværdi, ud.

Neusüss søger i sin artikel: *Noter om løndifferentieringen*³¹ at udvikle en teori om lønnen som den form, der muliggør afvigelser mellem arbejdskraftens værdi og pris som resultat af konkurrencen. Det er ud fra konkurrencen og dens grundbestemmelser og -former den almene og den historiske analyse af løndifferentieringen og dermed af de umiddelbart økonomisk satte differentieringer i arbejderklassens reproduktionsbetingelser må bestemmes. Samtidig er konkurrencebegrebet udgangspunktet for fagforeningsbestemmelse. Neusüss

om arbejdskraftens reproduktion, det er et begreb om fagforeningsbevidstheden som denne alment eksisterer i sine organisationsformer og strukturer», op.cit., s. 67-68

28. På dette grundlag videreudvikler Hansson/Nielsen reformismebestemmelsen gennem betragtningen af arbejdskraftens totale reproduktionssituation, bestemt ikke blot udfra cirkulationen, men også udfra produktionen og reproduktionen, hvor sidstnævnte gøres til det centrale. Nielsen/Hansson, op.cit.

29. Der lægges hos Hansson/Nielsen udelukkende vægt på differentieringen i reproduktionen.

30. Spørgsmålet om fagforeningsstrukturen kan derimod godt besvares under fastholdelse af arbejdskraftens salg til værdien, idet arbejdskrafterne har forskellig værdi.

31. Se Neusüss, op.cit., »Noter om løndifferentiering.«

opnår således en teoretisk sammenhængende formulering af de økonomisk strukturelle grunde til de samtidige og modsætningsfyldte tendenser til på den ene side at begrænse konkurrencen indenfor arbejderklassen gennem fagforeningene og på den anden side til denne konkurrences skærpelse. En dobbelt-hed i arbejderklassens reproduktionskampssituation, som er den kapitalistiske produktionsform immanent.

Udgangspunktet er den almene bestemmelse af varernes prisform og konkurrencens spillerum indenfor denne. I prisformen er indeholdt muligheden for afvigelsen mellem varens pris og dens værdi. Denne afvigelse har sin begrundelse i:

- a. prisen kan ligge over eller under værdien pga. ændringerne i den betalingsdygtige efterspørgsel på pågældende vare.³²
- b. »forskellen mellem samfundsmæssigt gennemsnitlig nødvendig og privat faktisk anvendt arbejdstid«. ³³

Heraf følger, at forudsætningen for at kunne udnytte konkurrencens spillerum er, at den pågældende varebesidder har kontrol over varens produktionsbetingelser, idet afvigelsen mellem værdi og pris til varesælgerens fordel kan opnås på to måder – parallelt til ovenstående:

- gennem ændring af vareproduktet, d.v.s. overgang til produktionen af en anden brugsværdi, eller
- gennem en sænkning af varens kostpris, dens reproduktionsomkostninger, hvorved vedkommende får en relativ større andel af den samfundsmæssigt producerede værdi.

Men hvordan stiller disse konkurrencebetingelser sig for arbejdskraften i forhold til kapitalen? Indenfor de to konkurrenceformer gør følgende sig gældende:

- »Når arbejderens særlige vare arbejdskraft ophører med at have brugsværdi for dens særlige købere, kapitalisterne, d.v.s. ophører med at producere mer-værdi, når altså efterspørgslen efter arbejde *alment falder på grund af udviklingen i kapitalens værdiøgningsproces*, så kan arbejderen ikke producere en anden vare med en anden brugsværdi. Berøvet ethvert produktionsmiddel har han kun sin arbejdskraft at udbyde på markedet. Hvis prisen på den falder, eller hvis han slet ikke kan sælge den, er hans eksistens som samfundsmæssigt individ med visse behov truet«. ³⁴

32. Denne prissvingning på grund af svingninger i den betalingsdygtige efterspørgsel gælder for arbejdskraftens vedkommende såvel når det drejer sig om ændringer i efterspørgslen efter arbejdskraft med en bestemt brugsværdi, som når den totale samfundsmæssige efterspørgsel falder under faser i konjunkturforløbet. Det sidstnævnte fald i efterspørgslen vil altid have den førstnævnte brugsværdimæssigt bestemte struktur i sig.

33. Neuss, op.cit., s. 116-117.

34. Neuss, op.cit., s. 119.

Er faldet i efterspørgslen ikke alment, men særligt rettet mod bestemte typer af arbejdskraft, eksisterer det samme problem, men i mindre udstrækning i det omfang arbejdskraften har mulighed for en brugsværdimæssig omstrukturering af sin vare gennem omkvalificering.

- »Arbejderne er heller ikke i stand til ganske simpelt at sænke reproduktionsomkostningerne på deres vare, ... for de nødvendige produktionmidler bliver produceret af kapitalisterne og disse – og ikke arbejderne – ejer produktionsmidlerne. Deres varers produktionsproces er deres reproduktionsproces som individer med visse behov, en helt igennem ikke-kapitalistisk organiseret produktionsproces, hvis produktionsomkostninger er bestemt af de nødvendige levnedsmidler, hvis værdi- og prisbevægelse arbejderne ikke har nogen indflydelse på.«³⁵

Vi ser altså, at det frie og lige bytte i cirkulationssfæren på samfundets overflade kun er tilsyneladende, når denne konkurrence ses i sin reale proces i den samfundsmæssige totale reproduktionsproces. Arbejdskraft og kapital er ikke længere ligestillede konkurrenceparter. Arbejdskraftens konkurrenceposition er bestemt af kapitalens akkumulationsbetingelser og de klasse- og ejendomsforhold, som indbefattes heri.

Denne ulige konkurrenceposition mellem kapital og arbejdskraft betyder en skærpelse af konkurrencen indenfor arbejderklassen. Denne kan antage følgende tre former:

1. arbejdskraften kan udbydes billigere end andre,
2. arbejdskraften kan yde et overgennemsnitligt arbejde, og
3. arbejderne kan søge at tilegne sig særlige kvalifikationer som efterspørges, men kun udbydes i begrænset omfang.

I alle tilfælde har denne individuelle reproduktionssikringsstrategi en forbedring af kapitalens position til følge.

Under disse ulige konkurrencebetingelser er arbejderne eneste mulighed for at forbedre konkurrencepositionen overfor kapitalen, »at begrænse formerne for deres gensidige konkurrence og at sætte kapitalen under tryk gennem nægtelse af arbejdsydelse.«³⁶

Men fagforeningsdannelsen er på ingen måde ophævelsen af konkurrencen indenfor arbejderklassen, men kun en begrænsning heraf. For det første vil reservearmeen omfang, bestemt af kapitalens cykliske akkumulation fortløbende ændre i betingelserne for at modificere konkurrencen. For det andet omfatter fagforeningsdannelsen ikke arbejderklassen som en homogen eller

35. Neustüss, op.cit., s.119.

36. Redaktionskollektiv Gewerkschaften, Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, i: Kurasje 11, 1975, s. 30.

samlet størrelse, men består af en række fagforeningsorganisationer, hvorimellem og indenfor hvilke konkurrencen gør sig gældende. Et væsentligt moment i fagforeningsdannelsen er således, at fagforeningen har monopol på salg af arbejdskraft i forhold til typer af arbejdsfunktioner eller grupper af enkeltkapitaler. Herigennem reproduceres kapitalens stoffligt differentierede efterspørgsel efter arbejdskraft i den fagforeningsmæssige struktur og i de differentierede betingelser hvorunder de enkelte fagforeninger formidler salget af arbejdskraften under kapitalakkumulationens forløb og de dermed forbundne teknisk/organisatoriske ændringer i produktionsprocesserne og strukturen.³⁷ Sammenfattende kan vi således se fagforeningernes funktion som den samtidige styrkelse af arbejdskraftens position overfor kapitalen gennem sin konkurrencebegrænsning og svækkelse heraf gennem monopolisering af salget af grupper af arbejdere, hvilket indebærer en fastholdelse af konkurrencen indenfor arbejderklassen – nu ikke som individuelle forhold, men som en modsætning mellem fagforeninger.

Det teoretiske udgangspunkt for analysen af arbejderklasens differentierede umiddelbart økonomisk satte reproduktionsbetingelser³⁸ må således tages i de af kapitalakkumulationen satte konkurrencebetingelser indenfor arbejderklassen.

Vi skal kort søge at præcisere dette:

Under kapitalistiske betingelser er varebyttet eller markedet den formelle samfundsmæssiggørelsesform. De privat producerede produkter optræder på markedet som varer, og det viser sig først her, om de har gensvar i de samfundsmæssige behov. I prisbevægelsen kommer de relative forskydninger mellem vareudbuddet og det samfundsmæssige behov for givne varer til udtryk. Dette forhold kan også udtrykkes ved, at først på markedet og i prisen viser det sig, om der er brugt for meget eller for lidt arbejdstid samfundsmæssigt betragtet på fremstillingen af et produkt. Vareformen/ markedet er derfor samfundsmæssiggørelsesformen. Arbejdskraften får først samfundsmæssig status, finder først sin samfundsmæssige eksistensform, som vare – når den træder ind på varemarkedet. Men varemarkedet er udelukkende den formelle samfundsmæssiggørelsesform for kapitalti-

37. Hos Neusüss, op.cit., s. 122, formuleres dette således: »Dette betyder ikke andet end at vi må udlede de konkrete historiske bevægelser omkring udbud og efterspørgsel efter arbejdskræfter overhovedet, såvel som arbejdskræfter fra de forskellige arbejderlag af kapitalbevægelsen selv. Kapitalen er selv processens subjekt, idet den cyklisk og på langt sigt udvikler en varierende efterspørgsel efter arbejdskraft overhovedet. Dette fænomen skal undersøges som et grundlag for svingninger i arbejdskraftens pris og værdi, og som det væsentlige grundlag for konkurrencen mellem arbejderne.

38. Vi behandler udelukkende svingninger omkring arbejdskraftens værdi og søger således ikke en nærmere behandling af arbejdskrafternes forskellige værdi.

sisk producerede varer. Markedet er nemlig – når der ikke længere er tale om simpel vareudveksling – underlagt kapitalen: »Hele vanskeligheden kommer ind ved, at varerne ikke bliver udvekslet simpelthen som varer, men som produkter af kapital, der gør krav på merværdiens totalmasse i forhold til deres størrelse – har de samme størrelse, gør de krav på samme andel.«³⁹

For at forstå de specifikt kapitalistiske reproduktionsbetingelser og deres udviklingstendenser, må to tendenser ved profitten understreges: dens tendens til udligning og dens tendens til fald. Det er disse to tendenser, der bestemmer markedsbetingelserne – også for varen arbejdskraft – og dermed konkurrencebetingelserne på markedet. Markedet er således den formelle samfundsmæssiggørelsesform, men tendensen til dannelse af en gennemsnitlig profirate – konkurrencen mellem kapitalerne – er den reelle samfundsmæssiggørende form.

Selvom arbejdskraften er en ikke-kapitalistisk produceret vare, og selvom arbejderne derfor ikke optræder som kapital unddrages konkurrencen om salget af arbejdskraften ikke denne samfundsmæssiggørende form. Arbejderne konkurrerer ikke kun indbyrdes, men også med kapitalen, og betingelserne for deres indbyrdes konkurrence er ikke afstukket af dem selv, men af efterspørgslen efter arbejdskraft. Kapitalen er processens subjekt. »Den frie konkurrence er kapitalen reelle udvikling ... Den gensidige tvang som kapitalerne i konkurrence udøver på hinanden, på arbejdet etc. (arbejdernes indbyrdes konkurrence er blot en anden form for kapitalernes konkurrence) er den *frie* og samtidigt *reale* udvikling af rigdom som kapital.«⁴⁰

Først med dannelsen af gennemsnitsprofitten kan produktionen siges at være samfundsmæssiggjort, idet enkeltkapitalernes eksistensbetingelser først nu bliver underkastet de samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser for produktionen. Og historisk bliver dannelsen af gennemsnitsprofitten identisk med genemsættelsen af den kapitalistiske produktionsform.

Dannelsen af gennemsnitsprofitten betragtet som proces indebærer dels en stadig ændring i arbejdspladsstrukturen med deraf følgende udstødning og indsugning af arbejdskraft og dels forsøg på overgennemsnitlig udbytning af arbejdskraften for at opnå en gennemsnitsprofit. Herved skabes der hele tiden en potentiel uoverensstemmelse mellem arbejdskraftefterspørgslen og udbudet heraf, og en differentiering i arbejdskrafternes salgsbetingelser og dermed i konkurrencebetingelserne indenfor arbejderklassen.

39. K. Marx: Kapitalen, 3:1, s. 227.

40. K. Marx: Grundrids, s. 501-502, Modtryk/Kurasje, Aarhus 1975.

Profitratens tendentielle fald betyder for det andet, at denne proces forstærkes, og at der dannes en reservearmé, hvis sammensætning er bestemt af de differentierede salgsbetingelser for arbejdskraften.

Såvel profitratens udligningsproces, som dens tendentielle fald bestemmer konkurrencen kapitalerne imellem, arbejderne imellem og mellem kapital og arbejdskraft og dermed reproduktionskampen.

Tendensen til dannelsen af en gennemsnitsprofitrate er således på den ene side udgangspunktet for forståelsen af den stofflige omstrukturering af arbejdsprocesserne og ændringerne i kapitalstrukturen og på den anden side bestemmer den ændringerne i arbejdskrafternes salgsog forbrugsbetingelser, herunder, reservearméens sammensætning.

Kort sagt: *Tendensen til udligning i profitterne forklarer ændringerne i konkurrencebetingelserne*, såvel kapitalerne imellem som arbejderne imellem og fremstiller dermed grundlaget for de konkurrerendes interesseartikulation.

Virkeliggørelsen af det tendentielle fald i profitraten forcerer udligningsprocessen og skærper herigennem konkurrencen. Den frie konkurrence gennem sætter den samfundsmæssige nødvendighed, at kun det arbejde, der har sit modsvar i et betalingsdygtigt samfundsmæssigt behov, forgyldes, og fremstiller dermed det grundlag de »fælles« og »almene« interesser hviler på: »Når det hedder, at individerne under den frie konkurrence, idet de udelukkende følger deres privatinteresse, virkeliggør den fælles eller snarere *almene* interesse, så betyder det ikke andet end, at de under den kapitalistiske produktions betingelser presser på hinanden, og at deres modstød derfor blot er genfrembringelser af de betingelser, under hvilken denne vekselvirkning finder sted.«⁴¹

4. Sammenfatning:

Det har været meningen med denne kommentar – med udgangspunkt i de erfaringer 6-7 års krise eller ihvert fald stagnation i kapitalakkumulationen har afsat – at pege på det uholdbare i den »radikaliseringsoptimisme« der har præget marxismen især i begyndelsen af 70'erne, og som stadig er en del af den teoretiske ballast, der indgår også i de aktuelle diskussioner. Vi har forsøgt at begrunde, at denne optimisme har bygget på en utilstrækkeligt udfoldet opfat-

41. K. Marx: Grundris, op.cit. s. 503.

telse af de begreber, der omfatter bestemmelsen af arbejderklassens eksistensbetingelser og dermed reformismens eksistensbetingelser.

Hovedtrækkene heri har været:

1. Arbejderklassen kan ikke på forhånd opfattes som en homogen klasse. Dens eksistens er tværtimod arbejderklassens eksistens som konkurrerende vare-sælgere. Klassens bevidsthed eller klassebevidstheden og betingelserne for dens dannelse er derfor bundet til udformningen og forløbet af den »indre konkurrence«, der er forbundet med klassens eksistensmåde. Formeringen af klassens organisationer, disses udviklingsbetingelser er dermed også præbestemt af (men naturligvis også bestemmende for) forløbet af konkurrencen indenfor klassen. En opfattelse derfor, der lader organisationsformerne, deres styrke eller svigt i forhold til interessevaretagelsen være udgangspunkt for diskussionen af krisens effekter på arbejderklassen hhv. udviklingen af en klasseradikalitet, en sådan opfattelse stiller derfor tingene på hovedet i deres udviklingsmæssige sammenhæng.
2. Arbejdskraften får sin samfundsmæssige eksistens på markedet i konkurrencen. Arbejdskraftens samfundsmæssige eksistensform, vareformen og vareværdiens udtryksform, prisformen, er uløseligt sammenknyttede. Prisformen (lønformen) er lige så uadskillelig fra kapitalismen som prisbevægelserne – og dermed lønsvingningerne – selv. Løndifferentieringen – og i det hele taget differentieringen i de umiddelbart økonomisk satte eksistensbetingelser – er derfor, idet den er udtrykket sine qua non for prisformens og prisbevægelsernes realitet, uadskillelig fra kapitalismen selv. Fagforeningerne kan derfor højst være modificerende på, men aldrig ophæve konkurrencen og differentieringerne. Forestillingerne om lige løn, lader sig derfor kun realisere i samme udstrækning som der er lige betingelser for kapitalerne. Lønbevægelserne og konkurrencen blandt arbejderne er underlagt kapitalbevægelserne og konkurrencen blandt kapitalerne.
3. Fremhævelsen af betydningen af konkurrencen indenfor arbejderklassen er derfor mindre udtryk for ønskværdigheden af, at give en sociografisk fremstilling af arbejderklassen i dens historisk aktuelt differentierede eksistens, at afdække enkeltheder heri, men mere udtryk for ønsket om at finde de former, der er medbetingende for konstitueringen af en klasse (underforstået her, med bevidsthedsmæssig og organisatorisk ensartet, sammenhængende udtryksformer). Alene desillusionering fører ikke til udvikling af klassebevidsthed. Klassebevidsthed er ikke alene negation af falsk bevidsthed, men klassebevidsthed kan kun udvikle sig som en produktiv kraft i historieforandringen i den udstrækning, det alternative mål er udviklet som mulig-

hed i forhold til de givne betingelser, og arbejderklassen er i stand til at begribe sig som muligt subjekt.⁴² Mulighederne for kollektivisering af kriseerfaringsarbejdningerne og dermed mulighederne for bekæmpelse af individualiseringen af afværgestrategierne bliver, under indtryk af forøgelsen af konkurrencen indenfor klassen den negative skranke for transformationen af det samfundsmæssige subjekt fra kapital til arbejderklasse. Kollektivisering bliver snarere undtagelsen end reglen i krisen.

Tilbage står et åbent problem: selv med påpegningen her af, at kollektivisering af kriseerfaringsbearbejdninger har trange kår med skærpelsen af konkurrencen er ikke omvendt givet, at kollektivisering i sig selv medfører transformation af arbejderklassen til det samfundsmæssigt subjekt. Det forbliver også et spørgsmål her, hvilke de materielle og subjektive betingelser herfor er. Selvom besvarelsen at dette spørgsmål i konkret form kan henføres til en historisk analyse, tjener alene en henvisning hertil kun til at hindre, at problemet kan stilles der, hvor det systematisk hører til, nemlig i sammenhæng med diskussionen af hvilke forhold, der indgår i bestemmelsen af arbejderklassen som klasse.

4. Kontinuiteten i de reformistiske tanke- og eksistensformer og de reformistiske organiserings hegemoni i arbejderbevægelsen hviler dermed i den nuværende krise mindre på deres mulighed for at opretholde skinnet om frihed, lighed og retfærdighed, mindre på aktivopslutning end på udbredelsen af konkurrencen internt i arbejderklassen, på øgede differentieringer i løn, arbejds-, og beskæftigelsesbetingelser og dermed på forstærkede individuelle tilpasningsstrategier.

42. Se C. Neuss: Produktivkraftentwicklung, Arbeiterbewegung und Schranken sozialer Emancipation ..., i :Prokla 31, 1978.

TILPASNING ELLER OPRØR

– OM ÆNDRINGER I ARBEJDERKLASSENS REPRODUKTIONSBETINGELSER I KRISEN

Mogens Holm

Indledning

Med udviklingen i krisen er der sket nogle ændringer i arbejderklassens reproduktionsbetingelser og dermed ændringer i klassens livsvilkår. I det følgende er det tesen, at forskelligheder i reproduktionsbetingelserne i forskellige dele af arbejderklassen, har konsekvenser for arbejderindividers placering i konkurrencen på arbejdsmarkedet. Og derfor bliver det vigtigt, at diskutere det særlige ved reproduktionsformerne i krisen for at kunne gennemføre en kritik af, hvordan udviklingen i kapitalforholdet i krisen virker differentieret ind på arbejderklassens livsbetingelser. Krisens udviklingsforløb omfatter også ændringerne i de offentlige foranstaltninger overfor reproduktionen, og kritikken sigter også imod en diskussion af disse ændrings konsekvenser for forskellige dele af arbejderklassen. Formålet er ikke at komme med nye oplysninger om hvordan det nu går med arbejderindividerne, når deres reproduktionsforhold og deres reproduktionsmuligheder ændres, men at give en kritik af hvordan ændringerne i kapitalforholdet i krisen har radikale konsekvenser for arbejderklassen.

For at udvikle en kritik af hvordan forskellighederne i reproduktionen medfører en spaltning i arbejderklassens reproduktionsinteresser, diskuterer jeg for det første hvordan krisen også kan forstås som en modning af kapitalismen, og for det andet, hvordan arbejdersubjektets sociale og politiske bevægelser må diskuteres, som særlige modsætninger, der er indeholdt i det borgerlige samfunds helhed.

Dualitet eller totalitet?

Arbejderlivet er opdelt i funktionerne i produktionsprocesserne og reproduktionsprocesserne, og under arbejdskraftsvarens bytte med kapitalen bevæger arbejderindividet sig imellem disse to områder.

I reproduktionssfæren lever arbejderindiverne den residuale del af deres liv, når leveringen af arbejdsevnen i produktionen er slut. I det reproduktive område – ofte kaldt regenerations- eller privatsfæren¹ – er kapitalens direkte kommando over arbejderne hørt op, og arbejderindiverne står frit til selv at organisere disse samfundsmæssige områder ud fra deres subjektivt satte interesser. Pengenes værdiøgningbevægelse mellem dødt og levende arbejde, mellem variabel kapital og arbejdskraftsvare er et ækvivalentbytte mellem en pengemængde og rådigheden over et antal arbejdstimer. Det der udveksles er et antal arbejdstimer, – et forhold der både er et bytteforhold og et magtforhold – men hvordan dette antal arbejdstimer er blevet fremstillet vedrører den køvende kapital lige så lidt, som det kommer den konsumerende arbejder ved, hvordan de indkøbte og konsumerede næringsmidler er fremstillet. Det der er afgørende i bytteprocessen er varens kvalitet. På den måde er selve produktionen af det som købes af kapitalen til at producere med, et for kapitalen udenfor liggende forhold. Kapitalen har ikke nogle interventionsmuligheder overfor reproduktionsformen og ingen magt over den. På den anden side er frigørelsen fra kapitalens direkte kommando en del af arbejderindividernes frihed: udenfor produktionen vælger arbejderindiverne selv deres konsums art og kvalitet.

Denne opdelthed af de samfundsmæssige sfærer i to områder er specifikt for kapitalismen, der fundamentalt fungerer igennem det lige bytte mellem kapital og lønarbejde. Grundlaget for denne friheds eksistens, er at de byttende parter hver for sig er frie og ud fra denne frihed indgår et lige kontraktforhold. Kontraktforholdet etableres, når de to frie parter træder i kontakt med hinanden, friheden for lønarbejderen, når kontrakten skal indfries og arbejdsevnen leveres, men genindtræder – må nødvendigvis genindtræde, når kontraktforholdet udløber. Friheden står ikke overfor tvang – det er ikke tvang der fører lønarbejderne ud i arbejdet – det er nødvendighed.

Arbejderindividernes erfaringsgrundlag er naturligvis meget forskelligt overfor produktionen og reproduktionen. Måden at opleve produktionen på, som et forhold, hvor subjektet gøres til objekt for kapitalens kommando, må nødven-

1. Som nogle vigtige bidrag til reproduktionsdiskussionen vil jeg nævne Peder Lærke Nielsen, Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform, Sociologi nr. 1., Kbhvn 1979, og Finn Dam Rasmussen, Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen, Forlaget Kurasje 1978.

digvis stå i modsætning til erfaring fra reproduktionen, hvor individets egen fantasi må anvendes for at organisere dagligdagen og for at løse de sociale og økonomiske problemer, der er forbundet til denne dagligdag som lønarbejder.

Til trods for denne opdelthed i arbejderklassens erfaringsverden er det min tese, at produktionen og reproduktionen er sammenkædet omkring de rammer, der sættes af kapitalbegrebets historiske realisering, og jeg forsøger i det følgende at gøre det begribeligt, hvordan reproduktionsområderne samtidig er adskilt fra og sammenkædet med kapitalformen; med andre ord udgør en specifik del af kapitalformen.

Ved arbejdskraftens bytning med penge kommer det i samfundsmæssig forstand frem om de arbejdstimer, der er anvendt i husholdningsarbejdet, i børnepasningen og opfostringen osv., har haft samfundsmæssig gennemsnitlig værdi. I bytningen kommer det frem om reproduktionstiden organiseret og administreret af arbejdersubjektet i privatssfæren, faktisk er gennemført i en form og med et indhold, sådan at arbejdskraften kan sælges og reproduktionen gennemføres én gang til.

De adskilte områder møder hinanden igen udenfor produktionen i arbejdskraftens og kapitalens cirkulationsproces: hvor kapitalen fremstår som salgbare varer og hvor arbejderne står med penge som købere.

Udbuddet af de producerede varer har udviklet sig til et samfundsmæssigt forhold, hvor kapitalens udviklingstendenser sætter nogle bestemte rammer for arten, kvaliteten og den måde hvorpå konsummidlerne bliver solgt.

Omend reproduktionen efterlader arbejderindividerne som subjekter for deres egen situation, så konfronteres de bevægende subjekter overalt med kapitalens produkt. Forureningen i luften, tilsvining i badevandet, støj i boligerne, de rekreative områders omkredsning af trafik, børnenes risiko ved at færdes i trafikken osv. Alt sammen omverdenselementer, der efterlader arbejderklassen med det borgerlige samfund, omend ikke totalt dirigeret og *bestemt* af kapitalen, så dog *præget* af de særlige omverdensbetingelser, som kapitalismen i moderne tid stiller arbejderklassen overfor.

Teserne om, at modsætningerne i den kapitalistiske produktionsmåde potentielt kommer til udtryk i en anti-kapitalistisk og emancipatorisk bevidsthed, og en kapitalnegerende bevægelse, må diskuteres ud fra kapitalens omfattende prægning af arbejderindividernes og arbejderfamiliernes liv.

Arbejderklassens opdelte erfaring med kapitalismens udvikling er samtidig en totalitet, der insisterer på opmærksomhed helt ind i arbejdernes private områder, i følelser, i seksualitet.

Arbejderindividets bevægelse som subjekt for arbejdskraftsvarens genskabelse ligger indenfor vareformen, men subjektet er netop en forudsætning

for at arbejdskraftsvaren bliver genskabt og solgt. Dermed er ikke givet en restløs fremstilling af arbejderindividernes livssituation. Dette er kun et forsøg på begrebsliggørelse af de dele af arbejderklassens livssituation, som er underlagt kapitalens herredømmeforhold, som også er området for arbejderindividernes og -klassens rebelskhed og modstand; og dermed sigtepunkt for kritikken.

Reproduktionskritik: reformisme eller revolution?

I de senere års marxistiske produktion forekommer der et væld af bidrag til diskussion af hvorfor arbejderklassen er reformistisk eller revolutionær i krisen.² I det følgende vil jeg ikke bidrage til en afklaring af arbejderbevægelsens revolutionære eller reformistiske udviklingsretning, fordi jeg mener at det er et meningsløst projekt for socialistiske åndsarbejdere. Grundlaget for bevidstheds- og praksisændringer i arbejderklassen til en revolutionær bevægelse kan i sin helhed ikke sættes på begreb; og omend det kunne, måtte spørgsmålet være, hvad sådan en »sætten på begreb« skulle anvendes til. Arbejderklassen er antagelig bedøvende ligeglad med om de socialistiske åndsarbejdere mener, at der er grundlag for en revolutionær udvikling eller ej. Fordi:

»Betingelserne selv, og ikke teorien om disse betingelser, ikke deres empiri og statistik, men kun betingelserne selv, bestemmer massernes bevidsthed og afgør deres mulighed for at arbejde i den ene eller anden retning.«³

Revolutionariteten i arbejderklassen udvikles på et andet grundlag end det som er styrende for åndsarbejdernes erkendelsesinteresse, og styrende for deres (vores) måde, at sætte arbejderbevægelsen på begreb på.

De politiske perspektiver for de socialistiske åndsarbejdere peger i to retninger:

1. Åndsarbejdet og den politiske praksis skilles, sådan at åndsarbejdet kun vedrører lønarbejdet, og de politiske perspektiver udmøntes i en konkret deltagelse og forholde sig til arbejderbevægelsens kampe. Den politiske praksis realiseres altså igennem konkret deltagelse i arbejderbevægelsens kampe, – eller dele heraf – for forbedring af levevilkårene gennem vilde strejker, fabriksbesættelser, hus- og institutionsbesættelser mv.

2. Der kan nævnes følgende artikler:

Mortensen, Nielsen og Rasmussen, Affirmation eller emancipation, Kontekst 36/37, 1979, Alexa Mohl, »Videnskabelig socialisme« – hvad er det? Kurasje nr. 22, Kbhvn 1980.

3. P. Mattick, Metodiske og teoretiske problemer omkring analyse af profitratedet, Kurasje nr. 12 s. 71.

2. Udvikling af kritik af arbejderklassens politiske økonomi. Dvs. udvikling af en *formkritik* angående arbejderklassens reproduktions- og kampforhold, som først og fremmest tjener det formål, at udvikle åndsarbejdernes erkendelse af kapitalismens elendighed, og erkendelse af egen samfundsmæssige funktion. Altså først og fremmest har funktion i åndsarbejderkredsens egen politiske bevidsthed.

I det følgende forsøger jeg at bidrage til kritikken af arbejderklassens politiske økonomi med udgangspunkt i reproduktionsformerne.

I kritikken af arbejderklassens reproduktionsformer indgår på den ene side arbejderens som bæreren af en karaktermaske, der *er* overfladebevidstheden omkring revenuet.

På den anden side handler arbejderindividet som selvorganiseret subjekt i reproduktionen – partikulariseret som individ eller familie – i en form med mange variationsmuligheder i forhold til individuelle behov:⁴

»Arbejdskvægets forbrug bliver ikke et mindre nødvendigt moment af produktionsprocessen, fordi dyrene har fornøjelse af det, de æder. Den stadige opretholdelse og reproduktion af arbejderklassen er og bliver den stadige betingelse for kapitalens reproduktion. Kapitalisten kan trøstigt overlade dens opfyldelse til arbejdernes selvopholdelses- og forplantningsdrift. Kapitalisten passer kun på, at arbejdernes individuelle forbrug så vidt muligt begrænses til det nødvendige ...«⁵

Under de frihedsformer, som er gældende for arbejderindividerne i det borgerlige samfund, er der muligheder for »frie« og selvorganiserede bevægelsesformer, fsv. disse ikke kolliderer med arbejderindividernes reproduktionsbetingelser og »den stadige betingelse for kapitalens reproduktion.«

Den måde som arbejdersubjekterne forfølger tilfredsstillelse af egne behov, udgør en del af modstanden overfor kapitalens udbytningsform og udtrykker en rebelskhed i arbejderklassen imod kapitalens kommando. Denne modstand og rebelskhed indgår i kontraktforholdet med kapitalen og er arbejderklassens bidrag til slagsmålet om indholdet i byttet mellem kapital og lønarbejde. Modstanden og rebelskheden er altså ikke, som udgangspunkt, en bevægelse mod kapitalens eksistens, og – som nævnt ovenfor – kan jeg ikke bidrage til en afklaring af hvornår arbejderklassens interesseartikulation bliver anti-kapitalistisk og emancipatorisk. Behovenes tilfredsstillelsesform, tænkes sædvanemæssigt ind i de aktuelle mulighedsbetingelser. De subjektive behov må nødvendigvis være placeret ind i den socialiserings- og disciplineringsform,

4. Op.cit. Peder Lærke Nielsen.

5. K. Marx, Kapitalens 1. bind, dansk udgave bog 1.4., s. 811.

som dannes i opdragelsen og uddannelsen, og behovsstrukturen må i samme forstand, som alle former for praksis, være forbundet med de konkrete muligheder i det borgerlige samfund.

Jeg lægger op til en reproduktionskritik på grundlag af overvejelser om hvordan produktion og reproduktion er sammenfattet som en totalitet i det borgerlige samfund, hvor min hensigt i det følgende er at diskutere modsætningerne i denne totalitet, især under kriseudviklingen. Min tese er altså, at modsætningerne ikke kan erkendes som *adskilte dele*, men må betragtes som modsætninger indenfor det borgerlige samfunds totalitet.⁶

6. Mit projekt kanter sig i og for sig ind på samme problemstilling, som diskuteres i den såkaldte Hannover skoles tradition. Men medens mit udgangspunkt er et samfundsmæssigt totalitetsbegreb, anvender Hannoverskolen, efter min mening et dualitetsbegreb.

Især, den såkaldte Hannover skoles tradition indenfor socialisationskritikken, fremstiller lønarbejdet, som et dobbelt forhold mellem identifikation og emancipation. For *Lelio Basso* – som ikke tilhører Hannoverskolen, men snarere er ophavsmand til skolens teoritradition – er der i det borgerlige samfund indeholdt to *antagonistiske* logikker, nemlig kapitalens og arbejderbevægelsens. Arbejderbevægelsens logik sammenfatter arbejderindividernes erfaringsdragning i emancipatorisk form, hvor subjektidentiteten bliver anti-kapitalistisk og revolutionær.

Se Lelio Basso, Gesellschaftsformation und Staatsform, Suhrkamp nr. 720, især ss. 109-136. Oskar Negt har en meget informativ introduktion til Basso i Probleme des Klassenkampfes nr. 34, 1979, Zur Dialektik der Übergangsperiode in Westeuropa, ss. 3-27.

Oskar Negt anvender begrebet proletarisk offentlighed til at omfatte den kollektive bevægelsesform for kapitalens modlogik:

»Proletarisk offentlighed er her den sum af situationer, hvori denne menneskelige sanselighed, som er undertrykt og udviklet på fordrejet måde af kapitalforholdet, i en proces af gensidigt sammenbundne subjekt-objekt relationer kommer til sig selv. Proletarisk offentlighed er betegnelsen for en samfundsmæssig kollektiv produktionsproces, hvis genstand er sammenhængende menneskelig sanselighed.«

Oskar Negt og Alexander Kluge, Offentlighed og erfaring. GMT 1974 s. 305.

Og endelig *Johannes Agnoli*:

»Det er ikke sådan, at den af værdiloven bestemt økonomiske bevægelse og de derigennem betingede samfundsmæssige reproduktionsprocesser skulle være modsigelsesfrie. Værdiloven konkretiserer i sig kapitalismens modsigelser. Men det betyder, at dennes sprængkraft først kan udvikle sig ved, at den revolutionslogik, som *ikke* tilhører kapitalbevægelsens logik, indfører sig i og griber fat i denne.«

Johannes Agnoli, Überlegungen zum bürgerlichen Staat, Wagenbach 1975.

Basso, Negt og Agnoli er ikke 3 identiske personer, men i dobbeltlogikkonceptet er der hos alle 3 en spaltning imellem økonomi og politik, som anlægger en dualitetsbetragtning til grund for deres form for kapitalismekritik.

Det konkrete problem ved læsningen af deres bidrag til dobbeltlogik-konceptet, er afklaringen af hvilke elementer i samfundet eller i arbejderindividerne, der er konstituerende for den anden logik og dennes kapitalnegerende sigtepunkt.

Mortensen, Nielsen og Rasmussen op.cit. diskuterer sammenhængen mellem socialistisk utopi og erfaring under overskriften Senkapitalismen: Ophævelse af den kapitalistiske produktionsmåde indenfor kapitalismen selv? s. 82. »Hverdagsbevidstheden er en fremtrædelsesform for utopiske udtryk«, siger O. Negt i Kluge/Negt, Kritische Theorie und Marxismus, Rotdruck 1974.

Arbejderklassens situation i krisen

Kapitalismen udvikler sig i retning af mere og mere omfattende samfundsmæssig karakter, og i stigende omfang bliver alle samfundsmæssige forhold genstand for kapitalens værdiøgning, og dermed sat i profitproduktionens billede.

En stigende andel af befolkningen knyttes sammen i arbejderklassen, og opsuges til lønarbejdet i de produktive produktionsprocesser eller i de uproduktive – under kapitalens kommando eller – som det især har været tilfældet i Danmark siden 2. verdenskrig – under statens kommando.⁷

De arbejdsmarkedstilknyttede i arbejderklassen står som helhed i modsætningsforhold til kapitalens herredømmeforhold. Men som en helhed der udspalter dele som ubeskæftigede i reservearmeen.

Kapitalismens udvikling er forbundet med en produktion af en overbefolkning, sådan at dele af arbejderklassen bliver overflødig for den fortsatte akkumulation – eller måske endog en klods om benet på den, som faux frais til forsørgelse.

Udviklingen af en reservearmee er en systemimmanent effekt af kapitalismens modsætning mellem stof og værdi: jo større kapitalistisk rigdom jo større armod i arbejderklassen. Omend produktion af overskudsbefolkningen er knyttet til produktionsmådens vækst:

»Men når totalkapitalen vokser, vokser ganske vist også den variable bestanddel, dvs. den arbejdskraft, der er indlemmet i totalkapital, men det sker i en proportion der hele tiden aftager. De intervaller, hvor akkumulationen fungerer som blot ren udvidelse af produktionen på det givne tekniske grundlag, bliver kortere.«⁸ Og dermed altid vil være under udvikling, vil den faldende proportion af den variable kapital i særlig grad gøre sig gældende i krisen, hvor faldet i akkumulationsraten går hånd i hånd med værdidestruktion og forøget konkurrence kapitalerne imellem.

Kapitalismens produktion af en overskydende befolkningsandel er samtidig skabelse af en spaltning af arbejderklassen mellem de *beskæftigede og udbyttede*, og de *ubeskæftigede og forsørgede*. Denne opdeling af arbejderklassen kommer til at omfatte forskelligt erfaringsgrundlag, forskellige sociale problemer og politiske perspektiver, og kommer til udtryk i forskellige interesse-artikulationer. Udvikling af en overbefolkning, er en tendens i kapitalismens udvikling i almindelighed, men i det følgende vil jeg diskutere

7. Men hvor kommandoens imperativ ikke er merværdiproduktionen, men snarere en billiggørelse af særlige samfundsmæssige nødvendige opgaver, der finansieres af den værdi, der produceres andre steder i samfundet. Se Holm/Kurdahl, Hvem plyndrer staten? Kurasje nr. 26, 1981.

8. Kapitalens 1. bind danske udgave bind 1.4. s. 887.

hvordan overbefolkningen specielt udvikles i krisen. *For det første* ud fra hvordan ændringerne i produktionen udvikler sig og *for det andet* ud fra hvordan disse ændringer virker på arbejdere med forskellige reproduktionsformer.

Ensliggørelse i produktionen

Den *modningsproces* som kapitalismen gennemløber i forbindelse med krisen, er det primære grundlag for ændringer i kravene til arbejdskraftens kvalifikationer. Den nuværende krise præges af kapitalens hidtidige udviklingsproces, og kan ikke sammenlignes med tidligere kriser. Den kan karakteriseres som en destruktionsproces, hvor de lav-produktive kapitaler udrenses, medens de højproduktive kapitaler får muligheder for at forøge deres akkumulation.⁹

Denne udrensningsproces sker gennem en forøget overlevelseskamp mellem kapitalerne. Konkurrencen om tilegnelse af ekstraprofitter udvikler sig i krisen til en kraftigere overlevelseskamp om fordelingen af de fremstillede profitter. I denne overlevelseskamp klarer de enkelte kapitalistiske virksomheder sig igennem en produktivitetsudvikling, ved fornyet teknologiudvikling og besparelser på den variable kapital.

Den enkelte kapital vil i krisen stræbe imod ved hjælp af finanskapital, at forøge kapitalens omslag og ved hjælp af fornyelse af produktivkræfterne individuelt at forøge egen profitproduktion, som i gennemsnit er faldende. Dette er det faktiske udslag af, at den gennemsnitlige profitrate sætter sig igennem i den skærpede konkurrence, og at produktionsbetingelserne og udbytningsbetingelserne tenderer i retning af ensliggørelse.

9. Når jeg foretrækker udtrykket kapitalismens modningsproces, som modspil til det udtryk man ofte finder: senkapitalismen (E. Mandel har skrevet en hel bog om det begreb, Der Spätkapitalismus, Suhrkamp nr. 521, 1972, men også den citerede artikel i Kontekst nr. 36/37 anvender udtrykket) skyldte det to ting:

1. Begrebet senkapitalisme giver indtryk af, at kapitalismen nu er i sin sidste fase, og der ligger en forestilling om en faseopdeling bag udtrykket. Fsv. der ikke er noget i den historiske udvikling, der peger på, at vi nu — i forhold til hele den kapitalistiske historie — specielt skulle være i den sidste fase (— er der nogen, der f.eks. vil sætte odds på, at vi er over halvvejen?) — er udtrykket *senkapitalisme* en falsk varebetegnelse.

2. Der er mange elementer i den aktuelle historiske udvikling, der snarere giver indtryk af, at kapitalismen er ude i en renselsesproces, så det er rimeligere at anlægge en retrospektiv betragtning i forhold til kapitalismens forudgående udviklings forløb, inden man vælger betegnelse. Den begrebslige forudsigelse af fremtiden er falsk.

Krisen tenderer til at fjerne alle skranker for en historisk realisering af kapitalens væsen. Monopoler og under-gennemsnitligt producerende kapitaler fjernes, når konkurrencen virker effektivt, og kapitalens begreb bliver tendentielt en historisk realitet.

Gennemførelsen af den gennemsnitlige profitrate (– ensliggørelse af produktions- og udbytningsbetingelserne –) og forøgelsen af kapitalernes omslagshastighed, medfører på den ene side en udhulning af de branchespecifikke kvalifikationskrav, men på den anden side stilles kontinuert ændrede krav til arbejdsevnen.

Forøgelse i *kapitalkonkurrencen* virker på arbejdsmarkedsstrukturen, så konkurrencen imellem arbejderne forøges med skærpede krav til arbejdskraftens evne, til at være mobil mellem forskellige brancher, og evnen til variabilitet imellem forskellige produktionsprocesser.¹⁰

II. Reproduktionens betydning for arbejdernes placering i konkurrencen på arbejdsmarkedet

Konkurrencen på arbejdsmarkedet mellem de enkelte arbejdere øges i krisen. Dels pga. ændringerne i produktionsprocesserne og dels pga. det pres som »overbefolkningen« lægger på konkurrencen.¹¹ Konkurrenceforøgelsen har indflydelse på forskellige arbejderindviders muligheder for at afhænde deres arbejdskraft, hvor det bliver afgørende om arbejdskraften er »fremstillet« i en reproduktionsproces, som gør den adequat for de kvalifikationskrav, som produktionsprocessen sætter i krisen.

Eksistensen af overbefolkningen svækker arbejderklassens styrke i lønkampen og i reproduktionskampen, sådan at tilkæmpede arbejds- og lønforhold ikke kan fastholdes. Løn niveauet vil være faldende, men der er grænser for hvor dybt lønnen kan sænkes, når der fortsat skal sikres en arbejdskraftstilførsel.

10. Ikke alene sætter selve udbytningsforholdet sig langt mere samfundsmæssigt igennem, men både konkurrencen mellem kapitalerne indbyrdes og konkurrencen mellem arbejderne på arbejdsmarkedet.

11. Konkurrencen mellem arbejderindviderne udvides med en udvidelse af overbefolkningen. »-det er den kapitalistiske akkumulation, der i forhold til sin energi og sit omfang hele tiden producerer en arbejderbefolkning, der i forhold til kapitalens gennemsnitlige behov for værdiøgning er overflødig, og som derfor er tilskuds eller overskydende arbejderbefolkning«. Kapitalen 1. bind, dansk udgave bog 1.4. s. 887. I nogle af de ovenfor anførte reformismekritikker diskuteres fagforeningernes samfundsmæssige funktion i forhold til arbejderklassens reproduktionsinteresser. Diskussionen om, hvordan fagforeningerne dæmper eller forøger konkurrencen mellem arbejderne under produktionsbetingelsernes ensliggørelse og gennemsnitliggørelse af udbytningsforholdene, burde gennemføres.

Lønsækningen vil i første omgang skabe økonomiske og sociale problemer for de dele af arbejderklassen, der ligger højest i løndifferentieringshierarkiet, og for de dele der har organiseret deres reproduktion med *overgennemsnitlige* omkostninger. Denne »første omgang« vil antagelig indtræde, når lønnen sænkes imod arbejdskraftsværdien, altså imod det gennemsnitlige omkostningsniveau. I anden omgang kan lønnen sænkes ned under værdien, men da den nuværende krise indtil videre ikke har betydet det totale beskæftigelses- og produktionssammenbrud, må der være en grænse for lønfaldet.

De økonomiske og sociale problemer som lønsækningen medfører rammer *arbejderklassens forskellige dele i forskellig takt*, og kan sluttelig omfatte hele arbejderklassen med undtagelse af den del, der altid har levet på eksistensminimum.

Virkningen af lønsækningen vedrører kun den del af arbejderklassen, der stadig er knyttet til arbejdsmarkedet, og de sociale og økonomiske problemer handler om at fastholde et reproduktionsniveau der giver mulighed for at fastholde konkurrencepositionen på arbejdsmarkedet.

For de arbejdere, der ikke mere er beskæftigede, bliver de økonomiske og sociale problemer anderledes. Først drejer det sig om at klare sig i konkurrencen mellem reservearmeens medlemmer. Dvs. fastholde en arbejdsduelighed og berettigelse i reservearmeen, der enten giver muligheder for beskæftigelse eller giver muligheder for at fastholde offentlige ydelser på reproduktionsniveau. For de dele af arbejderklassen, der ikke mere kan klare sig i konkurrencen i reservearmeen, bliver det næste skridt væk fra et liv på reproduktionsniveau og ned til et liv på eksistensminimum. Kampen for løn og arbejdsforhold, reproduktionskampen, bliver til en kamp for et liv på varige sociale ydelser på et overlevelsensniveau; bliver til en eksistenskamp.

Konkurrencen på arbejdsmarkedet har ændret karakter både pga. reservearmeens størrelse og pga. ændringerne i de efterspurgtes kvalifikationer. Kvalifikationskravene peger mere end tidligere i retning af mere almene joberfaringer med faldende grad af fagspecifikke kvalifikationer, og i retning af kondition og udholdenhed overfor intensiveret og monotomt tempoarbejde.

De efterspurgte arbejdskrafters kvalifikationer, synes i krisen, således mere at spalte sig imellem de *almene joberfaringer* og den *kondition*, som tilegnes i den daglige genskabelse af arbejdskraften; i reproduktionen organiseret af partikulariserede arbejderindivider eller af arbejderfamilier.

Reproduktionsform og reproduktionsniveau

De individuelle variationer i reproduktionsformerne og reproduktionsniveauet, får derfor en mere radikal betydning for arbejdskraftssalget.

Arbejderklassen har i højkonjunkturen bl.a. benyttet deres tilkæmpede rettigheder til at tilfredsstille reproduktionsbehov på forskellige måder, som har været medvirkende til udvikling af variationer i reproduktionsomkostningerne. Variationer, der beror på forskelligheder i familiestørrelse, omfanget af forsørgelsesbyrden og pasningsomfanget overfor børn, valg af boligstandard og forbrugsformer iøvrigt.

Under højkonjunkturen gav lønniveauet mulighed for individuel finansiering af en del af disse forskelligheder og variationer omkring det samfundsmæssige gennemsnit, og en del af forskellighederne i reproduktionsomkostningerne udnivelleredes gennem offentlige kompensationsydelser, bl.a. gennem bolig- og børnetilskud. Arbejderfamiliernes organisering af den individuelle reproduktion og finansiering af de overgennemsnitlige omkostninger truer ikke positionen på arbejdsmarkedet, så længe det indenfor lønniveauet og i karakteren af arbejdskraftens forbrugsformer, er plads til/spillerum for bevægelser over det samfundsmæssige gennemsnit. Når der er muligheder for at hæve revenuet ved overarbejde og for samlevende familier ved dobbeltarbejde, truer variationer i reproduktionsniveauet og -karakter ikke eksistensen som lønarbejder.

Ved ændringer i konkurrencen på arbejdsmarkedet i krisen, skal den salgbare arbejdskraft i mere snæver forstand, passe til de efterspurgte kvalifikationer. Det er ikke så meget et spørgsmål om, hvorvidt løndifferentieringen giver variationsmuligheder i reproduktionsformerne, men nu spørgsmålet om det fungerende reproduktionsniveau, der historisk set er grundlaget for arbejdskraftssalget, fortsat kan eksistere ved nedgang i lønnen og ændring i de adekvate kvalifikationer. Disse vanskeligheder forøges, når de tidligere kompensationsmuligheder formindskes, og efterhånden forsvinder.

I denne tolkning af det særegne ved de sociale problemer i krisen, hævder jeg, at variationerne i den eksisterende reproduktionsform, for visse dele af arbejderklassen, bliver en radikal trussel imod arbejdskraftssalget, og dermed imod revenuet. Og det er ikke kun et spørgsmål om selve lønniveauet, men også et spørgsmål om hvilke reproduktionsformer, der kan sikre en arbejdskraft med den kondition overfor intensivering af arbejdet og tempoarbejde, og den variabilitet og mobilitet, der er nødvendig for arbejdskraftens salgbarhed.

Som jeg har været inde på tidligere, forekommer der ikke noget kapitallogisk fantom der pre-destinerer det enkelte arbejderindvids måde at realisere

sig som subjekt i reproduktionen, på. Men subjektets organisering af reproduktionen bliver destruktivt præget, når den genskabte arbejdsevne ikke er salgbar eller ikke kan placeres i arbejdsmarkedets konkurrencehierarki.

Forskellighederne i arbejdernes reproduktion vil vise sig i konditionen overfor den forøgede udbytning og forøgede intensivering af arbejdet. Familien er i stort omfang den mest almindelige måde at organisere den generative reproduktion på, men indenfor familielivet er der mange differentieringsmuligheder, der virker ind på karakteren af den arbejdskraft individet bringer til markedet. Og netop fordi den private reproduktion er et selvorganiseret område, forekommer der ikke nogen logik imellem indholdet i den valgte organisationsform, og arbejdskraftens salgbarhed.

I stort omfang er reproduktionsformerne ikke sådan til at ændre fra dag til dag. For arbejderklassen er reproduktionsformen og -niveauet en historisk tradition og sædvane, der indgår i civilisationen og ikke kan laves om fra den ene konjunktur til den anden. En række af de reproduktionsproblemer, der viser sig for dele af arbejderklassen idag, skyldes vanskeligheder med at gennemføre eller fastholde reproduktionsformer, som tilegnedes i højkonjunkturen, og som visse dele af arbejderklassen hænger mere fast ved end andre dele. Det gælder f.eks. en række udgifter i reproduktionen, som ikke kan fjernes, selv om mulighederne for at fastholde revenuet til deres finansiering ikke er der mere. Som eksempler herpå kan nævnes boligudgifter, udgifter der er forbundet med at producere og forsørge børn, transportudgifter mv.

Reproduktionsinteresse, reproduktionskamp og reproduktionspolitik

Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen påpeger i deres artikel Statsintervention og Reformismekritik¹² nødvendigheden af en strukturel opdeling af det borgerlige samfund i produktion og reproduktion. Denne opdeling er et vigtigt element til en kritik af opdeltheden i arbejderklassens erfarings- og kampbetingelser.

I kort form kan modsætningerne i opdeltheden beskrives som modsætningen mellem produktionens kollektive erfaring under kapitalens kontrol og kommando, og reproduktionens partikulariserede erfaringsform i frihedens rige.

Men for at udfylde Hanssons og Nielsens program »at udvikle en begrebsliggørelse af forholdet mellem behov og interesse, mellem den individuelle

12. Finn Hansson og Peder Lærke Nielsen, Statsintervention og reformismekritik, Kurasje nr. 23/24, Kbhvn. 1980.

eksistens og dens problemer på den ene side og de strukturelt satte betingelser for deres samfundsmæssige artikulation på den anden¹³ er det nødvendigt mere konkret at tage fat i hvilken betydning variationerne i reproduktions- og eksistensformerne har for interesseartikulationerne.

Arbejderindiverne står mere sammen som klasse jo længere kapitalismen udvikler sig. Men ved produktionsprocessens stigende ensliggørelse og gennemsnitliggørelse udvikles der samtidig modsætninger i reproduktionsinteresserne, der kommer til udtryk imellem klassens interesseartikulation, der formidler reproduktionsproblemerne i en samfundsmæssig »gennemsnitlig« forstand, og de subjektive reproduktionsbehov i forskellige dele af arbejderklassen.

Jeg søger, at lægge grundlaget for en kritik af den aktuelle reproduktionsform, ved en sammenkædning af kapitaludviklingens effekter på konkurrencen på arbejdsmarkedet med reproduktionsmulighedernes virkning på interesseartikulationen. Sikringen af revenue i krisen, er blevet et afgørende problem for arbejderindiverne, som ændrer reproduktionssituationen i sammenligning med den reproduktionssikring, der eksisterede i højkonjunkturen frem til foråret 1974. Reservearmeens udvikling, sammensætning og funktion, som trykkende på løn og som indvirkende på reproduktionskampens styrke, er et vigtigt element i kritikken. Især ang. diskussionen om hvordan reservearmeen er sammensat, og dermed mere konkret indvirker på differentieringerne i arbejdsmarkedskonkurrencen: hvilke grupper af arbejderklassen står svagest i konkurrencekampen, og bliver derfor tidligst og i mest permanent forstand, i første omgang vist ud af den beskæftigede del af arbejderklassen, og dernæst ud af arbejdsstyrken overhovedet.

Og på hvilket grundlag udvikler der sig nogle forskelligheder i arbejderklassen, således, at der bliver tale om differentieringer i interesserne og dermed differentiering i måderne at tilfredsstille reproduktionsbehovene på.

Forskellighederne i reproduktionen medfører nødvendigvis forskellighederne i interesserne for en del af den løn-, og indkomstpolitik, som stat og fagbevægelse fører, og medfører nødvendigvis forskellige interesser overfor de offentlige ydelser indenfor social- og arbejdsmarkedspolitik.

Reproduktionsproblemerne i krisen kommer til udtryk på en måde, der har en tendens til at opdele arbejderklassens interesser i forhold til de forskellige behov, som revenue, og de offentlige foranstaltninger overfor reproduktionen, skal opfylde. Der er ikke tale om opbrud i arbejderklassen som helhed, men tale om udviklingen af en forskellighed imellem den »gennemsnitlige« inte-

13. ibid. s. 71.

resse, der kommer til udtryk formidlet gennem de institutionaliserede arbejderklasseorganisationer og så de individuelle interesser, der hænger sammen med de reproduktionsbehov, som forskellige grupper af arbejderklassen har, og som der stilles krav om, skal tilfredsstilles.

Grundlaget for kritikken af reproduktionspolitik, har hidtil taget udgangspunkt i den måde, som arbejderklassen gennem sine organisationer og fagforeninger formidler sine interesser i beskæftigelse- og lønpolitik, som konkret er udtryk for klassens egen bevidsthed og erfaring om eksistensbetingelserne. Denne kritik må udvides med en kritik af den måde, som de fra gennemsnittet afvigende arbejdergrupper, artikulere deres interesser, og hvorpå disse forskelligheder giver anledning til modsætninger indenfor arbejderklassen. Og giver anledning til fraktionering indenfor arbejderklassens parti og landsorganisation. I min kritik af reproduktionsformerne og af politikudviklingen – er disse differentieringer i reproduktionsforholdene, centrale at få fat på. Ændringer i de offentlige ydelser kan få afgørende betydning for den fortsatte reproduktionsmulighed for dele af arbejderklassen – og dermed indvirke på kampmulighederne, uden at kolliderer med de artikulerede »gennemsnitlige« interesser.¹⁴

14. Som eksempler herpå kan nævnes:

1. *Børnepasningscirkulæret*: En bestemmelse, som giver kommunerne ret til at fratage personer dagpenge, der har forsørgelsespligt overfor børn under skolealderen, der ikke har plads i daginstitution eller i dagpleje. Argumentet er, at arbejdsledige med hjemmegående børn ikke står til rådighed for arbejdsmarkedet fsv. de ikke umiddelbart kan forlade hjemmet og gå på arbejde. Især for langtidsledige kvinder har ordningen en betydning, fordi det dels kan være et økonomisk problem at klare de meget stigende udgifter til institutionsplads under ledighed, samtidig med at det forekommer som en unødvendig udgift, når en voksen person alligevel går hjemme. Og dels har ordningen en betydning for forældre/kvinder, der er ledige ved barnets fødsel, fordi ledigheden kan betyde, at barnet ikke får plads i dagpleje, hvor kommunerne administrerer pleje-retten ud fra, om forældre har arbejde. Konsekvensen kan være, at arbejdsledige fødende kvinder mister dagpengeretten, fordi de ikke kan få institutionsplads, fordi de ikke har arbejde. Og de kan ikke få dagpenge, fordi de uden institutionsplads ikke er til rådighed på arbejdsmarkedet.

2. *Barselsorlov*: Efter de nye regler om barselshvile har fødende kvinder ret til 4 måneders orlov under sygedagpenge, men har i denne periode ikke ret til institutionsplads. Udvidelsen af barselshvilen er naturligvis umiddelbart et fremskridt for fødende kvinders rettigheder, men for ledige kvinder betyder det en udskydelse af det tidspunkt, hvor der bliver mulighed for at få dagpleje, og dermed næsten pr. automatik en forlængelse af ledighedsperioden og en svækkelse af konkurrencemulighederne på arbejdsmarkedet.

3. Ændring af reglen om at skulle have været medlem af a-kasse i 26 uger til 52 uger for at være dagpengeberettiget. Denne ordning har en specifik hensigt: at fjerne dagpenge-berettigelsen for de ungdomsarbejdsløse, der har været på et 26-ugers beskæftigelsesprojekt. De kommunale beskæftigelsesprojekter har formelt den hensigt, at give de ungdomsarbejdsløse, som aldrig har været i arbejde, nogle joberfaringer, således at de kan klare sig i konkurrencen på arbejdsmarkedet. Indholdsmæssigt har den overvejende del af disse projekter ikke andet end almene jobkvalificerende effekter – fordi projekterne ikke må konkurrere med det private marked. Og grunden til, at unge

Forskellige interesser overfor de offentlige interventioner i reproduktionen

I løbet af 60'erne tilkæmpede arbejderklassen sig en hel række sikringsforanstaltninger i reproduktionssammenhængen. Både foranstaltninger, der direkte bidrog til nedsættelse af reproduktionsomkostningerne, men også interventioner, der sikrede muligheden for at bevare og udvide revenuet. Reformerne, der blev tilkæmpet, forbedrede arbejdernes livsbetingelser, satte en national karakter på kapitaludviklingen i Danmark og bidrog til kapitalakkumulation, der satte sig igennem i efterkrigstiden. Der blev af arbejderpartiet og fagforeningerne gennemført en *reformisme med reformer*.

Effektiviseringen og omorganiseringen af de offentlige ydelser i social- og arbejdsmarkedspolitikken i 80'ernes krise er et brud med den tradition og de tilkæmpede rettigheder, som arbejderklassen har haft både gennem fagforeningerne og igennem arbejderpartiet – og dermed til dels gennem den stat, der har været under indflydelse af arbejderbevægelsen. En kamp imod arbejderklassen fsv. nogle af de tilkæmpede rettigheder fjernes, fordi det materielle grundlag for deres eksistens – akkumulationsomfanget – ikke mere er tilstede.

De gennemførte besparelser på det socialpolitiske og arbejdsmarkedspolitiske område har sit udgangspunkt i de faldende muligheder for at gennemføre en offentlig finansiering af de stigende udgifter til reproduktionssikring af de arbejdsløse og forsørgelse af de personer, der har forladt arbejdsmarkedet for altid. Men det »budget-mæssige« grundlag for gennemførelse af besparelser kan ikke betragtes alene, men må også ses i sammenhæng med ændringerne i kravene til arbejdsstyrkens mobilitet og kvalifikationer. Nogle af de ændringer, der gennemføres i krisen, som begrænser mulighederne for at få dagpenge og mulighederne for en række reproduktionsydelser (boligsikring, børnepenge, kommunale betaling til daginstitutionerne indenfor børne- og ungdomsforsorgen m.v.), vedrører også ordningernes funktionssvigt overfor arbejdsmarkedet. I de offentlige foranstaltninger

overhovedet kan trækkes ind i projekterne, er dels, at de tvinges gennem en anvisning fra arbejdsformidlingen, og/eller at deltagelse i projektet i 26 uger gør dem dagpengeberettigede. Resultatet af lovændringen er slet og ret, at de unge nu skal vente yderligere 26 uger, før de bliver berettigede til dagpenge, og det offentlige sparer 26 ugers dagpenge pr. person, der går igennem projektet.

4. Jobtilbudsordningen og efterlønsordningen se Peter Abrahamsson og Mogens Holm, »Et liv i ledighed – et ledt liv«, Sociologisk Institut, Februar 1981.

er der ikke – og kan ikke være – en selektivitet overfor forskellige faggrupper.¹⁵

Spare- og rationaliseringsforanstaltninger tager udgangspunkt i forskellige arbejderindviders og forskellige arbejderfamiliers leveform og eksistensbetingelser, og altså udgangspunkt i forskellige arbejdskræfters reproduktionsformer. Og her er grundlaget for ændringerne knyttet sammen med en krakelering af relationen mellem »reproduktionslogik« og »mer-arbejdslogik«, sådan at reservearmeen i stigende omfang kommer til at omfatte mennesker, der lever under en reproduktionsform, uden at den genskabte arbejdskraft slår om i lønindkomst og profit.

Effekten af besparelserne indenfor dette område viser sig først og fremmest at virke ind på reproduktionsniveauet, og først og fremmest at virke selektivt overfor forskelligheder i reproduktionsomkostningerne.

Når de hidtil – indtil udgangen af 1980 – gennemførte brud med de rettighe-der, som arbejderklassen har tilkæmpet sig, kun i forsvindende grad har givet anledning til modaktioner fra arbejderklassens side, må det forstås på grundlag af, at staten i den reformistiske politik indenfor social- og arbejdsmarkedspolitik, nu rammer nogle interessel modsætninger i arbejderklassen. Det er egentlig ikke noget nyt, sådan har det også været i 60'erne. Men forskellen er, at modsætningerne i krisen konkretere kommer frem i arbejdernes indbyrdes kamp om eksistensbetingelserne, medens modsætningerne i 60'erne mere viste sig i løndifferentieringsudviklingen og statens forsøg på at nivellere løndifferentieringen.

Reproduktionskampen og modsætninger i interesseartikulationen

Ovenfor har jeg diskuteret grundlaget for udviklingen af forskellige reproduktionsproblemer i krisen, og der er blevet præsenteret en tese om interessel modsætningerne i arbejderklassen.

Sigtepunktet med disse overvejelser er på den *ene side* at få indhold i overbegrebet »arbejderinteresser/revenueinteresser« – hvorunder der »skjuler« sig »eksistensinteresser« og reproduktionsinteresse. Eksistensinteresserne artiku-

15. I det borgerlige samfunds retsprincipper og i de juridiske rammer for salg af arbejdskraft er det ikke muligt at lade offentlige foranstaltninger styre af, hvilke arbejdskraft der er brug for. Det ville f.eks. stride med friheds- og lighedsprincippet at holde op med at udbetale børnenepenge til bagere, men til gengæld forøge beløbet til mekanikere. Princippet er eksemplificeret i Abrahamsson/Holm, »Et liv i ledighed – et ledt liv«, op.cit.

leres af de dele af arbejderklassen, som har vanskeligheder med at reproducere deres arbejdskraft i en salgbar form, eller de dele af arbejderklassen, for hvem det er helt umuligt. Og som altså har vanskeligheder med at klare sig i konkurrencen på arbejdsmarkedet.

På den *anden side* skal kritikken af de offentlige interventioner overfor reproduktionen, især *sigte imod udfoldelse af det politiske herredømmeforhold overfor de dele af arbejderklassen, der i arbejdsmarkedskonkurrencen står svagt og som derfor også står svagt i reproduktionskampen*.

Det er ikke noget nyt, at statens sparekniv først og fremmest skærer overfor de post- og pre-erhvervsaktive. Det er disse grupper der politisk står svagt i kampen, og hvorfra der ikke forventes modstand overfor nedskæringer.

Men det er en ny tendens, at nedskæringerne sigter imod de dele af arbejderklassen, der står svagest på arbejdsmarkedet, og sigter imod at udstøde visse arbejderindivider fra arbejdsmarkedet.

Fra arbejderbevægelsen har der ikke vist sig modaktioner overfor de krisepolitiske interventioner i reproduktionen, fordi disse interventioner ikke rammer arbejderklassen som helhed, og ikke direkte truer de beskæftigedes revenueinteresser, og dermed ikke kolliderer med de beskæftigedes reproduktionskamp.

Modsætningerne går ikke kun mellem de beskæftigedes og de ubeskæftigedes livsbetingelser, men mere imellem forskellige arbejdergruppers reproduktionsniveau og -omkostninger. For de beskæftigede er der forskellige betingelser for at fastholde revenue; for de ubeskæftigede forskellige betingelser for at genvinde revenue, og for de udsorteredes forskellige eksistensbetingelser. Der udvikles en interessemodsætning imellem de dele af arbejderklassen, der også i krisen kan fastholde reproduktionen af arbejdskraften, og kan realisere deres eksistens, som underlagt kapitalen. Og så de dele af arbejderklassen, hvis eksistens er truet i krisen, og som er under trussel af reproduktionsgrundlagets bortfald.

I reproduktionskampen formidles arbejderinteressen i at fastholde eksistensen som arbejdskraftsælger, en interesseartikulation der er grundlaget for den »gennemsnitsinteresse«, der kommer til udtryk i arbejderbevægelsens institutionaliserede organisationer, fagforeningerne og arbejderpartiet, SD. Herigennem artikuleres klassens interesser, der samtidig søger at holde fast i klassens rettigheder, som må tilpasses de ændrede betingelser for arbejdskraftssalg. *Det er grundlaget for en reformistisk politik uden reformer.*

De truede/udstødte arbejderindviders interesse må nødvendigvis kolliderer med reproduktionskampenes perspektiver, fordi reproduktionsperspektivet er

meningsløst fsv. det enten hører fortiden til eller er en aldrig erfaret mulighed. I stedet for en reproduktionskamp udvikles grundlaget for en *eksistenskamp*, hvis eksistensinteresse ikke er forbundet til kapitalens logik, og dermed ikke bundet til eller underlagt værdilogikken, men snarere retter sig imod nogle stoflige krav, der som faux frais, står i modsætning til kapitalens merværdi-imperativ. Reproduktionskamp og kapital/lønarbejder-forhold står i et reformistisk og affirmativt forhold til hinanden, som eksistenskampen står i modsætning til. Disse interesse modsætninger kommer til udtryk som modsætninger indenfor arbejderbevægelsen, hvor grupperinger af særligt stillede fagforeningsmedlemmer kommer i modsætning til forbundets politik, når *særinteresser* overfor kapitalen artikuleres. Som aktuelle eksempler kan nævns *særinteresser* overfor arbejdsmiljø (ex. epoxysagen indenfor bygge og anlæg, kvindelige laboranter i fosterskadesagen), *særinteresser* overfor deltidsarbejde og *særinteresser* overfor arbejdets intensivering. Følgen af disse interesse modsætninger kommer frem i fraktioneringer indenfor fagbevægelsen og kan betragtes i de eksklusionssager, som har været fremme indenfor de sidste par år.

Karakteren af reproduktionsinteressernes forskelligheder og »eksistenskampens« modsætning til reproduktionskampen, kommer yderligere til udtryk i eksistenskampens placering udenfor arbejderpartierne, ofte i forskellige former for sociale bevægelser.

HVEM SAGDE KRISE?

HVILKE NYE SAMFUNDSMÆSSIGE MOMENTER GØR SIG GÆLDENDE I DEN NUVÆRENDE ØKONOMISKE STAGNATIONSFASE?

Christel Neusüss

Selvom der efterhånden igen kan noteres positive vækstrater i de cykliske op-sving, er bevidstheden om at befinde sig i en krise- og stagnationsfase siden konjunkturændringen i 1974 ikke svundet hen. Et åbenbart udgangspunkt for denne bevidsthed er arbejdsløshedens fortsatte eksistens trods aktuelle vækstrater i nationalprodukt og investeringer. Men den omsiggribende frygt for at den opnåede vækst kan være forbundet med for høje og muligvis uigenkaldelige omkostninger i form af ødelæggelse af natur og menneskelige færdigheder tillader ikke, at et fortsat håb om yderligere vækst bruges som middel til kriseløsning. Krise og stagnation har fået afgørende nye kendetegn i forhold til den sidste historiske epoke, i hvilken der blev sat spørgsmålstejn ved den kapitalistiske produktions fremadskridende virkning, nemlig krisen i trediverne. Om dette følger nogle teser:

1. Krise, verdensmarked og nationalstat

Krisen har indtil nu ikke antaget form af katastrofeagtigt sammenbrud i produktionen, som tilfældet var i 1929/30, og i den forbindelse skal følgende forhold inddrages:

Det 19. århundredes kriser og også krisen i 30'erne er i deres forløb kendetegnet ved pludselige devaloriseringer af store mængder af børsog bankkapitaler. Pengekrisen går forud for den industrielle kapitals valoriseringskrise, men kriseudbruddets heftighed er bestemt af sammenbruddet i kreditten. Herigennem bliver også enkeltkapitaler, som endnu ikke var involveret i den valoriseringskrise som udviklede sig for den industrielle kapital, trukket ind i krisen gennem en multiplikatorvirkning. Den internationale kredit forsyner

krisen med en rullende snebolds dynamik. Idag eksisterer der derimod såvel på internationalt som på nationalt plan institutionelle foranstaltninger, gennem hvilke forskellige former for statslig og halvstatslig støtte til ikke-beta-lingsdygtige industriforetagender, banker og lande kan kanaliseres. Man kan umiddelbart spørge, om den internationale valutaspekulation i kølvandet på den fremadskridende afløsning af dollaren som verdensvaluta kunne føre til lignende katastrofer som i begyndelsen af 30'erne. Hvilke statslige og overstatslige institutionelle hindringer står i vejen for et katastrofeagtigt resultat af valutaspekulationen? Hvordan skal man vurdere deres funktion?

Sammenbruddet i den internationale kredit resulterede i løbet af trediverne i en udvikling af politiske strategier, som forsøgte at overvinde den nationale krise gennem valutabegrænsninger og skarpe protektionistiske tiltag – og under fascismen også gennem en tilbagevenden til nationalt selvforsyningsdiktatur. Dette skubbede yderligere opløsningen af verdensmarkedet med alle de kriseskærpende momenter fremad. Også idag forstærkes protektionistiske tendenser, men deres omfang er på et niveau, der er mindre og ikke kan sammenlignes med Verdenskrisen. Den materielle basis for en sådan politik, nemlig eksistensen af et sikret stort marked mangler, (USA, Frankrig og England havde kolonierne – Tyskland havde forhåbningerne om imperialistiske erobringer). For de vesteuropæiske lande ville det med den eksisterende økonomiske sammenfletning være livsfarligt at gøre sig fri af de internationale sammenhænge. Men opretholdelsen af verdensmarkedssammenhængen under krisebetingelser lader blot virkningerne af den internationale konkurrence komme til fuld udfoldelse. Dette fører med sikkerhed til en øget international arbejdsdeling. De i verdensmålestok svagere kapitler bliver likvideret og de i teknologisk og arbejdsorganisatorisk forstand »mest fremskredne« kapitaler vinder videre terræn.¹ Ganske vist har der kun været en mådelig udvikling i udenrigshandlen siden krisen 74/75, iøvrigt med stærke svingninger, men det er dog ikke muligt at lave nogen sammenligning med verdensmarkedets desintegration i tredivernes krise. De enkelte staters evne til at søge en selvstændig vej ud af krisen er afgørende indskrænket, hvilket jo set i forhold til de kapitalistiske betingelser ikke nødvendigvis skal vurderes negativt, hvis man betænker den diktatoriske selvforsyningspolitik i det fa-

1. Jvf. i forhold hertil den tyske elektronik- og kemiindustri i trediverne, som på grund af verdensmarkedets sammenbrud blev drevet i en stærk diktatorisk-fascistisk retning, skønt de var yderst konkurrencedygtige på grund af en udviklet produktivitet. Brünnings forsøg på gennem deflationspolitik at sænke lønnen, øge gevinstmargin og holde verdensmarkedsprisen stabil, for på denne måde at organisere en genopbygning af den tyske kapital gennem erobring af verdensmarkedspositioner, slog som bekendt fejl. Den faldt blandt andet på den omsiggribende valutakontrol og toldforøgelserne på verdensmarkedet.

scistiske og imperialistiske Tyskland. Den industrielle kapitals multinationale eksistens fremmer yderligere oprettelsen af industrielle gennemsnitsbetingelser på verdensmarkedsplan. De lande, der er bagud mht. produktivitet og gennemkapitalisering er – i modsætning til 30'ernes krise – relativt hårdest ramt af krisens virkninger (Italien og på en anden måde England). Verdensmarkedskrisen bevirker umiddelbart et nyt skub hen mod gennemsættelsen af den udviklede produktivitet ved en samtidig forøgelse af en rationaliseringsbetinget arbejdsløshed. Verdensmarkedets funktion bevirker imidlertid også, at arbejdsintensive industrigrene bliver lagt ud til lande med lavere lønniveau, da selv et højt teknologisk niveau ikke er garanti for konkurrenceevne, hvis det er forbundet med et højt lønniveau.

Sådan ser det hele altså ud. Men hvordan ser dette samlede resultat så ud i de forskellige nationale økonomiers forhold til hinanden? Regeringen Brüning bliver bagklogt idag ofte ålet for, at have ført en deflatorisk politik, i stedet for gennem en forøgelse af den statslige efterspørgsel at kompensere bortfaldet af den private. Som bekendt var Brünnings deflationspolitik forbundet med en skarp tilspidsning af de indre (tyske) klasse modsætninger. Den post festum anbefalede politik ville imidlertid have rummet en fare for prisstigninger og valutatab, hvilket ville have svækket Tysklands kreditværdighed yderligere. Brünnings deflationspolitik var et forsøg på, at holde den tyske kapitals adgang til verdensmarkedet og til den internationale kredit åben. I forhold hertil har de lande, som idag er henvist til at hente internationalt kreditfinansiering, større spillerum for »keynesianske« krisereguleringsforsøg, da der i modsætning til 30'erne eksisterer en økonomisk interesse i at opretholde de nationale økonomiers funktionsduelighed (jvf. den statsligt støttede kredithjælp til England og Italien). Selv når austeritetspolitikken² (spare- og nedskæringspolitik, o.a.) før eller senere synes at blive nødvendig som betingelse for genetableringen af de nationale kapitalers konkurrenceevne, så fører inflationeringen af den nationale valuta ikke automatisk til destruktion af de internationale penge-, vare- og kapitalrelationer, sådan som det endnu syntes at være tilfældet i 30'erne. Den meget kritiserede inflation har sikkert den helbredende funktion, at forsinke kapitalens devaloriseringsproces og dermed forhindre katastrofeagtige krisegennembrud.³ Ved hjælp af den langsomme omfordeling mellem fremskredne og tilbageblevne kapitaler, mellem løn og profit, gennemsættes den klassiske krisefunktion med inflationen som middel.

2. Jvf. E. Altwater, Politische Implikationen der Krisenbereinigung – Überlegungen zu Austerit Tendenzen in Westeuropa, i: Prokla nr. 32, s. 43ff.

3. Jvf. Altwater, Hoffmann, Künzel, Semmler, Inflation und Krise der Kapitalverwertung i: Prokla nr. 17/1 s. 237 ff., på dansk i antologien Inflation og Krise, Kurasje 1976, s. 13-82.

I forbindelse med truslen om at inflationsraten løber løbsk har de nationale fagbevægelser indtil nu vist sig beredte til at gøre et forsøg på at bidrage til stabilisering af valutakurserne gennem tilbageholdenhed i lønkravene – ja endog gennem frivillig accept af tilbagegangen i reallønnen. (jvf. England). Med andre ord, den klassiske devaloriseringsproces, som skete over de faldende markedspriser og var forbundet med katastrofeagtige produktionssammenbrud, er blevet transformeret til en langsom, fremadskridende stagnativ devalorisering og omstrukturering af kapitalen, som dels sker gennem inflationen, dels gennem kriseforlig med arbejderbevægelsen, og dels gennem statslig subventionering af særligt kriseramte industrigrene. Forsinkelser i forhold til verdensmarkedskonkurrencen i en værdiforringelse, omstrukturering og rationalisering af de nationale kapitaler rummer en fare for at falde bagud i den internationale konkurrence. Den nationale økonomiske politik også i de svagere lande bliver så igen provokeret til forholdsregler til støtte for de mere fremskredne og konkurrencedygtige teknologier og produktionsgrene, til forholdsregler, der gør en ende på subventioneringen af de i verdensmålestok tilbageblevne brancher.⁴ Men dette betyder også: Fjernelse af keynesiansk politik som betingelse for tilpasningen af den nationale økonomi til den internationale konkurrence.

For øjeblikket er situationen i de vesteuropæiske lande kendetegnet ved, at der i almindelighed tages udgangspunkt i det nødvendige i at føre en statslig politik, der sigter på en »restrukturering« af kapitalen indenfor rammerne af den internationale konkurrence. Og dette gælder hvadenten det sker i form af, at subventioneringen af ikke mere konkurrencedygtige industrigrene nedtrappes, eller i form af en nedsættelse af beskatningen for på denne måde at skaffe kapitalen et yderligere profitspillerum, eller i form af direkte subventionering af teknologisk fornyelse og udvikling i enkelte industrigrene. Det drejer sig oftest om en kombination af disse foranstaltninger, der som en helhed går under begrebet »strukturpolitik«.

Forbundsrepublikken gik forrest da det drejede sig om at fortrænge keynesianismen som økonomisk-politisk ideologi og praksis. Den økonomiske politik efter 1974, der snarere er neoklassisk end keynesiansk, har sigtet mod en ekspansion på verdensmarkedet og har efterhånden også sat de kapitalistiske

4. Jvf. de nuværende konflikter i Frankrig omkring likvideringen af dele af stålindustrien eller PCIs og de italienske fagforeningers promovering af et begreb om arbejdskraftens øgede mobilitet som et alternativ til et forsvar for arbejdspladser uden hensyntagen til de pågældende industrigrenes konkurrencedygtighed. Jvf. også det engelske konservative partis sejr på et program om bortfald af statslig støtte til krisesvækkede industrigrene og en massiv aflastning af beskatningen af de højere indkomstgrupper.

nabostater i en tvangssituation og dér yderligere indsnævret spillerummet for alternative økonomiske politikker.

Den vesttyske kapital der har en højtudviklet produktivitet og kun i forholdsvis ringe omfang har industrigrene, der producerer under verdensmarkedsgennemsnittet kunne håbe på gennem en forcering af rationaliseringen meget snart at kunne profitere af verdensmarkedskrisens »rensende« effekt. Derfor blev keynesianismen allerede i begyndelsen af krisen fortrængt til kun at spille en birolle i den økonomiske politik i Forbundsrepublikken, mens den neoklassiske teori om markedets egne helbredende kræfter omvendt fik voksende indflydelse. Samtidig udvikler der sig imidlertid en ny gren i den statslige økonomiske politik, nemlig en systematisk understøttelse af teknologisk udvikling i industrigrene, der synes at have gode fremtidsudsigter. Man kan her henvise til adskillelsen af undervisnings- og forskningsministeriet og til den stadig voksende politiske betydning, som forskningsministeriet har fået. Dette er ved siden af økonomiministeriet blevet til en ny økonomiskpolitisk instans. Hermed er der også samtidig opstået nye fronter i diskussionerne om statens funktion i forhold til den nationale økonomis restruktureringsproces. Mens f.x. det økonomiske råd og økonomiministeriet ønsker at strukturpolitikken skal formidles over markedet ved at virksomhederne, efter generelle skattelettelser, selv skal finde ud af, hvor de nye investeringer bedst – og det vil sige mest profitabelt – kan foretages, så eksisterer der samtidig en nærmest teknokratisk-socialdemokratisk linie, repræsenteret bl.a. ved forskningsministeriet, der sigter mod en stærkere statslig igangsat og styret teknologisk udvikling. Den målrettede støtte og subventionering af industrielle »innovationer« skal samtidig give beslutningstagerne indflydelse på udformningen af den nye industristruktur. Den keynesianske ideologi går ud fra en stat, der styrer respektive kontrasterer konjunkturerne og kriserne som kvantitative op- og nedgangsbevægelser ved hjælp af de offentlige udgifter og skattepolitikken uden dog at bestemme produktionens udformning og under fuld iagttagelse af virksomhedernes autonomi. Sigtepunktet er i flg. denne ideologi en ligevægt i den makroøkonomiske udvikling – idet der samtidig ses bort fra alle brugsværdispørgsmål. Den genopståede neoklassiske teori knytter an til denne statslige »neutralitet« overfor udviklingen i produktionsprocessens stofflige struktur, men opgiver samtidig ethvert krav på en organiseret konjunktural kontrastyring ved hjælp af den statslige efterspørgsel. I følge det økonomiske råd er det ikke den statslige efterspørgsel, men de rationaliseringer, som kapitalen selv gennemfører under krisens tryk, der skal være forudsætningen for genopsvinget. Det profitspillerum, der er frembragt gennem den tvungne 'løntilbageholdenhed' og gennem en formindskelse af det statslige skattetryk skal udnyttes af virksomhederne selv til

at forberede sig på verdensmarkedsekspansionen på det nyeste teknologiske niveau. I den direkte subvention af bestemte brancher lurer risikoen for en statslig investeringstyring.

I virkeligheden eksisterer der her et problem. For så vidt staten uden undtagelse slår ind på en vej til umiddelbar fremme af enkeltkapitalerne, så kan den ikke længere gøre krav på, at den agerer neutralt overfor disses enkeltinteresser, således som det endnu var tilfældet med globalstyringen^{4a}. Hvis ikke Schiller netop havde fremhævet dette, da han i 1967 gav »barnet« dette navn, så ville en hamburger-borgmester Klose sikkert ikke være kommet på den idé at hævde, at der alligevel var noget rigtigt i stamokapteorien.

I øvrigt er det værd at bemærke, at hos de, der også for øjeblikket anser en keynesiansk politik for at være en nødvendighed – jeg tænker her på Modrapporten til det økonomiske råd – sker der ubemærket et skift i betydningen af, hvad der skal forstås ved keynesianisme. I Modrapporten betyder det nemlig ingenlunde en strukturneutral globalstyring, men en omstrukturering af produktionen i retning af en stærkere hensyntagen til behov, som kan komme til udfoldelse gennem udvidelse af de offentlige budgetter og gennem lønforhøjelser. Selvom Modrapporten går ud fra at det nu som før er nødvendigt med en keynesiansk politik, så fremsætter den dog samtidig et alternativ forslag til den statslige strukturpolitik m.h.t. brugsværdikarakteren af dens resultater. Offentlige tjenesteydelser og forbedring af levestandarden fremhæves som alternativ til en blind tilpasning til struktursammenhænge, der er dikteret af den internationale konkurrence. Og dette selvom problemet med den internationale konkurrence ikke tematiseres i Modrapporten.

Både det økonomiske råd og i det mindste økonomiministeriet udtrykker mistro overfor såvel den venstrekeynesianske som overfor den teknokratiske variant af den statslige strukturpolitik. Indflydelsen på produktionens stofflige struktur fra staten som den bevidste, samfundsmæssige beslutningstager synes potentielt at pege ud over den traditionelle adskillelse mellem staten og den samfundsmæssige produktion som en privatsag.

Dog er orienteringspunktet for den såkaldte teknokratiske retning indenfor strukturpolitikken i dag indordningen under den internationale konkurrence, dvs. understøttelsen af akkumulationens naturgroede forløb. Kan staten, der dog er den bevidste samfundsmæssige enhed – uden at miste sin legitimationskraft – underordne sig denne quasiblinde, skæbnsvangre tvangsmekanisme uden hensyn til skaderne og uden nogen indholdsmæssig forestilling om, hvad man skal forstå ved fremskridt og behovstilfredsstillelse? Profitmaksimering og international konkurrence, eller anderledes sagt: kapitalvaloriseringens nøgne herredømme helt uden nogen form for kontrol efter bestemte værdinormer (Sinnorientierung) kan fremstå som et

mennesketruende udviklingsprincip og dermed stille spørgsmålstejn ved de statslige beslutningstageres underordning under dette princip. Hvad betyder det, når den statslige understøttelse af bestemte industrigrene som følge af strukturpolitikken (f.eks. som »teknologipolitik«) hverken skaffer arbejdspladser eller fører til produktion af nyttige brugsværdier? Heller ikke fascismen praktiserede på nogen måde en keynesiansk globalstyring i betydningen en brugsværdineutral regulering af konjunktur og kriser. Tværtimod rettede dens økonomisk-politiske interventioner sig entydigt mod at fremme bestemte industrigrene, der var vigtige for oprustningen. Men denne understøttelse af bestemte industrigrene, der betød at staten overskred sin neutrale stilling overfor de private kapitalers konkurrencesammenhæng, blev ingenlunde legitimeret under henvisning til markedets tvang, men gennem ideologien om den nationale »brugsværdi« og gennem afskaffelsen af arbejdsløsheden. Denne ideologi talte om et folk uden rum, om den ariske races krav på herredømme, om at fjerne skændselen fra Versailles, om folkefællesskabets fælles interesser. Enkeltkapitalernes profitinteresser satte sig igennem indenfor den propaganderede, barbariske, nationale »almeninteresses« rammer. Der fandtes ingen mulighed for at gøre enkeltkapitalernes profitinteresser til det åbent propaganderede ultimative statsformål. Den fascistisk-imperialistiske mulighed er dog udelukket i dag. Når bestemte industrigrene i dag fremmes indenfor rammerne af en strukturpolitik, så foregår diskussionerne på andre måder: Kan man give afkald på en fortsat udvikling af kerneenergien eller ej? Hvordan vil alternative energikilder kunne se ud? Hvordan kan staten øve indflydelse på den kvantitative side af energiforbruget? Hvordan indvirker kabelfjernsyn på individernes sociale relationer? Og på børneopdragelsen og dermed på næste generation? Hvilke virkninger har udviklingen af atomindustrien for de kommende generationer? Er det meningsfuldt at fremme den individuelle trafik yderligere gennem udbygning af vejnettet? Hvordan sådanne diskussioner end må falde ud for øjeblikket i relation til de givne magtforhold, så dannes der et område for politikken samfundsmæssiggørelse og for økonomiens politisering, når de private kapitaler taber vejret i deres egenhændige udvikling af nye produktionsgrene eller i videreudviklingen af gamle og når denne udvikling ikke uden videre kan fremholdes som et led i fremskridtet. Spørgsmålet om hvad der skal produceres for at bringe produktionsudvikling og samfundsmæssigt fremskridt i harmoni bliver først og fremmest til et offentligt diskuteret problem. Om der dermed bliver taget vigtige skridt i retning af en bevidstgørelse om nødvendigheden af samfundsmæssig kontrol over produktionen vil så vise sig. At det ser ud som om, at verdensmarkeds krisen under udviklede kapitalistiske forhold virkelig kommer til udfoldelse som sådan, nemlig i sin »rensende effekt«, er efter min

mening den væsentligste grund til, at keynesianismen er trængt tilbage som økonomisk-politisk ideologi. Men det må også understreges, at der samtidig er sat skranker for såvel nationalistisk-imperialistiske kriseløsningsforsøg som for nationalstatslig-socialistiske. Optimismen i den franske folkefront og viljen til enhed i ledelserne smuldrede bort overfor en situation, hvor de snævre grænser for en national politik blev synlige i kølvandet på krisen i 1974. At valgkampen i så høj grad blev ført på kravet om »selvforvaltning«, viser kun vanskelighederne ved troværdigt at kunne udvikle og fremføre en sådan national bestemt, socialistisk, økonomisk-politisk strategi i traditionelle former.

Den lethed med hvilken Giscard d'Estaing i fjernsynet før valget kunne lokke ukvalificerede økonomisk-politiske strategier ud af Mitterand, som det hånligt blev bemærket i den tyske presse, er kun et bevis på de umådelige vanskeligheder, der er forbundet med at udarbejde en *socialistisk kriseløsningsmodel* i Frankrig, dvs. i et enkelt land, under betingelser sat af en udviklet verdensmarkedssammenhæng. Naturligvis må det diskuteres, at netop kravene om selvforvaltning nu vinder væsentlig betydning. Det kan imidlertid på forhånd siges, at deres svagheder ligger i, at de ikke tematiserer problemet med *planlægningen af økonomien* og dette problems internationale aspekter.

Den i det mindste forbigående tilbagegang i det italienske kommunistpartis indflydelse og partiets strategiske reaktion om at gå i opposition igen, hænger efter min opfattelse også sammen med dette problem: Partiet kunne ikke forhindre Italiens stadig stærkere integration i det vesturopæiske marked og virkningerne heraf. Valutaaftalen (EMS), som i forholdet mellem de vesteuropæiske lande indbyrdes fastsætter vekselkurserne og hermed fjerner de nationale pengebevægelser beskyttelsesmekanisme, udsætter den italienske økonomi for den vesteuropæiske konkurrence i endnu højere grad. At den spare- og nedskæringspolitik, som også PCI fastholdt var nødvendig, ikke førte til andet end en forbedring af den italienske betalingsbalance, hindrer i tiltagende grad PCI i at udvikle en strategi, som forbinder regeringsloyalitet som forberedelse til en deltagelse i magten med en masseloyalitet fra arbejderne.

Sammenfatter man disse punktvisse iagttagelser, så synes de i det mindste at tyde på, at den kapitalistiske verdensmarkedskrise dennegang udfolder sig med en vis renhed. Konkurrencehindringer som følge af de nationale staters eksistens mister historisk betydning. Råbet på *nationalstaten* som det eneste mulige subjekt, hvorfra man i den store verdenskrise kunne forvente en besejring af arbejdsløsheden, er forstummet. De nationale kapitalers tilpasning til det internationale markeds love synes at være en ubetinget nødvendighed. Sålænge et land som Forbundsrepublikken med den overordentlig stærke po-

sition det har, gør sig til talsmand for en sikring af konjunktoren gennem en underordning af den statslige økonomiske politik under verdensmarkeds konkurrencen, så vil det være endnu sværere for andre vesteuropæiske lande at fastholde et andet beslutningsgrundlag for udviklingen af deres nationale industrier. Med den nuværende popularitet i Vesteuropa for en national »genopbygningspolitik« er styrkeforholdet endnu engang blevet forskubbet til fordel for kapitalsiden. Men man kan allerede idag forudse følgerne af en sådan politik. Den produktionsudvidelse i bestemte brancher, som stammer fra den netop ikke koordinerede støtte til nationale industrier, rummer allerede nu faren for nye overproduktioner og overkapaciteter. Denne næste konjunkturkrise i verdensmålestok er således forprogrammeret.

2. Stat og socialpolitik

Lad os betragte statens rolle i den totale samfundsmæssige reproduktionsproces i en sammenligning med 30'ernes krise: den kvantitative stigning i infrastrukturelle og sociale foranstaltninger tyder på, at rigdommens kilde – betragtet i forhold til den samfundsmæssige reproduktionsproces *stofflige* side – for en betragtelig dels vedkommende allerede idag ikke længere ligger indenfor den privat organiserede kapitalistiske produktionsproces. Uddannelsesudgifter, udgifter til sundhedssystemet, til forsørgelse af de socialt svage og til udvikling af kommunikationen er væsentlige forudsætninger for den kapitalistiske rigdomsproduktion overhovedet. Dette indebærer, at værdiproduktion og produktion af den samfundsmæssige rigdoms stofflige momenter yderligere falder fra hinanden. At kapitalen skal forefinde brugbare arbejds kræfter på markedet, betyder kvantitativt tiltagende udgifter for samfundet indenfor de nævnte sektorer. I kapitalistisk organiserede samfund er socialpolitikken struktur dermed præget af dens kompensatoriske karakter. Virksomhederne behøver mobile og til enhver tid disponible arbejds kræfter: først opløser storfamilien sig, så til dels også kernefamilien, og omkostningerne herved – forsørgelsen af de gamle, de syge, de svage og børnene – bliver statsliggjort. De sociale tjenesteydelsers omfang stiger. Deres effektivitet betvivles.⁵

5. »Gennem væksten i psykiske ødelæggelser blandt brede befolkningslag og randgruppernes tilsyneladende »sociale uegnethed« er det sociale apparat redningsløst overbelastet. Nuværende sociale tjenesteydelser hjælper ikke længere. Tværtimod. De paralyserer den fælles hjælp. Professionaliseringen af socialarbejdet forøger afstanden mellem behandlere og behandlede. Viljen til selvhjælp hos folk er blevet grundigt nedbrudt af troen på sociale

Virksomhederne får af de statslige uddannelsesinstitutioner leveret kvalificerede arbejds kræfter, og omfanget af kvalifikationer formidlet i offentlige institutioner stiger. Men af spørgsmål bliver tilbage: er den nuværende form for adskillelse mellem uddannelsessystem og samfundsmæssig produktion stadig en adækvat form for organisering af læreprocesserne? Er den på denne adskillelse baserede udvikling af videnskaben som et instrument til natur- og menneskebeherskelse, uafhængig af producenterne egne konkrete behov, stadig en adækvat form for erkendelsesfremskridt? Hvordan lader livslang indlæring sig organisere uden omkostninger i form af skoleneuroser og -angste, i form af forfald i den samfundsmæssige bevidsthed pga. den lange fastholdelse i uddannelsessystemet og i form af fuldstændigt tab af motivation?

De arbejdere og funktionærer, der er blevet syge i forbindelse med arbejdsprocessen, bliver igen »repareret« i sundhedssystemet – som er organiseret ud fra statslig omfordeling. Omfanget af de sociale ydelser og dermed den statslige omfordeling af lønindkomsten tager til. Der tales alle vegne om en krise i pensionssystemet, i sundhedssystemet og i uddannelsessystemet. Fra begyndelsen ledsager klagerne over disse delkriser den økonomiske krise. Den kompensatoriske struktur i det udviklede sociale politiske system, – et væsentligt og traditionelt aktionsområde for socialdemokratisk politik, – drages i tvivl af røster i Socialdemokratiet.⁶ Dynamikken i en uoverskuelig kvantitativ udvidelse uden en iøjnefaldende kvalitetsforbedring danner på den anden side legitimeringsgrundlag for skattenægterbevægelser, der er stærkere orienteret mod højre.⁷ De iboende krisemomenter i statsliggørelsen af sociale problemer rummer en fare for sådanne privatiseringsmodeller, som forsøger at trænge den opnåede grad af samfundsmæssiggørelse tilbage, og som fører til en ny skærpelse af den sociale ulighed.⁸

Adskillelsen mellem profitorienteret rigdomsproduktion og statsligt organiseret kompensations- og underleverandørpolitik til de områder af den private produktion, der så ødselt omgås mennesker, synes som en i det hele

ydelser som noget der vokser på træerne, tiltroen til eksperter er intet sted så dybt forankret som i forhold til de medicinske ydelser.« (Biswanger, Geissberger, Ginsburg (Hrsg), *Der NAWU-Report, Wege aus der Wohlstandsgesellschaft, Strategien gegen Arbeitslosigkeit und Umweltkrise*, Ffm 1978, S. 246).

6. »Det er ikke kun vores sag at sørge for, at bestemte arbejdssygdomme også herefter kan behandles et eller andet sted. Men det drejer sig om at undgå flest muligt af disse sygdomme. Arbejdsløshedsunderstøttelse for ledige lærere er godt. Mindre klasser med arbejdende lærere er bedre.« (Eppler, i: *Der Spiegel*, 3.1.77.). Den rent kvantitative udbygning af socialpolitikken bliver i længde ubetalelig formoder Eppler.

7. Sml. USA, Sverige, Danmark og på det seneste også BRD.

8. Sml. f.eks. CDU's forslag til selvfinansiering af studier, til reprivatisering af beskæftigelsesrisikoen etc.

taget ødsel omgang med rigdommens kilder og med rigdommen selv. Det samme gælder de stigende omkostninger til bekæmpelse af de privat producerede miljøskader, forgiftningen og ødelæggelsen af naturen. I den offentlige diskussion stilles på de mest forskellige måder spørgsmål ved, om det samfundsmæssige fremskridt stadig kan måles ved nationalproduktets vækstrater: disse spørgsmål går *fra* spørgsmål om »livskvalitet« til forskel fra vækstens kvantitet til spørgsmål om konstruktion af nye indikatorer til måling af rigdom (sociale indikatorer); og *fra* venstresocialdemokraters klager over udueligheden i det traditionelle partisystems uduelighed og ubrugeligheden af den politik, hvis principper har udgangspunkt i den pluralistiske omfordelingsstat i forhold til en politik, der kan udtrykke befolkningens behov, over spørgsmål om borgerinitiativernes eventuelle større kompetence til nu at gøre det, partierne har forsømt, helt hen til konservativt-reaktionæres sværgen til nødvendigheden af et autoritært ekspertstyret statsapparat, som eneste mulighed for at skrue kravene til »omfordelingsstaten« tilbage ved en samtidig opretholdelse af gamle indkomstprivilegier. Det karakteristiske ved den konservative ideologi idag til forskel fra i 20'erne er således den platteste materialisme: alene den enkeltes drift efter at opnå den størst mulige indkomst skal ifølge dem være den grundlæggende motivation til at arbejde og lære. En udjævning af indkomst- og ydelseshierarkiet skulle således føre til, at motivationen falder bort.

Hvis hovedproblemet ved 30'ernes statslige socialpolitik var den massive kvantitative indskrænkning med Brünings og Papens nødforordningspolitik og den dermed forbundne udlevering af store dele af de arbejdsløse til den rene sult og den perspektivløse materielle elendighed, så gælder dette i dag ikke uden videre. Ikke at problemet om en retfærdig socialpolitik orienteret mod en menneskeværdig materiel eksistens idag skulle være løst: arbejdsløshed kan betyde manifest, også materiel nød, det samme kan pensioner på laveste niveau og dårlige boligforhold. Alligevel dukker nye momenter op i diskussionen af den statslige socialpolitik, der kritiserer den nuværende *form* som spild af samfundsmæssig rigdom. Er det overhovedet nødvendigt at putte så store dele af nationalproduktet i sundhedsvæsenet? Er det ikke mere humant og også mere økonomisk at give sig i kast med sundhedsfaren direkte i produktionsprocessen og dermed forlade en patriarkaisk-omsorgsfuld reparationspolitik, hvor patienten på flere måder forbliver objekt, til fordel for en politik der gør arbejderne og funktionærerne selv delagtige i forebyggelsen mod sundhedsskader, og stiller kompetence til at vurdere følgerne af arbejdsbetingelserne til rådighed for dem? Netop dette forsøgte de italienske arbejdere at tilkæmpe sig i klassekonflikterne med kapitalen og forsøgte dermed gennem praksis også at kritisere videnskabens og ar-

bejdsmedicinens traditionelle former såvel som den efterfølgende reparationspolitik. Er den indtil nu udsigtsløse opløsning af familien som brugsværdiorienteret livs- og produktionsform den sidste sandhed? Må der ikke udvikles nye former for socialt samliv, hvor de svagere kan yde arbejde, der samfundsmæssigt er meningsfuldt, og hvor de kan opleve menneskelig kontakt og hensyn ved sygdom? Hvor børnene igen bliver inddraget i socialt ansvarlige aktiviteter, og hvor skolen ikke træder i stedet for alt ansvarsfuldt liv hhv. udelukker dette fra sig. Den aktuelle diskussion om inddragelse af handicappede og udenlandske børn i den normale undervisning og om udviklingen af sociale kundskaber indenfor skolen peger i denne retning. Det samme gør udviklingen af forestillinger om dannelsen af såkaldte »sociale netværk«, hvor individer og familier slutter sig sammen og organiserer en del af de sociale aktiviteter, der er nødvendige for det menneskelige liv, i fællesskab og orienteret mod brugsværdier.

Men den indholdsmæssige kritik af den statslige kompensationspolitik hænger sammen med kritikken af dens institutionelle bureaukratiske reguleringsmåde. En socialpolitik, der ikke længere bare er kompensatorisk, stiller større krav til individernes evne til at være opmærksomme på deres egne interesser, det vil sige stille krav om en demokratisering af den samfundsmæssige livsproces, herunder en demokratisering af videnskaberne.

Opdelingen af samfundet i samfund og stat og begrænsningen af demokratiet til den parlamentariske sfære medfører væksten i det statslige bureaukrati i den udstrækning, staten i tiltagende grad bliver ansvarlig for tilvejebringelsen af betingelserne for den private produktion. Også i dette bureaukrati findes et anseeligt spild af ressourcer. Ville det ikke være nødvendigt og muligt med en begrænsning af dele af den statslige socialpolitik på basis af demokratiseringen af samfundet? Udgør denne demokratisering ikke det eneste alternativ til den fra højre foreslåede reprivativering af statslige funktioner som følge af den »skattestatens krise«, der ikke kun er fremkaldt af keynesiansk politik?

Forestillinger om en alternativ sundhedspolitik, begyndende i virksomhederne, den demokratisering af skoler og de højere læreanstalter, der delvis fandt sted med uddannelsesreformen, men i dag til dels er trukket tilbage, og forestillingerne om dannelsen af såkaldte »sociale netværk« peger i denne retning. Sådanne forestillinger findes langt mere udviklede i Italien i de former for kommunalpolitik, som PCI har udviklet i Bologna, i forsøgene på at sammenkæde rådsagtige organisationer på virksomheder og i kommunale og regionale områder indbyrdes og i samarbejde med de kommunale myndigheder.⁹

9. Sml. dertil Jäggi/Müller/Schmid, *Das Rote Bologna*, Zürich 1976. Sml. også Bruno Trentin, *Arbeiter-Demokratie*, VSA, Hamburg 1978.

3. Hvad er kriteriet for samfundsmæssig rigdom?

Marx ser det, at »det levende arbejdes mangelfulde subjektivitet« danner en »stadig mere skærende kontrast« til samfundets allerede udviklede tingslige rigdom, som en central modsigelse i det udfoldede kapitalistiske samfund. Spørgsmålet om »livskvalitet« drejer sig ikke kun om det givne forhold mellem socialpolitik og privat produktion. Det er mere alment spørgsmålet om, hvorvidt de i det kapitalistiske samfund producerede behov endnu i tilstrækkelig grad kan tilfredsstilles gennem et voksende output af privat producerede varer. Selv indenfor det økonomiske råd (i BRD, o.a.) har der vist sig en mindretalsposition, som forsigtigt afvejende sætter spørgsmålstejn ved en uhemmet ekspansion i vareproduktionen som det afgørende omdrejningspunkt for menneskelig behovstilfredsstillelse og for legitimeringen af økonomisk-politiske foranstaltninger: »når aktiviteten i sig selv er genstand for behov«, ja hvad så? »... stiger antallet af de, der ganske vist finder det at have en ansættelse efterstræbelsesværdigt, men som ikke (anser) deres erhvervsmæssige aktivitet for tilfredsstillende«. »At kravene til arbejdsbetingelserne vokser modsvarer de tendenser til behovsændringer, man kan iagttage på andre områder ... og det er organiseringen, der bestemmer arbejdsbetingelserne og dermed for den enkelte chancerne for at udfolde sine færdigheder, for at deltage i udformningen af produktionsprocessen og for at identificere sig med sit arbejde.«

Man må »ikke forstå efterspørgslen som en størrelse, der vilkårligt kan tilpasse sig det teknisk producerbare udbud ... Ganske vist anså jeg det, ligesom flertallet, for fornuftigt at gå ud fra, at summen af de menneskelige behov er uendelig, men jeg er overbevist om, at den hastighed, hvormed de tiltagende ønsker om konsumgoder kan opfyldes, er begrænset.«¹⁰ Så vidt mindretalsbetænkningen. Naturligvis er det kritiske værd i denne position begrænset idet de nuværende former for ødsleri som rustningsproduktion, overakkumulation af kapital, disproportional udvikling af produktionsgrene og luksuskonsumtion ikke tematiseres. Alligevel: den forkrøbling af individernes færdigheder, der af Adam Smith blev angivet som naturbetingelse for civilisation og fremskridt – defineret som voksende vareproduktion – bliver idag selv draget i tvivl fra borgerlige økonomers side, og der erindres forsigtigt om, at de menneskelige behov også kan rette sig mod andet end besiddelsen af tingslige goder. Hidtil har sådanne antagelser af den etablerede økonomiske videnskab været anset for irrationelle filosofiske trosan-

10. Årsrapport 1978/79 fra det økonomiske råd (der Sachverständigenrat zur Begutachtung der wirtschaftlichen Entwicklung), p. 186-93.

skuelser.¹¹ Marx var den første som modsagde Adam Smith og postulerede ophævelsen af degraderingen i arbejdsprocessen som en historisk mulighed på basis af udviklede produktivkræfter. Dette betragtedes sædvanligvis som utopi. Men hvad ville det betyde for organiseringen af den samfundsmæssige reproduktion, hvis udviklingen af færdigheder blev optaget i kataloget over, hvad der skulle defineres som samfundsmæssig rigdom, hvilket nutildags næsten kræves af den arbejdsorienterede driftsøkonomi.

Hvad betyder dette for arbejdets herskende form, det abstrakte arbejde, der egentlig indeholder arbejderens ligegyldighed overfor det, han gør: negering af alle behov rettet mod aktivitet, reduktion af behovene til opnåelse af en bestemt lønhøjde, til konsumtionen. Allerede den borgerlige økonomis vanskelighed med at begribe disse behov for meningsfuld virksomhed kvantitativt, det vil sige videnskabeligt, peger på samfundsmæssiggørelsesformens grænser. Det samfunds-integrerende princip om »den formale rationalitet«, som Max Weber betegner det eller, for at formulere det med et nutidigt sprogbrug indenfor SPD, »det kvantitative principps herredømme« vaklede i sin legitimitet. Det samme gælder for den kontrolbureaukratiske form for organisering af den samfundsmæssige produktionsproces og formidlingen af den arbejdsdelte produktion over konkurrencens kvantificerende princip og målingen af enkeltbedriftens produktion ved enkeltforetagendes profit. Bruno Trentin har i sin programmatisk analyse af klassekampene i Italien under titlen »Arbejderdemokratie«¹² vist, hvorledes antastelsen af den tayloristiske arbejdsdeling i virksomheden i de italienske klassekampe selv danner udgangspunkt og grundlag for nye forestillinger om demokrati som »samfundsmæssiggørelse af politikken«, om ophævelsen af adskillelsen mellem stat og samfund, om udviklingen af individuelle færdigheder til samfundsmæssig Kooperation: demokrati i stedet for konkurrence som organisationsform for den samfundsmæssige livsproces. Men demokrati ikke kun som politisk kontrolform, men også som et nyt forhold til egen aktivitet. Oskar Negt forsøger at formulere dette, når han taler om »føre politikken tilbage til hverdagens arbejdsproces«.

Det er vigtigt at huske¹³: fascismen samlede ikke kun sin massebasis på grund af den materielle elendighed. Spørgsmålet er jo, hvorfor denne materielle elendighed i de degraderede mellemlag ikke gav arbejderbevægelsen anledning til en vid udbredelse af sin massebasis. En ting er sikkert: i Tyskland manglede småborgerskabet en demokratisk tradition, den nationa-

11. Alexa Mohls teser (i Kurasje nr. 22) skulle også overvejes i dette lys.

12. Bruno Trentin, Arbeiter-Demokratie.

13. Den følgende sammenhæng er mere udviklet i Prokla nr. 31, Neusüss, Produktivkraftentwicklung, Arbeiterbewegung und Schranken sozialer Emanzipation, s. 75ff.

listiske tanke var fremherskende, der fandtes en dolkestødslegende osv. Men hvis der i arbejderbevægelsens tese lå, at først den psykiske degradering til industrielt lønarbejde, tabet af individuel identitet i arbejdsprocessen baseret på dennes selvstændighed og opløsning af kravet om individuel selvrealisering i arbejdet frembringer den rigtige kollektive klassebevisthed; så lå der noget helt igennem afskrækkende for de gamle småborgerlige lag og de degraderede funktionærlag, der fornemmede denne degradering i sammenligning med tidligere tilstande. Endnu idag er arbejdstilfredsheden hos de selvstændige for det meste uafhængig af arbejdsindkomsten. Og for at slutte op om Oskar Negts formulering¹⁴: »Hvad betyder arbejdet for menneskets særlige identitet? Der findes dog intet menneske, der stiller sig tilfreds med, at arbejdet blot er et middel til at leve og ikke også er det første livsbehov, den afgørende form for realitetstilegnelse, samfundsmæssig selvrealisering og anerkendelse«. Den ideologi, som kom til udtryk i folkefællesskabet, i virksomhedsfællesskabet, i samvirket mellem håndens og åndens arbejdere i fælles interesse, i appellen om fører- og underordningsforhold som angiveligt naturnødvendige former i arbejdsprocessen, søgte at mobilisere behov, ikke blot for arbejde orienteret mod bytteværdien, men for samfundsmæssigt meningsfuldt arbejde.

Arbejderbevægelsens ubrudte tro på rationaliseringens progressive virkninger og begrænsningen af de socialistiske alternativer til kun at omhandle en bedre fordeling uden at sætte spørgsmålstejn ved virkningerne af den kapitalistiske produktionsproces, måtte nødvendigvis klassificere middelstandslagenes behov som reaktionære behov. I ingen af de ideer som kommer frem i disse lag fremstår socialdemokratiet med nogen form for rationalitet, men fremtræder som ren irrationalitet. Fascismen tog med sine eliteforestillinger udgangspunkt i angsten for kollektivt ligemageri og gav dem med racemyterne – man er dog noget særligt – disse forestillinger en morderisk skikkelse. Det skal dog fastholdes, at arbejderbevægelsens kritikløse forhold til produktionsprocessens form, som det her er fremstillet, til stadighed baserede sig på den antagelse, at tilfredsstillelsen af den nødlidende befolknings grundbehov kun ville være mulig gennem den hurtigst mulige udvikling af produktionsapparatet. Fornægtelsen af behovene for et meningsfuldt arbejde var nødvendigt for at sikre betingelserne for livet. Dette er idag ikke mere tilfældet. Trentin går ikke uden grund i sin analyse ud fra, at den italienske arbejderbevægelses nye fordringer om gentilegnelse af videnskaben, om selvbestemmelse, om uddannelsesmuligheder, om ophævelse af løndifferentieringen og om fjernelse

14. i Prokla nr. 34, Negt, Zur Dialektik der Übergangsperiode in Westeuropa. Lelio Bassos Konzeption der revolutionären *Transformatio*, p. 6.

af nedværdigende og sundhedsskadelige arbejdsbetingelser fulgte på basis af muligheden for at tilfredsstille grundbehovene med produktivkræfternes nye udviklingsgrad. Overfor dette er behovet for et meningsfuldt arbejde idag ikke mere mobiliseringsgrundlag fra højre. Der tages alene udgangspunkt i det legitime ved det eksisterende indkomsthierarki og den eksisterende arbejdsdeling. Bliver kravet om »befrielse af arbejdet« til en vigtig målsætning for den sociale bevægelse, hvori den konfronterer sine behov med kapitalens rigdomsforestillinger, så er der dermed givet betingelser for i det mindste ideologisk at bryde op for de bedrestillede lags fastholden ved indkomstpri-vilegiene.

4. Arbejdsløshed, fagforeninger og rationalisering

Arbejdsløshedens omfang i årene 1930 til 1933 var et resultat af det tidligere nævnte katastrofeagtige økonomiske sammenbrud. Udviklingen i den massearbejdsløshed, der fulgte krisegennembruddet i 1929, havde tyvernes rationaliseringsbetingede arbejdsløshed som baggrund. Sidstnævnte medførte på intet tidspunkt krav til staten om modforanstaltninger. SPD og ADGB satte deres lid til rationaliseringens og lønstigningernes investeringsbefordrende virkninger. KPD krævede forskellige foranstaltninger til arbejdstidsforkortelse, som det samtidigt forventede måtte føre til en nedgang i arbejdsintensiveringen. Kampen mod den rationaliseringsbetingede arbejdsløshed blev af KPD formuleret som en opgave for fagforeninger og bedriftsråd. Derudover krævede KPD naturligvis revolution.

Orienteringen mod staten som det eneste subjekt, der syntes at kunne afværge arbejdsløsheden, begyndte først i 1931 og da i ADGB og KPD samtidigt. På det tidspunkt nemlig, hvor produktionens stadigt mere udbredte anarki fremtrådte som arbejdsløshedens væsentligste årsag. Fagforeningerne krævede på grundlag af de såkaldte WTB-planer statslige beskæftigelsesforanstaltninger, først og fremmest gennem udbygning af infrastrukturen. Noget senere koncentrerede SPD sig i programmet om 'økonomiens ombygning' til krav om statsliggørelse af banker og nøgleindustrier samt oprettelse af centrale planlægningsinstanser. Forskellen mellem fagforeningernes og fascisternes forslag til løsning af arbejdsløshedens problem gik på spørgsmålet om de penge, der blev tilvejebragt gennem statslig gældsstiftelse, skulle gives ud i rustningsindustrien eller i infrastrukturen og på, om de statslige beskæftigelsesforanstaltninger skulle indebære overenskomstlønninger eller de arbejdsløse skulle betales med understøttelsessatsen.

Heroverfor er det *idag* vanskeligt at forestille sig, hvorledes den fremtrædende rationaliseringsbetingede massearbejdsløshed, hvis omfang har holdt sig tværs gennem konjunktorens bund og hvis ophør ikke kan øjnes i et fortsat konjunkturopsving, *på nogen meningsfuld måde skulle kunne overvindes alene gennem en udvidelse af statsudgifterne*. De opfattelser, som kun stiller krav om en kvantitativ udvidelse af de offentlige tjenesteydelser, d.v.s. finder det nødvendigt at den statslige låntagning skal udvides med henblik på en omstrukturering af den materielle produktion fra privat producerede varer til offentlige tjenesteydelser, kan ganske vist påberåbe sig de iøjnefaldende mangler, der hersker i mange dele af den offentlige forsørgelse (således f.eks. i sundhedsvæsenet, i uddannelsessystemet frem for alt i skolen). Imidlertid tager disse opfattelser som helhed ikke hensyn til de problemer, der idag rejser sig for en ren kompensatorisk socialpolitik. Et andet perspektiv kan ses i de opfattelser, der omend i første omgang tøvende peger på, at rationaliseringen må komme producenterne til gode i form af forsvar for eller forbedring af deres kvalifikationer i produktionsprocessen, i form af en reduceret arbejdsintensitet, forbedring af uddannelses- og omskolingsbetingelserne, gennemførelse af medbestemmelse, tilvejebringelse af kvalificerede arbejdspladser og udvidelse af den arbejdsfrie tid. Alle disse opfattelser peger i en anden retning end den traditionelle keynesianske politik. Ganske vist var tiden efter krisen i 1967 kendetegnet ved, at fagforeningerne i stigende grad formulerede deres politik som en del af statens økonomiske politik ('Konzertierte Aktion'). Efter krisen i 1974 begyndte der imidlertid at brede sig en opfattelse i fagbevægelsen af, at man måtte stole på egne kræfter og styrke arbejdernes og funktionærernes samt deres repræsentanters kompetence m.h.t. at øve direkte indflydelse på produktionsprocessens udvikling. Midlet hertil var en styrkelse af bedriftsrådenes rettigheder og overenskomstpolitikens udformning.

Den kendsgerning at krisen i 30'erne med sin kvalitativt mere betydende arbejdsløshed gjorde fagforeningerne aldeles magtesløse over for virksomhederne er ikke nok til at forklare denne historiske forskel. Ganske vist går fagbevægelsen idag som tidligere ud fra, at staten skal stimulere konjunktoren gennem sin udgiftspolitik og at den skal udvikle de retslige rammer for arbejdstidsforkortelse og beskyttelse mod rationaliseringerne; men væsentlige opgaver formuleres på den anden side som fagforenings- og bedriftsrådsspecifikke. Til forskel fra Weimarrepublikkens tid begrundes nødvendigheden af menneskeværdige arbejdsbetingelser ikke længere *kun* med henvisning til den samfundsøkonomiske nødvendighed, ikke længere *kun* med det argument, at faktoren arbejdskraft må behandles økonomisk af samfundsøkonomiske grunde. Tvært imod rejses spørgsmålet om den enkeltes behov for og ret til

arbejdsbetingelser, der er i stand til at nyttiggøre og udvikle hans/hendes færdigheder. Dette gælder også for socialdemokratiet.

I den aktuelle overenskomstpolitiske praxis i Forbundsrepublikken er der ganske vist kun tale om spæde ansatser til en omorientering, som endvidere endnu i hovedsagen er defensivt bestemt (til forskel fra den italienske udvikling i begyndelsen af 70'erne). Således havde f.eks. de strejkende trykkeriarbejdere som baggrund for deres kamp for den nye overenskomst helt igennem deres gamle fag som ideal uden nogen kritik af dets fremadskridende forældelse. Teoretisk er det helt igennem muligt at forestille sig en trykkers omskoling til journalist, en generel aflastning af journalisterne, men bestemt også et arbejde uden arbejdspress ved det nye apparatur gennem en forøgelse af journalisternes antal. Terminalerne udgør et teknisk grundlag for ophævelsen af faggrænsen mellem journalister og sættere. På den gamle teknologis grundlag var denne grænse absolut nødvendig af tekniske årsager. Sættearbejdet krævede et højt arbejdsforbrug og en høj håndværksmæssig kvalifikation. Ingen gjorde sig imidlertid tanker i retning af sådanne ophævelser af gamle fag. De givne magtforhold og den givne bevidsthed – journalisternes og sætternes gensidige angst, deres indbyrdes konkurrence og kamp om arbejdspladser – peger tværtimod på en bevarelse af gamle fag; journalister på den ene side, sætterne på den anden. Imidlertid lykkedes det netop ikke for sætterne at bevare arbejdets indhold, men kun lønhøjden og en vis tidsbegrænset arbejdspladssikring. Hermed er der uden tvivl dannet et grundlag for udvikling af mere vidtgående perspektiver hos fagforeningerne, men de nye problemer tænkes endnu i de gamle baner. Det gælder også IG-Metall's politik i Baden-Württemberg om end indholdet er et andet, nemlig sikringen af kvalifikationen gennem en kompliceret og fantasifuldt udtænkt mekanisme til kollektiv lønsikring. Ved hjælp af de kategorier, som arbejdsgiverne bruger til at kalkulere lønnen som omkostningsfaktor med, skal kapitalen aftvinges noget ganske andet, nemlig tilvejebringelse eller bevarelse af et ikke degraderende arbejde. Dette skulle bringes så vidt, at princippet om arbejdsdeling og lønreduktion fik et positivt indhold. Det er ingen tilfældighed, at netop disse krav ikke kom igennem. Deres realisering i virksomhederne ville sikkert også være stødt på svære vanskeligheder.

Den praktiske fagforeningspolitik har siden den 'Konzertierte Aktion's sammenbrud – som på sin side viser krisen i den keynesianske politik – ikke så meget været kendetegnet af en samlet politik for at mindske arbejdsløsheden. Derimod har den været præget af forskellige og til dels divergerende tendenser. Til dels formuleres som nævnt et forsigtigt spørgsmål om subjektiv tilegnelse af de tekniske fremskridt. Til dels indtages venstrekeynesianske positioner. En del fagforeninger og virksomheder anlægger den klassiske samarbejdslinie i betydningen:

Hvad der gavner arbejdsgiverprofitten, sikrer samtidigt vore arbejdspladser. Denne holdning findes først og fremmest i industrigrene, hvor der er et håb om, at verdensmarkedskrisens rensende virkning vil betyde en ekspansion for disse industrigrene, og dermed sikring af arbejdspladser. Endvidere findes den hos personalegrupper, der satser på, at staten vil understøtte deres teknologisk avancerede vækstbrancher. Det tvivlsomme resultat af en sådan politik skal her kun påpeges med henvisning til atomkraft efter Harrisburg-ulykken.

Videre skal der gøres opmærksom på fagforeningsledelsens restriktive modtagelse af IGM-fagforeningskongressens krav om 35-timers ugen. Dette krav skulle ifølge ledelsen kun have gyldighed i bestemte brancher som f.eks. stålindustrien. Det betyder i virkeligheden, at arbejderne alt efter den økonomiske situation i deres respektive brancher vil få en forskellig andel i den opnåede produktivitet. Selv arbejdstidsforkortelsen bliver altså i overensstemmelse med statens strukturpolitik funktionaliseret i forhold til kapitalekspansionens behov. Arbejderne i svagere brancher skal have arbejdstiden reduceret, for dermed at modvirke en speciel høj frisættelsesrate (stålindustrien). Arbejderne i vækststærke brancher (bilindustrien) skal fortsat arbejde 40 timer. Det skal ikke her bestrides, at arbejdsbetingelserne i stålindustrien oven i købet gør en sådan politik nærtliggende og endvidere kan legitimere den; men dette var ikke begrundelsen for IG-metalledelsens beslutning om særligt at kæmpe for arbejdstidsforkortelse i stålindustrien. Det gik snarere ud på at efterligne den statslige strukturpolitik i den faglige politik. Dermed opgives imidlertid kravet om, at arbejderne i fællesskab skal tilegne sig resultaterne af det tekniske fremskridt. Kravene bliver rent defensive derved, at arbejdstidsforkortelsen hovedsagelig forstås som middel til at afværge arbejdsløshed og dette endvidere kun i bestemte brancher. Set i denne sammenhæng synes det derfor heller ikke at være nogen tilfældighed eller mangel på strategiske overvejelser, at strejken i stålindustrien ikke blev ført som en eksemplarisk kamp, men forblev begrænset til stålindustrien, hvor den endte i nederlag, fordi det handler om en branche, som er svær at presse økonomisk. Hvis den faglige politik slavisk følger forskydningen i den statslige økonomiske politisk tyngdepunkt over mod en understøttelse af vækstbrancher og enkelte 'avancerede' teknologier, så står den i fare for at forfalde til korporativisme. Dette blev også tydeligt med eksemplet KKW-bedriftsrådets aktion, som dog i mellemtiden er blevet skarpt kritiseret af fagforeningerne. Når staten foregiver at tilgodese almeninteressen i økonomisk vækst gennem understøttelse af enkeltkapitaler – altså noget ganske andet end globalstyring – eksisterer der inden for rammerne af samarbejdspolitikken en fare for, at de ansatte på de enkelte virksomheder sætter

deres interesser i opretholdelsen af arbejdspladser identisk med enkeltkapitalinteresserne og deres interesser i den økonomiske politik følgelig identisk med den almene interesse i økonomisk vækst. Her findes en afgørende forskel til den 'Konzertierte Aktion'. Under den blev indordningen af den totale lønrate under en statslig konjunkturreguleringsplan betragtet som en betingelse for at opnå fuld beskæftigelse, økonomisk vækst og stabilisering af pengeværdien. Fagforeningerne handlede som samlet organisation blandt de tre samarbejdende parter; stat, industrirepræsentanter og fagforeninger. Bliver arbejdernes interesser derimod varetaget i samklang med den statslige strukturpolitik og kapitalens naturgroede 'genopbygning', betyder det, at en formel for enhedshandling går tabt.

Gennemsættelsen af den ovenfor karakteriserede korporativistiske politik med fagforeningernes tilbagefald i virksomhedsnære særinteresser støder imidlertid på vigtige barrierer. Den skærpelse af klassekampen fra kapitalens side som først og fremmest viser sig i lockouts, tydeliggør nødvendigheden af at udvikle en solidarisk politik, der udgår fra virksomhederne, men rækker ud over dem, således som det antydes i den sidst fremkomne reaktion på nederlaget i stålarbejderstrejken fra IG-metals ledelse.

Situationen for forbundsrepublikkens fagforeninger kan groft skitseres som følger: På den ene side er den gunstige konjunkturudvikling efter anden verdenskrig gået hånd i hånd med den traditionelle klassebevidstheds opløsningsproces. Den ændrede struktur i betingelserne for produktionen af den samfundsmæssige rigdom førte endvidere til opløsningen af en selvbevidsthed, der beroede på sammenfaldet mellem fysisk og rigdomsskabende arbejde. Individuelle opstigningserfaringer og et partielt reformeret uddannelsessystem har frembragt en bevidsthed, for hvilken nødvendigheden af en fælles klassepolitik som betingelse for en forbedring af egne eksistensbetingelser er trådt i baggrunden. De traditionelle former for den enkeltes samfundsmæssiggørelse gennem fagforeningen via autoritet og tillid er blevet brudfyldt.¹⁵ De lønafhængiges styrkede selvbevidsthed *som individer*, der gennem individuel indsats kan øve indflydelse på egen skæbne, bærer i sig på den ene side en fare for resignation og individualisering under krisens tilbageslag; forringelse af livsbetingelserne opfattes som individuelle svigt. Men på den anden side kan mere udviklede erfaringer af individualiteten sammen med et alt i alt stigende uddannelsesniveau danne grundlag for udviklingen af sociale kampe med udgangspunkt i en ny bevidsthed. Sociale kampe, som i deres mål og organiseringsformer gør krav på demokratiske

15. Jvf. Michael Schumann, *Entwicklungen der Arbeiterbewusstseins i GMH 3/79*, s. 152ff.

reguleringer af livsprocesserne, på individernes udfoldelse i den samfundsmæssige Kooperation.

5. Krise i den marxistiske teori?

Når man idag taler om en krise i den marxistiske teori, ikke mindst i forhold til de her groft skitserede sammenhænge, i hvilken forstand er det da rigtigt? Utvivlsomt må man spørge, hvorvidt de konkrete elementer i de samfundsmæssige modsætnings aktuelle udvikling faktisk fuldt ud er opfanget i de klassebevidstheds-, klassekamps- og krisebegreber, som i studenterbevægelsens kølvand angiveligt blev rekonstrueret som ægte marxistiske. En del af den socialistiske intelligens, som var blevet skeptiske over for egne subjektive erfaringer og behov p.g.a. deres sociale privilegier og deres isolation fra den traditionelle arbejderbevægelse, gennemførte gentagelsen af teorien ud fra arbejderbevægelsens traditionelle normer, d.v.s. sikre arbejdspladser, tilstrækkelig løn, sikret social forsyning, sikring af helbredet. Kort og godt, sikring af de umiddelbare livsbetingelser blev nu som før opfattet som de eneste legitime behov. Om andre behov gjorde man sig i al fald kun få videnskabelige overvejelser. De teser, som allerede studenterbevægelsen fremsatte, og som reflekterede ændringen i de intellektuelles rolle, blev fortrængt. Både krise- og klasseanalysen blev som oftest begrænset til at skulle vise, at den økonomiske krise nødvendigvis måtte komme og med den negeringen af de ovennævnte behov samt at mellemlagene inklusive de studerende i stigende grad blev underkastet lønarbejdet og den traditionelle lønarbejdersituation, hvilket måtte føre til opkomsten af de samme behov, som kendetegnede industriarbejderne. Denne forståelse hang til dels sammen med studenternes orientering mod fagforeningerne.

Dette er nok en overdrivelse, men alligevel vigtigt for at forstå, hvorfor der idag rettes kritik mod bestemte dele af den marxistiske teoriforståelses former. Teori blev tilegnet under overskriften 'materialistisk' i modsætning til 'idealistisk' verdensanskuelse: »Cæsar erobrede Gallien, havde han dog i det mindste ikke sin kok med?« For den gamle arbejderbevægelse stod selvfølelsen og normerne i forhold til håndsarbejdets produktivitet. Dens faglige krav centrerede sig om arbejdskraftens opretholdelse. For den betød arbejdets økonomi en økonomisk administration af arbejdssejeren, så den kunne bevares produktiv livet igennem. Da forbruget af arbejdskraft udgjorde den væsentligste kilde til den samfundsmæssige rigdom og da åndsarbejde var

forbeholdt den herskende klasse i kraft af dens uddannelsesmonopol, var det samfundsmæssigt legitimt primært at afkræve kapitalen en hensynsfuld omgang med den fysiske arbejdsevne. Disse problemer er på ingen måde forældede; man behøver blot at erindre sig de aktuelle sundhedsnedbrydende forhold i virksomhederne, som krisen igen har forværret. Nye problemer er imidlertid dukket op.

Hvad skal en ung lærer mene, når han bliver foreholdt, at han yder uproduktivt d.v.s. ikke-merværdiskabende arbejde; at han ydermere på det skammeligeste forbinder det med behovet for at gøre noget meningsfuldt og alt i alt vil have meget svært ved at udvikle den rigtige bevidsthed. Til slut må læreren komme til det rigtige resultat, at den virkelige samfundsmæssige rigdom bestemt også afhænger af hans arbejde, også selv om det samfundsmæssige værdisættelsessystem ikke anerkender dette, idet lærerlønningerne i sidste instans udgør et fradrag i profitten.

Som ProKla's fagforeningsredaktionskollektiv var vi forbeholdne over for den kritik, som gik på, at det måske ikke alene drejede sig om forholdene omkring den skærpede arbejdsintensivering, men også om det nye niveau i følsomhed og krav på basis af mere udfoldede produktivkræfter, der idag dukker frem i fagbevægelsen som problemerne omkring 'humanisering af arbejdslivet'. Vi insisterede på, at der skete en tydelig materiel elendiggørelse og forstod endvidere denne som en fremadskridende skærpelse af arbejdsintensiveringen; men vi rejste ikke det dertil knyttede spørgsmål om de historiske behov, der udviklede sig samtidigt hermed. Ganske vist blev det nu og da verbalt besværet, at produktionsmåden ikke kun udvikler de tingslige produktivkræfter, men – naturligvis i en modsætningsfyldt form – også individerne, behovene. (Man havde jo dog læst sin Marx). Forholdet blev imidlertid ikke angrebet videnskabeligt.

Hvem genkender sig selv i denne forståelse af den marx'ske teori som en student der hævder, at det ikke bare drejer sig om at få arbejdsbetingelserne ændret i retning af højere løn og bedre sundhedsforhold, men om at det gamle arbejde ikke længere passer ham. Hans behov ville ikke kunne anerkendes inden for det marx'ske kategorisystem og i sidste instans skubbes væk.

Hvordan skal en ung arbejder egentlig forholde sig, når han af den socialistiske teoretiker får at vide, at han i stedet for at gennemføre en ny uddannelse burde holde sig til sin proletariske eksistens som håndsarbejder, fordi denne er den bedste forudsætning for en klassebevidsthed. Og at han iøvrigt skal studere Marx grundigt. »Kommunismen er det lette, det er svært at gøre« siger Brecht. En del af den socialistiske intelligens lægger mest vægt på den sidste del og opbygger via indvielsesritualer til den Marx'ske

teori barrierer i hovederne, som forhindrer en præcis erkendelse af virkeligheden. I den begrebslige eksersits over forskellen mellem det kapitalistiske samfunds væsen og fordrejede overflade underkendes endnu engang de levende individers umiddelbare erfaring som kilde til mulig erkendelse. I teoritilegnelsens form reproduceres den gamle deling mellem åndens og håndens arbejde ofte påny.

Dette sker i en epoke i den kapitalistiske produktionsmåde, hvor denne selv er igang med at ophæve den herskende klasses monopol på åndsarbejde og grundlæggende ændre det traditionelle begreb om håndarbejde gennem forandringer i produktionsprocessen, som bliver påvist i enhver industrisociologisk undersøgelse og i ethvert studie over arbejder- og funktionærbevidsthed. Trods disse forhold i den kapitalistiske produktionsmåde arbejder en socialistisk intelligens med opfattelser af klassebevidsthed, krise og revolution, som er i direkte forlængelse af den gamle klassesdeling mellem håndens og åndens arbejde og som indebærer et krav om lederskab til en avantgarde, som har det privilegium at have indsigt. Man må endvidere spørge, hvad det indebærer, når den borgerlige opfattelse af arbejdet og den udviklede videnskabeligheds former betvivles? Endnu på Weimarrepublikkens tid gik fagforeningerne og socialdemokratiet uden tøven ud fra, at den da nyligt udviklede arbejdsvidenskab sammen med naturvidenskaben udtrykte en klasseneutral opskrift på produktivkraftudviklingen. På disse områder så man ingen modsætninger mellem producenterne behov og arbejdsgivernes beslutningsgrundlag. Heroverfor må man spørge, hvad det idag betyder for klassebevidstheden når arbejderen på virksomheden, og fagforeninger som udgangspunkt har, at teknik, natur- og arbejdsvidenskab ikke er videnskab i den forstand, at de repræsenterer en over klasserne hævet fællesinteresse i udviklingen af arbejdets produktivitet og den stofflige rigdom? Hvad ligger der i, at fagforeningerne idag kræver indflydelse på den videnskabelige udvikling under hensyn til producenterne behov. Hvad drejer det sig om, når der stilles spørgsmål ved den videnskabelige erkendelsesudviklings form som ekspertviden, der opdeler virkeligheden i isolerede faktorer? Hvad betyder det for økonomien som videnskab, når den nu pludselig skal integrere kategorier som 'livskvalitet' og behov for 'meningsfuld beskæftigelse' i sit system? Kan den det? Og hvad betyder det for kategorien klassebevidsthed når den borgerlige videnskab om rigdomsproduktionen får revner og sprækker og ikke mere er sikker i sin sag? Man kunne jo også have læst Marx på en helt anden måde: Det abstrakte arbejdes kategori, ifølge hvilken individet er reduceret til sin værdiskabende evne, er en kritisk kategori, der karakteriserer dynamikken i den kapitalistiske udvikling uden samtidig at oparbejde de behov, som står i modsætning hertil, i enkeltheder og som historisk tilblivende. De huller, som på denne måde opstår, og som kræver et teoretisk arbejde, der

fører langt videre end Marx, er kun blevet erkendt i begrænset omfang. Det gælder først og fremmest dem, der har set det som deres væsentligste opgave at rekonstruere den marx'ske teori. Marx gik, når alt kommer til alt, ud fra, at den kapitalistiske produktion selv gik foran m.h.t. at trænge det umiddelbare arbejde tilbage fra dets status som den stofflige rigdoms bærende element, for i stedet at sætte »... forståelse af naturen og beherskelsen af samme gennem hans tilværelse som samfundslegeme – kort sagt: udviklingen af det samfundsmæssige individ ... som rigdommens og produktionens store grundpille.«¹⁶ Hermed vil kapitalvaloriseringen og bytteværdien imidlertid blive forældet som samfundsmæssiggørelsesform. Hvad skal man under sådanne historiske betingelser så forstå ved krise, klassebevidsthed og klassekamp?

16. Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 593, da. oversættelse *Grundrids* bd. 2, Kurasje/Modtryk 1975 s. 547.

STATEN OG DE MATERIELLE PRODUKTIONSBETINGELSER

Tyge Kjær

1. Indledning

I diskussionen af den marxistiske statsteori har spørgsmålet om *den statslige fremstilling af materielle produktionsbetingelser* udgjort et vanskeligt problem i forsøgene på at udvikle en sammenhængende forståelse af den kapitalistiske stat. De skyldes ikke mindst, at denne type af statsfunktioner ikke direkte kan sidestilles med en række andre statsfunktioner, hverken med hensyn til begrundelsessammenhæng eller med hensyn til historiske udviklingstræk.

Problemet består i at afklare den kapitalistiske stats funktion i forhold til en række af de materielle produktionsbetingelser såsom transportvæsen (jernbaner og vejanlæg), elektricitetsproduktion og -forsyning, post- og televæsen, telefonvæsen, vandforsyning, rensningsanlæg, gasværker, naturgasanlæg, fjernvarmeanlæg, havnevæsen, o.s.v.¹

En væsentlig del af disse områder har været og er stadig et anliggende for statsapparatet. Hvorfor det? Eller mere generelt: hvorfor drives en række produktioner af statsapparatet under en produktionsmåde, som iøvrigt domineres af kapitalistisk produktion, og med den hertil hørende private ejendomsret til produktionsmidlerne og den private tilegnelse af det samfundsmæssige overskudsarbejde?

1. Fastlæggelsen af de områder, som hører ind under de materielle produktionsbetingelser, og som tilvejebringes statsligt, er ikke en simpel sag; de nævnte områder er derfor kun eksempler. Sidenhen i artiklen behandles forskellige sider af den empiriske afgrænsning af de materielle produktionsbetingelser.

Det bør iøvrigt understreges, at stat og statsapparat i det efterfølgende anvendes i bred betydning. Hvis ikke andet er nævnt, skelnes der i det efterfølgende ikke mellem stat, amt og kommune.

Hvori består den afgørende forskel mellem almindelig kapitalistisk produktion og statsvirksomhederne? Hvad er årsagen til de seneste års tilsyneladende øgede tendenser til statsliggørelsen af dele af produktionen? Er der nogle politiske perspektiver i statsliggørelsen af visse dele af produktionen, f.eks. af telefonvæsnet eller af dele af energiproduktionen? Og omvendt: er det frykten for statskapitalismen eller for socialisme ad bagdøren eller er det blot mangel på indsigt i egne interesser, som får borgerskabet til med alle midler at bekæmpe selv de mest begrænsede forslag vedrørende statsliggørelse af olieproduktionen?

For overhovedet at kunne besvare denne type af spørgsmål er det nødvendigt nærmere at undersøge den rolle, som staten spiller i forhold til fremstillingen af dele af de materielle produktionsbetingelser.

Her står vi ikke på bar bund. Statsteoridiskussionerne bød – især i første halvdel af 1970'erne – på en række bidrag, hvor især bør nævnes bidragene fra Altvater, Läpple og Fester, som har indgået i den danske statsteoridiskussion, og som naturligvis fortsat bør inddrages.

I en forlængelse heraf er det artiklens formål dels at pege på disse bidrag og genoptage de tidligere diskussioner, dels at fremstille og kritisere det undersøgelsesprogram, der var indeholdt i de tidligere diskussioner af de almene materielle produktionsbetingelser, og dels at fremsætte et alternativt undersøgelsesprogram i et forsøg på at løse nogle af de problemer, som har været karakteristisk for de hidtidige løsningsforsøg.

I artiklen går der frem på følgende måde: *Først* behandles og kritiseres det statsteoretiske undersøgelsesprogram, som er indeholdt i de tidligere løsningsforsøg (afsnit 2 og 3). *Dernæst* diskuteres der, hvad der overhovedet skal forstås ved almene materielle produktionsbetingelser (afsnit 4). *Slutteligt* fremlægges de undersøgelsesmetoder, der må ses som et resultat af den opfattelse af de materielle produktionsbetingelser, som artiklen gør gældende (afsnit 5).

2. De almene materielle produktionsbetingelser og det statsteoretiske undersøgelsesprogram

I den marxistiske statsteoridiskussion har den umiddelbare baggrund for udviklingen af en teori om de almene materielle produktionsbetingelser været at kritisere og overskride det borgerlige infrastrukturebegreb. Her har spørgsmålet om, hvad der overhovedet skal forstås ved det »almene«, spillet en central rolle.

Hvorfor er det vigtigt at vide, om nogle materielle produktionsbetingelser er almene til forskel fra andre, der kan karakteriseres som særlige eller specielle produktionsbetingelser?

Det hænger i hovedsagen sammen med, hvordan eksistensen af statsfunktionsfeltet – statslig tilvejebringelse af materielle produktionsbetingelser – er søgt begrundet. Groft taget har diskussionerne udviklet sig hen over følgende spørgsmål og svar. *Spørgsmål*: hvorfor tilvejebringes visse produktionsbetingelser gennem statsapparatet; *sva*r: fordi disse produktionsbetingelser er *almene* – det begrundes både produktionsbetingelsernes betydning for den kapitalistiske produktion og betingelserne for statsliggørelsen af deres fremstilling. *Spørgsmål*: hvad skal der forstås ved det »almene«. *sva*r her kan noteres en række forskellige og delvis indbyrdes modstridende svar, som skal behandles i det efterfølgende.

Eller sagt på en anden måde: i diskussionerne er forholdet mellem stat og de materielle produktionsbetingelser blevet *sammenfattet* i det begrebsmæssige indhold af det »almene«. I en sådan fremgangsmåde bliver det temmeligt afgørende, hvad der overhovedet skal forstås ved det »almene«, idet fastlæggelsen af det »almene« på en og samme tid bliver en begrundelse for visse produktionsbetingelsers særlige betydning for kapitalens reproduktion og for statslig fremstilling eller i det mindste potentiel statslig fremstilling af de pågældende produktionsbetingelser.

Den centrale placering, som det »almene« har fået i statsteoridiskussionerne, har udmøntet sig i bestemte undersøgelsestrin, som kan opfattes som et statsteoretisk undersøgelsesprogram i forhold til de almene materielle produktionsbetingelser.² Dette undersøgelsesprogram kan opstilles således:

1. Hvorvidt har givne materielle produktionsbetingelser en særlig betydning eller ej for den kapitalistiske produktion. Dette undersøges direkte eller indirekte ved at tage stilling til om denne eller hin produktionsbetingelse er *almen eller ej*. Er den almen, så er den nødvendig eller har i det mindste en særlig betydning for den kapitalistiske produktion, for kapitalforholdets reproduktion, og/eller for kapitalakkumulationen.
2. Men hvad er almene materielle produktionsbetingelser for noget. Har det at gøre med den form, hvorigennem de tilvejebringes (Altvater), eller

2. I Inger Bonnesen & Anne Thøger: Den kapitalistiske stat og dens funktioner; København 1975, s. 105-115 findes der en oversigt over de hidtidige diskussioner vedrørende staten og de almene materielle produktionsbetingelser. Deres oversigt kan samtidig ses som en implicit fremstilling af det statsteoretiske undersøgelsesprogram, som her kritiseres. Se endvidere Ib Larsen: Miljøanlæg, Roskilde Universitetsforlag, 1976, som især diskuterer Læpplø og Festers bidrag som grundlag for en realanalyse af udviklingen i rensningsanlægene, især s. 11-39.

med den funktion (funktionelle nødvendighed) de har for den kapitalistiske produktion (Läpple), eller har det også noget at gøre med cirkulationsformen (den fælles brug) af de pågældende produktionsbetingelser (Fester).

3. Hvis de almene materielle produktionsbetingelser er nødvendige, og de ikke kan anlægges og/eller drives kapitalistisk, så må staten tilvejebringe og/eller drive dem.

De statsteoretiske opfattelser, som følger dette undersøgelsesprogram, har stort set alle taget udgangspunkt i det såkaldte *vejbygningsseksempel* fra Marx (jvf. *Karl Marx: Grundrids, Århus/København 1975*, bd. 2, s. 393-401 og s. 561-565), men man er nået frem til forskellige opfattelser af de almene materielle produktionsbetingelser på basis af de samme citater.

For nærmere at belyse det nævnte statsteoretiske undersøgelsesprogram skal de tre vigtigste bidrag – fra Altvater, Läpple og Fester – behandles i forhold hertil. Formålet er ikke at give en nærmere teorihistorisk oversigt over bidragene, men at vise hvordan de falder ind under det anførte undersøgelsesprogram, og at påvise forskelle i opfattelsen af det »almene«, som også fører til forskelle i opfattelsen af det faktiske indhold af de produktionsbetingelser, som er til diskussion. Bidragene er forsøgt sammenfattet i nogle få punkter, modsvarende opdelingen i det anførte undersøgelsesprogram.³ Punktopdelingen refererer til den logiske gang i undersøgelserne hos den pågældende.

Som en sidebemærkning til sin generelle statsteori behandler Altvater⁴ de almene materielle produktionsbetingelser; hovedsynspunkterne kan kort sammenfattes som følger:

- Altvater tager udgangspunkt i de funktioner, som ikke, ikke længere eller endnu ikke kan opfyldes af kapitalen. Eksempelvis: kommunikationssystem (gader og veje, kanaler, telegraf og post), uddannelsessystem, sundhedsvæsen, vandforsyning, kloakering og renovation, m.m.⁵

3. Sammenfatningen af de tre bidrag i nogle få punkter har her kun til formål at understrege den metodiske fremgangsmåde hos de pågældende, og yder i sagens natur ikke de tre forfattere fuld retfærdighed, hvad bidragenes eksakte indhold angår.

4. *Elmar Altvater*: Om nogle problemer ved statsinterventionismen, Kurasje nr. 7, s. 22-65; her refereres udelukkende til s. 35-40. Artiklen er genoptrykt i bogen *Staten i det kapitalistiske samfund*, Kurasje 1979, (samme sidehenvisning).

5. *E. Altvater*; op.cit., s. 36. Til de almene materielle produktionsbetingelser regner Altvater således også uddannelsessystem og sundhedsvæsen, men de kan dog næppe karakteriseres som *materielle*. Läpple kritiserer Altvater for det ved at sige: »En del af Altvater's vanskeligheder stammer fra, at han i begyndelsen korrekt går ud fra de almene *materielle* produktionsbetingelser, men begår den fejl gennem sit spring ind i empirien, at optage alle mulige andre områder i de almene produktionsbetingelser (f.eks. produktion, reproduktion

- Grundene til, at de ikke kan anlægges og/eller drives kapitalistisk er vidt forskellige, men det skyldes *ikke* stofflige egenskaber. Det kan skyldes for stort kapitaludlæg, for lang omslagstid, mangel på varekarakter, for lille marked, for lav profitrate.
- Derfor overtager staten driften og/eller anlæg af de infrastrukturelle anlæg, som Altvater altså også kalder for almene materielle produktionsbetingelser.

På basis af en teori om de almene materielle produktionsbetingelser forsøger *Läpple*⁶ at udvikle en almen statsteori, som i princippet skal kunne omfatte alle statslige funktioner. I forhold til Altvater skærper *Läpple* indholdet af, hvad der skal forstås ved de almene materielle produktionsbetingelser: de er almene produktionsmidler (altså både arbejdsmidler og arbejdsgenstande), og må holdes adskilt fra arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser, som kræver en særlig undersøgelse, og som *Läpple* ikke behandler. Om de almene materielle produktionsbetingelser siger han følgende:

- Almene materielle produktionsbetingelser har intet at gøre med, hvem der anlægges og/eller driver dem, om det er staten eller kapitalen spiller ingen rolle (kritik af Altvater, jvf. det første punkt hos ham).
- Om produktionsbetingelser er almene eller ej er alene et spørgsmål om deres *funktion* i den samfundsmæssige produktionsproces. Det almene skyldes, at disse produktionsbetingelser ikke er indeholdt i en særlig produktionsproces, men fungerer som forbindelsesled mellem en masse særlige kapitalers produktionsprocesser.
- Med den tiltagende samfundsmæssiggørelse af produktionen bliver stadig mere omfattende almene produktionsbetingelser nødvendige. De almene produktionsbetingelser er et specifikt resultat af den kapitalistiske produktions specifikke udvikling, og bliver til et væsentligt område i de statslige aktiviteter, men er ikke nødvendigvis et statsligt anliggende. Det er derimod den kapitalistiske produktionsmådes almene ydre betingelser (retsforholdene), som staten tilvejebringer og sikrer uafhængigt af en given udviklingsfase i den kapitalistiske produktionsmåde.

og »reparation« af arbejdskraften, den immaterielle produktion o.s.v.).«; jvf. *Dieter Läpple: Staten og de almene produktionsbetingelser*; København 1973, s. 72-73.

6. *Dieter Läpple: Staten og de almene produktionsbetingelser*; København 1973, specielt kapitel 3: »De almene materielle produktionsbetingelsers begreb,« heraf s. 72-80. De nedenfor anførte punkter findes delvis modsvarende hos *Läpple*, opstillet i punkterne a-e, s. 74-75.

Hvor det »almene« hos Altvater var en sammenfatning af manglende betingelser for kapitalistisk produktion indenfor de pågældende områder og den statsliggjorte fremstilling af dem, er Lämples standpunkt, at »... Bestemmelsen – at være almene produktionsbetingelser – følger ene og alene af deres funktion i den samfundsmæssige produktionsproces.«⁷ Denne opfattelse af det »almene« er et vigtigt kritikpunkt hos Fester.

Festers bidrag⁸ er i hovedsagen en uddybning og kritik af Lämples problemstillinger. For det første mener Fester, at bestemmelsen af det »almene« ikke blot skal omfatte produktionsbetingelserne, men også arbejdskraftens reproduktionsbetingelser. »Det drejer sig derfor om at bestemme det »almene« i forbindelse med disse almene betingelser i et begreb, som gælder både for de almene produktionsbetingelser og for arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser.«⁹ For det andet kan det »almene« ikke bestemmes udfra de pågældende betingelsers funktion i den samfundsmæssige reproduktionsproces, men derimod i det særlige ved deres form,¹⁰ hvor det særlige ved forbrugsformen er »... virksomheders eller individers *kollektive konsumering* af dem.«¹¹ Ved kapitalistisk produktion fører den særlige forbrugsform til en specifik cirkulationsmåde.

I det følgende skal Festers synspunkter alene vedrørende de almene *produktionsbetingelser*, som han også kalder for almene arbejdsmidler, sammenfattes i punktform:

- Kriteriet for det »almene« i de almene produktionsbetingelser skal ikke søges i deres funktion i den samfundsmæssige produktionsproces (kritik rettet mod Lämple), men i en formbestemmelse, der er baseret på brugsværdiens konsumtionsmåde.¹²
- De almene produktionsbetingelser skal forstås som almene arbejdsmidler, som forbruges af forskellige kapitaler på samme tid som fælles betingelse for deres produktion og cirkulation. De er ikke indeholdt i den særlige (specifikke) produktionsproces, men fremstår som fælles betingelse for en masse sådanne specifikke produktionsprocesser.¹³

7. D. Lapple, op.cit., s. 74.

8. Marc Fester: »Infrastruktur«, og kapitalvalorisering. Kritik af D. Lämples »Staten og de almene produktionsbetingelser«, Kurasje nr. 12, s. 96-125.

9. M. Fester, op.cit., s. 98.

10. M. Fester, op.cit., tese s. 99.

11. M. Fester, op.cit., s. 100.

12. M. Fester, op.cit., tese, s. 99, som også omhandler arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser med tilsvarende formuleringer.

13. M. Fester, op.cit., tese, s. 105.

- Ved en kapitalistisk drift af de almene produktionsbetingelser gælder det, at de almene arbejdsmidler ikke er varer, men antager form af fixkapital, som cirkulerer i en særlig form, nemlig som lejbærende kapital, som fungerer efter den rentebærende kapitals form.¹⁴
- Indenfor mange områder begrænser den kapitalistiske drift en udvikling i de almene produktionsbetingelsers *omfang* som følge af den (ovenfor nævnte) særlige cirkulationsform. Denne begrænsning bliver en skranke for en masse andre kapitalers akkumulation, og den danner grundlag for statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelser.¹⁵

Som det fremgår af oversigten, består den væsentligste forskel mellem Altvater, Läpple og Fester i, hvad der bliver forstået ved det »almene«. I de øvrige prolemstillinger gør der sig kun de forskelle gældende, som er en følge af den forskellige opfattelse af det »almene«; det viser sig bl.a. ved afgrænsningen af, hvilke produktionsbetingelser der er til undersøgelse.

Hos Altvater er de almene materielle produktionsbetingelser direkte forbundet med statsliggørelsen; hos Läpple og Fester er henholdsvis de almene materielle produktionsbetingelser og de almene produktionsbetingelser ikke nødvendigvis statsliggjorte, men det er deres karakter af at være almen, som kan fremtvinge en statsliggørelse.

Det vigtige i denne sammenhæng er, at de alle tre arbejder indenfor det samme statsteoretiske undersøgelsesprogram, hvor fastlæggelsen af det »almene« er af en helt dominerende betydning. Denne tilgang skal forsøges kritiseret i det følgende.

14. *M. Fester*, op.cit., s. 106-107 og 109.

15. *M. Fester*, op.cit., s. 117, samt s. 119-123. I spørgsmålet om statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelsers fremstilling afgrænser Fester sig fra Altvater og Läpple på følgende måde: »I modsætning til Altvater, som på en 'råempirisk' måde angiver den manglende profitabilitet ved de almene produktionsbetingelser som årsag til statsliggørelsen, søger Läpple disse årsager i det almene arbejdsmiddels lave *valoriseringsgrad* i stedet for at rejse spørgsmålet om årsagerne til den manglende profitabilitet.«; *M. Fester*, op.cit., s. 118. Det kan ikke, siger Fester, være et spørgsmål om merværdiproduktionens størrelse (valoriseringsgrad) indenfor det pågældende produktionsområde; metodisk må man tage udgangspunkt i den manglende profitabilitet; statsliggørelsen er forbundet med undergennemsnitlig profitabilitet som følge af *mangel på betalingsdygtig efterspørgsel*, som Fester ser som en hindring for dannelse af produktionsprisen og dermed som en hindring for etablering af en gennemsnitlig profitabilitet indenfor det pågældende produktionsområde. Heraf følger statsliggørelsen.

3. Brudstykker af en kritik

De tre forfattere har en afgørende lighed. Som tidligere nævnt baserer de deres forståelse af de almene materielle produktionsbetingelser på det såkaldte vej-bygningseksempel, hvor Marx behandler vejbygning, kanaler, jernbane, m.v., altså transportmidlerne. På forskellig vis prøver de tre forfattere at generalisere bestemmelserne vedrørende transportmidlerne til at omfatte alle former for almene produktionsbetingelser.

Altvater generaliserer forholdene omkring kapitalens anlægsstørrelse ved vejbygning (mangel på profitable anlægs- og driftsbetingelser) til at være et alment træk ved det, der skal forstås som almene materielle produktionsbetingelser. Derfor er de almene materielle produktionsbetingelser hos Altvater altid statsliggjorte, eller i det mindste tilvejebragt udenfor den kapitalistiske produktionsproces.

Läpple generaliserer ud fra vejenes funktion (nødvendige forbindelsesled mellem særlige produktionsprocesser, m.v.) til, at det må gælde for alle almene materielle produktionsbetingelser; de må være »forbindelsesled« i en eller anden forstand.¹⁶

Og Fester generaliserer ud fra forbrugsformen af kommunikationsog transportmidlerne og deres værdicirkulation til, at almene produktionsmidler (eller almene arbejdsmidler, som han foretrækker at kalde dem) er dem, som forbruges og hvor værdien cirkulerer på samme måde som ved jernbaner, veje, etc. De almene arbejdsmidler er kollektivt konsumeret arbejdsmidler.¹⁷

Flatow og Huiskens,¹⁸ hvis statsteoretiske bidrag iøvrigt ikke er anvendeligt i denne sammenhæng, kritiserer i en sidebemærkning forsøgene på at generalisere ud fra vejbygningseksemplet. En almen teori om de almene materielle

16. Läpple opnår generaliseringen ved at opfatte de almene materielle produktionsbetingelser som kun de produktionsmidler, der fungerer som *forbindelsesled* mellem de forskellige produktionsprocesser, og bygger denne opfattelse på et citat fra Grundrids (jvf. note 17).

17. Fester opnår generaliseringen ved i et citat fra Grundrids (op.cit., s. 564, tysk udgave s. 613) at ombytte Marx's »forbindelsesled« med »fælles betingelse«. I Festers note 26 hedder det: »For at få en *almene formulering* har vi erstattet Marx's »forbindelsesled« med »fælles betingelse«; Fester, op.cit., s. 105 (min forhævelse). Det er udtrykket »forbindelsesled«, som får Läpple til på basis af det samme Marx-citat at hævde en funktionsbestemmelse af det »almene«. Det er vigtigt at understrege, at denne kritik kun retter sig mod Festers generalisering fra kommunikations- og transportmidlernes særlige fixkapitalform og cirkulationsform til enhver bestemmelse af de almene produktionsbetingelser. Kritikken går ikke på, at specifikke former for produktionsbetingelser kan have en sådan leje-/rentebærende form, men på at det ikke kan forudsættes som et generelt træk.

18. *Sybille von Flatow & Freerk Huiskens*: Den borgerlige stats afledningsproblem, II, Kurasje nr. 10, s. 4-55; her kun siderne 43-55.

produktionsbetingelser, siger de, kan ikke opstilles på dette grundlag. Flatow & Huiskens kritikpunkter kan resumeres nogenlunde som følger.

Det er ikke tilfældigt – siger Flatow & Huiskens – at Marx i det hyppigt citerede Grundridsafsniit taler om vejbygning, kanaler, jernbaner, m.v. Hans undersøgelse drejer sig nemlig om transport og kommunikationsmidler. Marx undersøger især to ting i afsnittet: hører transporten med til produktionstiden eller cirkulationstiden; dette spørgsmål har betydning for transportarbejdets rolle i kapitalens værdiforøgelsesproces. Og under hvilke betingelser må den borgerlige stat træde ind i produktionen af transportmidlerne, og under hvilke betingelser bliver denne til en profitmæssig anlægssfære for kapitalen.

Derfor kan man ikke uden videre erstatte »vejbygning, kanaler, jernbaner, m.v.« med »uddannelse, sundhedsvæsen, miljøbeskyttelse, socialforsorg, politik, o.s.v.«. Marx's problemstillinger såvel som undersøgelsesresultater kan ikke direkte overføres til andre områder, ikke mindst i betragtning af, at der for en del af de statsfunktionsfelter, som ad denne vej forsøges indplaceret som almene materielle produktionsbetingelser, slet ikke er tale om *materielle produktionsbetingelser*.

I diskussionen af, hvorfor visse produktionsbetingelser tilvejebringes gennem statsapparatet, og i kritikken af Altvater, har Läßle og Fester fastholdt den oprindelige hensigt med at klarlægge, hvilke produktionsbetingelser, der kan karakteriseres som »almene«. Nemlig at udfylde følgende tankegang: *almene produktionsbetingelser* har en særstilling i den kapitalistiske produktionsproces (forbindelsesled, fælles anvendelse); denne særstilling gør, at der er grænser for disse produktionsbetingelsers kapitalistiske fremstilling. Med en eksplicit henholdsvis implicit antagelse om de almene produktionsbetingelsers nødvendighed fører det hos Läßle og Fester til, at de almene produktionsbetingelser må tilvejebringes gennem statsapparatet, når grænsen for deres kapitalistiske fremstilling nås. (Gennem sit begreb for det »almene« antager Altvater det, der skal forklares, nemlig statsliggørelsen).

Det frister til en forkortet problemstilling: hvis noget kan karakteriseres som almene produktionsbetingelser, så er deres tilvejebringelse statsliggjort eller så udgør de et potentielt statsindgrebsfelt. Statsanalysen – d.v.s. analysen af statsliggørelsen – bliver på denne måde *reduceret til en stillingtagen* til, hvorvidt denne eller hin produktionsbetingelse er almen eller ej. Er den almen, så er der efter denne opfattelse på én og samme tid leveret en forklaring på de pågældende produktionsbetingelsers betydning for den kapitalistiske produktion og nødvendigheden af deres statsliggjorte fremstilling.

Det er en kritisabel forkortelse af analysen af den statsliggjorte tilvejebringelse af materielle produktionsbetingelser. Forkortelsen skyldes – som

tidligere nævnt – at forholdet mellem stat og de materielle produktionsbetingelser søges sammenfattet i ét begreb – det »almene«, der forudsættes at dække enhver tænkelig relation mellem stat og de materielle produktionsbetingelser.

Et sådant undersøgelsesprogram må kritiseres på i det mindste tre punkter: en manglende differentiering mellem de materielle produktionsbetingelsers forskellighed; mangler i behandlingen af de historiske udviklingstræk (statsliggørelse/reprivatisering); og en uklar eller mangelfuld inddragelse af produktionsbestemmelsen i analysen af de materielle produktionsbetingelsers produktion.

En manglende differentiering mellem de materielle produktionsbetingelsers forskellighed er allerede kritiseret i det foregående ved bemærkningerne om generaliseringen ud fra kommunikations- og transportmidlerne. Alle de materielle produktionsbetingelser, som tilvejebringes af statsapparatet, lader sig langt fra forstå som et spørgsmål om »forbindelsesled« eller »fælles brug«. Vand f.eks. er en materiel produktionsbetingelse; den tilvejebringes af statsapparatet (omend ikke udelukkende); den lader sig under ingen omstændigheder forstå som »forbindelsesled«, og den forbruges ej heller i fællesskab. Generaliseringen ud fra kommunikations- og transportmidlerne fører til en for snæver bestemmelse af de materielle produktionsbetingelser.

Mangler i behandlingen af de historiske udviklingstræk ud fra en bestemmelse af det »almene« ved givne produktionsbetingelser viser sig især i forholdet mellem statsliggørelses- og reprivatiseringstendenser. Läßles »forbindelsesled« og Festers »fælles brug« er en karakteristisk af den pågældende brugsværdis funktion i en given produktionsproces.¹⁹ Det er en stofflig bestemmelse, og som sådan er den invariant overfor kapitalismens historiske udvikling. Enten betyder det en manglende mulighed for at forklare de faktisk forekommende historiske skift mellem statsliggørelse henholdsvis reprivatisering og blandingsformerne, eller også fører det til, at bestemmelsen af givne produktionsbetingelser som almene bliver helt overflødige.²⁰

19. Forskellen mellem Läßle og Fester er den, at Läßle bliver stående ved funktionsbestemmelsen, medens Fester fører sin funktionsbestemmelse videre over i en bestemmelse af cirkulationsformen.

20. Det første er tilfældet for Läßle, som i de formuleringer han giver, overvejende antager en stigende almengørelse og stigende statsliggørelse; hans begrebsapparat kan ikke begribe de faktiske historiske udviklingstræk. Hos Fester er det »almene« også invariant bestemt; det der historisk kan variere er dels de pågældende produktionsbetingelsers omfang og deres statsliggørelse; følgelig er forbindelsen mellem det invariante at være »almen« og de historiske konsekvenser heraf skåret over.

Den uklare eller mangelfulde inddragelse af produktionsbestemmelsen viser sig ved, at den kapitalistiske produktionsproces og de lovmæssigheder, der regulerer dens udvikling, ikke inddrages systematisk i undersøgelserne, og under ingen omstændigheder danner det *systematiske udgangspunkt* for undersøgelserne.

Produktion er også produktion af produktionsbetingelser. Fremfor at betragte produktionsbetingelserne med udgangspunkt i deres placering i efterfølgende produktioner som en funktionel nødvendighed (Läpple) eller som en kollektivt konsumeret størrelse (Fester), altså fremfor at betragte givne produktionsbetingelser efter deres forbrug, bør udgangspunktet være at betragte dem som *producerede* betingelser. D.v.s. det systematiske udgangspunkt bør være den produktionsproces, hvorigennem givne produktionsbetingelser fremstilles. Det er karakteren af denne produktionsproces, som er afgørende for statsliggørelsestendenser, og ikke forbrugsformen af denne produktionsprocesses arbejdsprodukter.

4. De materielle produktionsbetingelser

I det foregående er der forsøgt en kritik af, at det »almene« er blevet gjort til en formidlingskategori for forholdet mellem stat og materielle produktionsbetingelser. I dette afsnit skal det undersøges, om der overhovedet meningsfuldt kan tales om noget som *almene* materielle produktionsbetingelser, set i forhold til den kapitalistiske produktionsproces. Først behandles de materielle produktionsbetingelser, dernæst undersøges forholdet mellem »almene« og særlige materielle produktionsbetingelser. Som det tredje behandles spørgsmålet om den kapitalistiske fremstilling af de materielle produktionsbetingelser.

4.1. Materielle produktionsbetingelser

De materielle produktionsbetingelser er de materielle bestanddele, som indgår i den umiddelbare produktionsproces som betingelse for dens gennemførelse. Hvad dette indebærer skal kort uddybes.

Den kapitalistiske produktionsproces kan som bekendt oversigtsmæssigt karakteriseres således:

$$P - V < \frac{AK}{PM} > V' - P'$$

hvor (P) er penge, som gennem køb forvandles til vareværdier (V) af to hovedtyper: arbejdskraft og produktionsmidler (arbejdsgenstande og arbejdsmidler), som dernæst gennem produktionen forvandles til værdimæssigt set flere varer (V'), som slutteligt gennem salget forvandles til flere penge (P'). Den umiddelbare produktionsproces har således tre hovedbestanddele: arbejdskraft, arbejdsmidler og arbejdsgenstande.

Det er selvklart, at den umiddelbare produktionsprocesses arbejdsmidler og arbejdsgenstande er materielle størrelser. Men det kan diskuteres, hvordan arbejdskraften skal forstås i denne sammenhæng.

Omend arbejdskraften er en materiel kraft, så er den ikke en materiel størrelse på linie med arbejdsmidler og arbejdsgenstande; det kan man til nød hævde, at arbejderen er, men han indgår (forhåbentlig) ikke i selve produktionens materielle bestanddele. Ved sin deltagelse i den umiddelbare produktionsproces overfører arbejderen sin arbejdskraft på arbejdsgenstanden, d.v.s. arbejdskraften *materialiseres* i produktionens produkter.

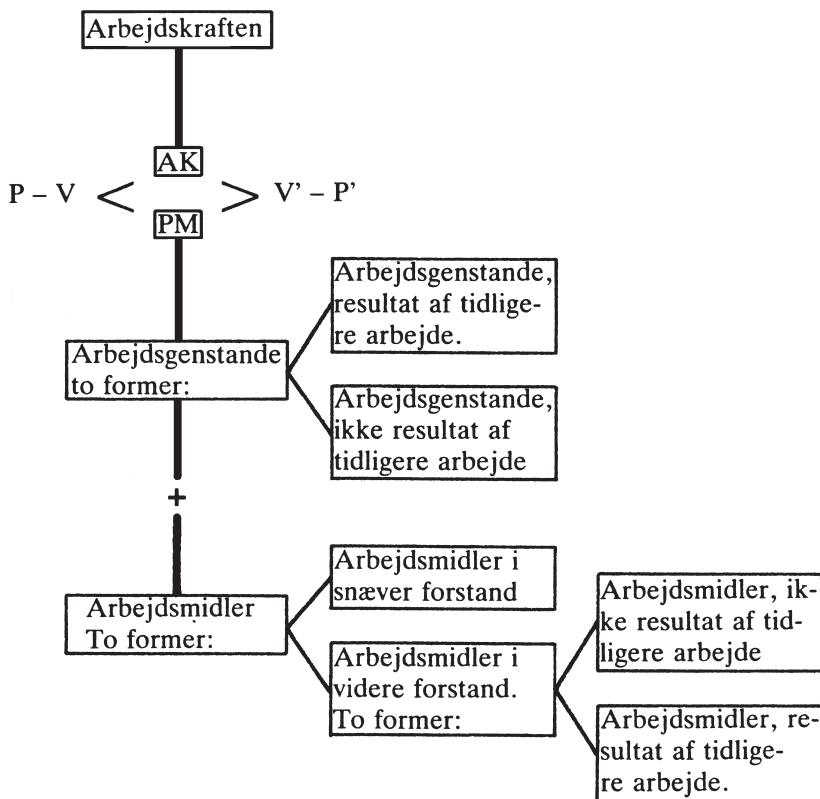
Den materielle reproduktion af arbejderen eller rettere af hele arbejderklassen er en forudsætning for et fortsat køb og anvendelse af arbejdskraften i den kapitalistiske produktion. I modsætning til arbejdsmidlernes og arbejdsgenstandenes produktion/reproduktion så finder arbejderklassens materielle reproduktion ikke sted som en kapitalistisk produktionsproces, men formidles over den »lille cirkulation«, d.v.s. som køb af reproduktionsmidler efter forudgående salg af arbejdskraften efter formen V-P-V, i modsætning til den kapitalistiske produktion/reproduktion, som altid har formen: P-V-P.

Arbejderklassens materielle reproduktion er en produktionsbetingelse for den umiddelbare produktionsproces, men denne produktionsbetingelse kan næppe karakteriseres som en *materiel* produktionsbetingelse af samme art, som det der gør sig gældende for arbejdsmidler og arbejdsgenstande. Hertil kommer de forskellige *former*, hvorigennem de frembringes. Det betyder følgende: selvom visse områder af arbejderklassens materielle reproduktion gennem statsliggørelsen udviser lighedstræk med de materielle produktionsbetingelser, så kan disse reproduktionsområder ikke ligestilles med eller undersøges på samme måde som de produktionsbetingelser, som er en direkte materiel bestanddel af den umiddelbare produktionsproces.

I det følgende skal kun de produktionsbetingelser behandles, som indgår som materielle bestanddele af den umiddelbare produktionsproces, altså arbejdsmidler og arbejdsgenstande, hvis forskellige dele skal undersøges nærmere.

Figuren har til formål at vise, at produktionens forskellige materielle bestanddele og derfor dens materielle produktionsbetingelser i forskellig ud-

FIGUR 1. Den umiddelbare produktionsprocesses materielle bestanddele.

strækning er et resultat af tidligere arbejde; under fuld udviklet kapitalisme vil det sige: resultat af en forudgående kapitalistisk produktion. Det skal kort gennemgås nærmere.²¹

Arbejdsmidlerne kan deles i to hovedformer: *arbejdsmidler i snæver forstand*, som er redskaber, værktøj, maskiner, m.v., som direkte bruges ved over-

21. Figurens begrebsopdeling og den efterfølgende begrundelse stammer delvis fra *Karl Marx: Kapitalen*, København 1970, bd. 1:2, s. 302-312.

førsel af arbejde til arbejdsgenstanden. Og *arbejdsmidler i videre forstand*, som er arbejdsmidler der ikke direkte indgår i processen, men som er alle de objektive betingelser der i det hele taget skal være opfyldt, for at produktionsprocessen kan finde sted.

Alle arbejdsmidler i snæver forstand er resultat af tidligere arbejde; det gælder derimod ikke for alle arbejdsmidler i videre forstand.

Som eksempel på arbejdsmidler, der er resultat af tidligere arbejde, kan nævnes værksteder, fabriksanlæg, kanaler, veje, jernbaner, o.s.v. Af arbejdsmidler, der *ikke* er resultat af tidligere arbejde, er jorden den vigtigste, idet den skaffer arbejderen et ståsted og et virkefelt for processen; af andre kan nævnes vandløb til transport og bortskaffelse af produktionens ekskrementer, som typisk i begyndelsen anvendes uden tilsætning af arbejde; stigende anvendelse og dermed vandløbsforurening gør det nødvendigt at tilsætte arbejde til oprensning for at vandløbet fortsat kan fungere som arbejdsmiddel i videre forstand.

På linie hermed kan arbejdsgenstandene ligeledes opdeles i de arbejdsgenstande, som er resultat af tidligere arbejde, og de arbejdsgenstande, som ikke er det, men som forekommer umiddelbart i naturen. Det sidste gælder kun den ekstraktive industri (minedrift m.v., jagt og fiskeri); alle andre industrier behandler arbejdsgenstande, der tidligere er forarbejdet, d.v.s. arbejdsgenstande der er et arbejdsprodukt.

Hovedparten af produktionens arbejdsgenstande er således resultat af tidligere produktion; det er det samme som, at produktionen også er produktion af produktionsbetingelser. I den udstrækning produktionen er kapitalistisk, fremstilles produktionens produktionsbetingelser følgelig også kapitalistisk.

I tillæg til ovenstående opdeling (jvf. fig. 1) er det vigtigt at understrege, at det ikke er tingslige egenskaber, som afgør, hvorvidt en given brugsværdi er arbejdsgenstand, arbejdsmiddel eller arbejdsprodukt. Det afhænger alene af brugsværdiens funktion i arbejdsprocessen; i en arbejdsproces kan et produkt være arbejdsgenstand, for i en efterfølgende arbejdsproces at være arbejdsmiddel, ligesom et givet råmateriale kan gennemløbe en række produktionstrin, og derfor skiftevis optræde som arbejdsprodukt, arbejdsgenstand og/eller arbejdsmiddel; o.s.v.

4.2. Almene materielle produktionsbetingelser?

Hovedspørgsmålet er, om der overhovedet meningsfuldt kan fastlægges et begreb, som omfatter sådan noget som: almene materielle produktionsbetingelser. Kan produktionsbetingelser på én gang både være *almene* og så være

de materielle bestanddele og dermed være de *mangfoldige brugsværdier*, som indgår i produktionen i snæver og videre forstand.

Da de materielle produktionsbetingelser er produktionens materielle bestanddele, så kunne man som følge heraf hævde, at *almene* materielle produktionsbetingelser er de materielle bestanddele, som er alment forekommende i produktionen, som forekommer som fælles betingelser, eller som forekommer som elementære betingelser for produktionen. Det er imidlertid en kritisabel opfattelse.

Produktions- og Raastofkommissionen anvender i deres 1942-betænkning et produktionsbetingelsesbegreb, som modsvarer denne opfattelse; de siger: »Udvalget er principielt af den opfattelse, at staten fortrinsvis bør bekoste de forskningsopgaver, der vedrører *tilvejebringelsen af de elementære produktionsbetingelser*, således foruden teknikeres og arbejderes uddannelsesmæssige standard, også elementære råstoffer, kraft, varme, transportmuligheder og lignende ...«. ²²

Elementære råstoffer, kraft, varme, transportmuligheder og den uddannelsesmæssige standard er således efter denne opfattelse elementære produktionsbetingelser – eller almene produktionsbetingelser.

Begreb af samme karakter genfindes mere eller mindre hos Läpple og Fester; det er indeholdt i deres begreber »fælles produktionsbetingelser« henholdsvis »fælles arbejdsmidler«, som er betingelser/midler af en vis almen nødvendighed.

Elementær – fælles – almen – o.s.v. er bestemmelser, som er en abstraktion fra det særegne, og som har til formål at fremhæve eller fiksere det, der er fælles for al produktion. Taler vi om den kapitalistiske produktion er der visse abstraktioner, som er mulige og nogle som er umulige eller meningsløse.

Det er muligt at abstrahere fra produktionens stoffige side for at fremhæve det, som al kapitalistisk produktion har fælles, nemlig produktion af merværdi. På grundlag af de almene bestemmelser (værdiloven, den generelle akkumulationslov, o.s.v.) er det naturligvis muligt at fastslå de almene produktionsbetingelser, d.v.s. almene betingelser for produktion af merværdi; men sådanne bestemmelser vil netop *ikke* inkludere det materielle eller det stoffige; det blev der jo abstraheret fra som en forudsætning for begribelse af den kapitalistiske produktion som produktion af merværdi.

Omvendt er det imidlertid ikke muligt at gennemføre den omvendte abstraktion. Det er ikke muligt at abstrahere fra produktionens værdimæssige

22. Betænkning angående Teknisk-videnskabelig Forskning; *Produktions- og Raastofkommissionen*, København 1942, s. 22. Optrøkt i TEK/SAM-grundkursus 79/80 (Produktion og Stat i perioden 1900-79), bd. III, s. 131.

side og fra produktionens specifikt forskellige materielle bestanddele med det formål at fremhæve materielle bestanddele, som må anses for fælles for al produktion (kapitalistisk eller ej – det gør ingen forskel), fordi enhver produktions materielle betingelser eller materielle bestanddele er så mangfoldige og forskellige, at det ikke meningsfuldt ville være muligt at fremhæve bestemte materielle bestanddele som alment forekommende eller alment nødvendige.

Det hænger sammen med, at der ikke findes nogen almen produktion eller produktion i almindelighed. Produktionen er altid en særlig produktionsgren. Derfor findes der heller ikke almene materielle produktionsbetingelser, men kun *særlige materielle* produktionsbetingelser, svarende til de særlige produktionsgrene.²³

Specielt Fester har uden tvivl gjort sig disse problemstillinger klart, selv om han bliver hængende i problemstillingen, hvad angår almengørelse af de særlige materielle produktionsbetingelser. Det ses især af følgende. I sit almene produktionsbetingelsesbegreb udelukker han følgende bestanddele af produktionens betingelser: arbejdskraft, arbejdsgenstande, og arbejdsmidler i snæver forstand. Han koncentrerer sig udelukkende om arbejdsmidler i videre forstand, d.v.s. de materielle eller objektive betingelser, som skal være opfyldt for at produktionen kan finde sted, men som ikke direkte indgår i arbejdsprocessen. Indenfor dette område – arbejdsmidler i videre forstand – afgrænser Fester sig til de objektive betingelser, som er fælles betingelser for en række kapitaler. De almene produktionsbetingelser bliver således afgrænset til de fælles arbejdsmidler i videre forstand.²⁴

Men ikke nok med det. For det andet bestemmer han de almene produktionsbetingelser som en ren tautologi for ikke at ende i modsigelsen mellem det almene og det materielt specifikke: med det almene forstås ikke fælles træk, fælles forhold, m.v., men derimod fælles brug. Almene materielle produktionsbetingelser er arbejdsmidler, som forbruges i fællesskab af en række kapitaler,

23. Jvf. indledningen til *Karl Marx: Grundrids*, Århus/København 1974, s. 5-10; her behandles forholdet mellem almen og særegen især i forhold til de såkaldte almene betingelser for produktionen. Det hedder her (s. 10): »Der findes bestemmelser, der er fælles for alle produktionstrin og som af tænkningen *fikseres* som almene; men de såkaldte *almene betingelser* for al produktion er intet andet end disse abstrakte momenter, hvormed intet virkeligt historisk produktionstrin er begrebet«; (fremhævelserne delvis mine).

24. Det må nødvendigvis præciseres, at der her blot er tale om et sammenfald mellem almene produktionsbetingelser og arbejdsmidler i videre forstand. Fester kritiserer således Läpple for en sammenblanding af de middelbare arbejdsmidler, d.v.s. arbejdsmidler i videre forstand med de almene arbejdsmidler, jvf. *Fester*, op.cit., s. 101. Der er dog en indirekte sammenhæng, som Fester ikke gør klart; efter sin bestemmelse som en særlig konsumtionsform henholdsvis cirkulationsform kan de almene arbejdsmidler hos Fester næppe være andet end arbejdsmidler i videre forstand.

som ikke siger andet end, at det almene er fælles brug, og fælles brug er det almene.²⁵

Argumentationen i det foregående har gået på, at det ikke er muligt at fremhæve bestemte materielle produktionsbetingelser som almene ud fra deres brugsværdi, anvendelsesmåde (herunder cirkulationsform), m.v.; altså som materielle produktionsbetingelser, der har en almen betydning for produktionen.

Argumentationen går også på, at det er uden betydning, hvorvidt materielle produktionsbetingelser kan karakteriseres som almene eller ej. Interessen i at fastslå, hvorvidt denne eller hin materielle produktionsbetingelse er almen eller ej, er som tidligere nævnt udelukkende et resultat af det specifikke statsteoretiske undersøgelsesprogram, som tidligere er kritiseret.

Selvom enhver materiel produktionsbetingelse må forstås som en specifik (eventuelt branchespecifik) produktionsbetingelse, så betyder det ikke, at tilvejebringelsen af de specifikke materielle produktionsbetingelser ikke kan have en afgørende betydning for den samlede produktion eller for dele af den samlede produktion, og derfor være genstand for statslig anlæg/drift i den udstrækning de pågældende produktionsbetingelser ikke kan fremstilles eller ren faktisk fremstilles kapitalistisk.

Hvis vi forudsatte, at der i et land kun fandtes en produktionsgren, så ville denne produktionsgrens specifikke materielle produktionsbetingelser – det kunne f.eks. være et bestemt råstof – fremstå som det eneste og dermed en almen materiel produktionsbetingelse, ikke som følge af specifikke egenskaber ved den pågældende brugsværdi, men derimod som et resultat af det pågældende lands produktionsstruktur. Det var i såfald produktionsstrukturen, som havde almengjort en specifik materiel produktionsbetingelse. Almengørelse ville således være et specifikt historisk resultat af produktionsstrukturens udvikling, og ikke noget der var almengyldigt, givet til enhver tid for ethvert kapitalistisk land.

En række produktionsgrene kan i større eller mindre udstrækning have de samme materielle produktionsbetingelser, f.eks. vil jern- og metalindustrien have produktion (og cirkulation) af råjern som en fælles materiel produktionsbetingelse. Denne omstændighed har ført til, at fremstillingen af råjern (stål- og valseværker) hyppigt opfattes som basisindustri; det er et upræcist begreb,

25. Hermed har begrebet »almen« mistet sin specifikke betydning; der er ikke længere tale om en fælles bestemmelse i begrebsmæssig modsætning til særegne eller specifikke bestemmelser, men derimod, at der med ordet almen forstås fælles brug.

som dækker over, at produktion af råjern er produktion af produktionsbetingelser for jern- og metalindustrien. Basisindustribetragtningen var grundlaget for, at staten i 1930'erne deltog i oprettelse (anlæg) af Det danske Stålvalseværk; gennem anvendelsen af skråtjern ville det sikre mere gunstige og stabile produktionsbetingelser for den danske jern- og metalindustri, som på dette tidspunkt udgjorde knap 29% af hele den industrielle produktion.

Udvikling af kraftmaskinen samt energien (brændsel, elektricitet) til kraftmaskinerne fremstår på samme måde som en fælles materiel produktionsbetingelse for en række industrier. Fremstilling af elektricitet bliver eksempelvis således en mere og mere nødvendig produktionsbetingelse for et større og større antal industrier med en stigende anvendelse af elektromotorer og en stigende anvendelse af elektricitet som procesenergi.

Produktionen af transportmidler og produktion af transportarbejde fremstår på tilsvarende måde som en materiel produktionsbetingelse for en række industrier, hvis betydning som materiel produktionsbetingelse vokser med den stigende samfundsmæssige arbejdsdeling og verdensmarkedets voksende betydning.

4.3. De særlige materielle produktionsbetingelser og deres kapitalistiske fremstilling

Produktion er også produktion af produktionsbetingelser; gennem produktionen tilvejebringes den lange række af specifikke materielle produktionsbetingelser, som er nødvendige for de enkelte produktioner.

Betingelser for produktionen af de specifikke materielle produktionsbetingelser er derfor de betingelser, som gælder for enhver produktion: nødvendig akkumulation og nødvendig profitabilitet.

Den nødvendige akkumulation er et spørgsmål om tilvejebringelse af den minimumskapital, som er nødvendig for anlæg af en given produktion. Tilstedeværelsen af de nødvendige akkumulationspotentialer hænger sammen med den kapitalistiske produktionsmådes *udviklingsgrad*; jo mere udviklet kapitalisme, jo større akkumulationspotentialer i kraft af en fortløbende koncentration af kapital eller centralisering af eksisterende kapitaler. (»Vi ville endnu være uden jernbaner, hvis vi skulle have ventet, indtil akkumulationen havde bragt nogle enkeltkapitaler så vidt, at de kunne magte at bygge en jernbane. Centralisationen har kunnet præstere dette i en håndvending, takket være aktieselskaberne«).²⁶ Akkumulationspotentialernes tilstedeværelse hæn-

26. *Karl Marx: Kapitalen*, København 1970, bd. 1:4, s. 885.

ger også sammen med akkumulationens *fordeling* på de forskellige produktionsområder; denne fordeling hænger igen sammen med profitabiliteten for et givet produktionsområde i forhold til andre produktionsområder.

Den nødvendige profitabilitet skal ikke forstås absolut, men derimod *relativt*. Det er et spørgsmål om profitratens størrelse for et givet produktionsområde i forhold til den samfundsmæssige gennemsnitlige profitrate.

Kapitalens fordeling på de enkelte produktionsgrene er ikke bestemt af, hvor nødvendig denne eller hin produktionsgrens arbejdsprodukter er for en række andre enkeltkapitaler som disses materielle produktionsbetingelser. Fordelingen af kapitalen på de enkelte produktionsgrene er derimod bestemt af, hvor profitabelt produktionen er. Er profitraten undergennemsnitlig for en given produktionsgren vil tilstrømning af kapital ikke finde sted og anlæg af tillægskapital vil ophøre.

Det betyder, at de materielle produktionsbetingelser, som produceres af de pågældende produktionsgrene ikke længere produceres eller ikke længere produceres i tilstrækkeligt omfang, og derfor kan give anledning til statslig drift og/eller anlæg, afhængig af, hvor betydningsfuldt de pågældende arbejdsprodukter er i både stoffig og akkumulationsmæssig forstand for den samlede produktion eller dele af den. Det samme argument gælder for arbejdsprodukter, som udvikles som nye objektive betingelser for produktionen (jernbanetransportanlæg f.eks.) og som endnu ikke fremstilles kapitalistisk; statslige initiativer kan her overhovedet være en betingelse for etableringen af en produktion af de pågældende arbejdsprodukter.

Et eksempel kan belyse problemstillingerne omkring forholdet mellem de materielle produktionsbetingelser og den gennemsnitlige profitabilitet.

TABEL 1. Indtægt (udbytte, henlæggelser, m.v.) i procent af aktiekapital for en række produktionsgrene i perioden 1917-24

	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Dampskibsselskaber	63,3	81,7	108,4	45,8	11,5	14,2	11,5	5,7
Sejlskibsselskaber	–	11,2	19,9	12,3	1,1	1,1	2,0	1,5
Jernbaneselskaber	2,3	1,9	3,0	3,0	1,7	2,9	2,7	2,2
Telefonselskaber	17,1	21,5	38,2	28,9	17,3	17,9	22,4	21,1
Industriselskaber	30,9	24,2	23,8	15,7	7,6	10,1	14,2	13,8
Elektricitetsselskaber	–	–	–	–	–	14,8	15,9	16,1

Kilde: Arbejderkommissionen af 1925, Bind II, København 1927, s. 260-263 og s. 314-315. (For elektricitetsselskaberne mangler oplysninger i perioden 1917-1921).

Procenterne i tabel 1 kan med en vis forsigtighed tages som udtryk for profitrateniveauet i de forskellige produktionsgrene (ganske vist ses overskuddet ikke i forhold til anlægskapitalen, men i forhold til aktiekapitalen, men man kan med en vis rimelighed gå ud fra, at forskellen mellem anlægskapitalen og aktiekapitalen ikke varierer afgørende indenfor de forskellige produktionsområder).

Tabel 1 viser i såfald følgende: 1920'ernes krisegennemslag får virkning for alle produktionsgrene fra 1921 gennem faldende overskudsprocenter (faldende profitrater, svarende til totalprofitratens fald, forårsaget af krisen). Det vigtigste i denne sammenhæng er imidlertid, at der både før og efter krisegennemslaget er afgørende forskelle i *profitrateniveauet* mellem de forskellige produktionsgrene. Over hele perioden skiller jernbaneselskaberne sig ud med et meget lavt profitrateniveau. Efter krisegennemslaget får de følge af sejlsskibsselskaberne.

Kapitalen vil som følge af det lave profitrateniveau tendentielt bevæge sig væk fra de to produktionsområder, som får følger for dels produktionens fremtidige omfang og for dels den fremtidige akkumulation og dermed udviklingen i produktionsområdernes profitproduktionsmetoder.

Hvorfor bliver jernbaneselskaberne i perioden så genstand for stigende statsliggørelse (statslig anlæg og drift, og statslige tilskud til privatbanernes anlæg og drift), når sejlsskibsselskaberne ikke bliver det?

Der er en meget afgørende forskel mellem jernbaneselskaber og sejlsskibsselskaber, nemlig i de årsager, som har ført til det lave profitrateniveau. For sejlsskibsselskaberne er årsagen, at der er tale om et tilbagestående produktionsområde, som er under udkonkurrering fra dampskibsselskaberne, der repræsenterer en teknologisk set mere udviklet produktion af materielt set samme arbejdsprodukt henholdsvis produktionsbetingelse.

For jernbaneselskaberne er årsagen til det lave profitrateniveau, at den nødvendige anlægskapital er for stor i forhold til den andel af totalprofitmassen, som den kan opsuge. Det er især en følge af jernbanekapitalens lange omslagstid, men også en følge af anlægskapitalens minimumsomfang. Som følge af det lave profitrateniveau anlægges der kun i begrænset omfang tillægskapital i denne produktionsgren, som er med til at accellere en stadig faldende profitrate.²⁷

En indskrænkning eller forsvinden af sejlsskibstransportarbejdet er uden betydning for de berørte kapitalers særlige materielle produktionsbetingelser, fordi det erstattes af dampskibstransportarbejdet. Det samme gælder *ikke* for

27. Som eksempel kan nævnes, at privatbanerne i begyndelsen af 1930'erne får omfattende statsstøtte til et såkaldt moderniseringsprogram. Moderniseringsprogrammet koster ialt 12,5 mill. kr.; heraf betaler stat og kommune tilsammen 10,7 mill. kr., som klart viser, at privatbanerne ikke er en kapitalistisk tiltrækkende anlægssfære. Jvf. Betænkning II fra Moderniseringsudvalget; København 1933, bilag 10.

jernbanetransportarbejdet, i det mindste ikke på dette tidspunkt.²⁸ Det gør hele forskellen i spørgsmålet om statsliggørelsen i tilvejebringelsen af de pågældende særlige materielle produktionsbetingelser.²⁹

Den danske produktions materielle produktionsbetingelser tilvejebringes ikke alene af den danske, men også af den udenlandske produktion. Gennem udviklingen af verdensmarkedet etableres de historiske forudsætninger for, at andre nationale kapitaler i stigende grad tilvejebringer dele af de nødvendige materielle produktionsbetingelser.

Det omstændighed, at en given produktionsgren ikke længere kan producere den tilstrækkelige profit, fører således ikke nødvendigvis til en statsliggørelse af den pågældende produktion. Det vil afhænge af, om de samme materielle produktionsbetingelser kan importeres. Eksistensen af højt udviklede kapitaler i andre lande og importen kan endog være årsagen til, at bestemte produktioner ophører her i landet. Et eksempel: i begyndelsen af 1930'erne ophørte avispapirproduktionen her i landet. Den danske papirkapital kunne ikke længere konkurrere (til trods for en beskyttelsestold); det var i hovedsagen en følge af en teknologisk udvikling i avispapirproduktionen, som forudsatte så store produktioner og så store anlægskapitaler, at den danske avispapirproduktion ikke kunne følge med. Ophøret af avispapirproduktionen betød imidlertid ikke en statsliggørelse af avispapirproduktionen, netop fordi den kapitalistiske fremstilling af avispapir uden

28. I 1926 undersøger en kommission, om automobildrift ville være mere rentabelt end jernbanedrift, og når frem til, at jernbanetransporten vil koste 6 øre pr. personkm og 25 øre på tonkm, medens en automobilrute vil koste 9 øre pr. personkm og 66 øre pr. tonkm; i beregningerne indgår også anlæg af henholdsvis jernbane og vej. Jvf. Betænkning afgivet af den af ministeren for offentlige arbejder den 12. maj 1923 nedsatte kommission til undersøgelse af spørgsmålet om, hvorvidt alle de ved jernbanelovene af 1908 og 1918 vedtagne privatbaneanlæg bør fremmes samt om automobildrift med fordel kan foretrækkes for jernbanedrift m.v. København 1926, s. 56f.

29. Fester siger om de væsentlige årsager til statsliggørelsen, at der ingen grund er »... for en enkeltkapitalist til at opretholde et kapitaludlæg i et omfang, som ikke afkaster den gennemsnitlige profit. Det eneste metodisk rigtige udgangspunkt må forudsætte dette.«; Fester, op.cit., s. 119-20. Samtidig forudsætter Fester, at en eventuel lav valoriseringsgrad (under gennemsnitlig merværdiproduktion) i princippet *altid* vil blive opvejet gennem dannelsen af produktionspriser, som sikrer en gennemsnitlig profitrate for den udlagte kapital. I overensstemmelse hermed bliver det afgørende for Fester eksistensen af en *betalingsdygtig efterspørgsel*, idet en sådan efterspørgsel alene vil garantere dannelsen af produktionspriser og dermed etableringen af en gennemsnitsprofitrate indenfor området. Er efterspørgslen der ikke, vil nødvendigheden af en statslig fremstilling af det pågældende almene arbejdsmiddel være til stede. Heri ligger, at en for lille efterspørgsel fører til en for lav profitrate, fordi den for lille efterspørgsel hindrer etableringen af produktionsprisen (kostpris + gennemsnitsprofit). Det er imidlertid for isoleret blot at se på efterspørgslen, idet også en række andre forhold kan virke hindrende for produktionsprisens etablering. Samtidig overses udgangspunktet: anlægskapitalens relative størrelse i forhold til et givet marked, d.v.s. i forhold til Festers betalingsdygtige efterspørgsel.

videre kunne lade sig gøre i en række andre kapitalistisk set mere udviklede lande.

Mulighed for import af bestemte arbejdsprodukter eller materielle produktionsbetingelser spiller således også en rolle for, hvorvidt et givet produktionsområde statsliggøres eller ej.

Set fra den *nationale* kapitals synspunkt kan det ovenstående sammenfattes således:

- tendensen til dannelse af gennemsnitsprofitraten fungerer ikke alene som en fordel af den samfundsmæssige totalprofitmasse, men også som en fordel af akkumulationen. Produktionsområder, som ikke kan udvise en relativt set tilstrækkelig profitabilitet, etableres ikke eller – hvis de er etableret – sygner hen *uanset* produktionsområdernes materielle betydning for den samlede produktion eller for dele af den.
- arbejdsprodukter fra ikke-etablerede eller hensygnende produktionsområder kan muligvis tilvejebringes over verdensmarkedet i den udstrækning de pågældende arbejdsprodukter produceres kapitalistisk i andre lande.
- arbejdsprodukter, som fungerer som materielle produktionsbetingelser, og som ikke produceres af den nationale kapital, eller kan tilvejebringes over verdensmarkedet, udgør potentielle statsliggørelsesfelter.

Som tidligere nævnt (jvf. fig. 1, s. 83) kan de materielle produktionsbetingelser for den umiddelbare produktionsproces opdeles i: arbejdsgenstande, arbejdsmidler i snæver forstand og arbejdsmidler i videre forstand. For en række arbejdsmidler i videre forstand, som kan karakteriseres som produktionsprocessens objektive betingelser, gælder det, at de i kraft af deres materielle karakter ikke kan indgå i den almindelige verdensmarkedshandel. Det er således ikke muligt at importere et samlet jernbaneanlæg (men nok visse dele af dens materielle bestanddele³⁰), vejanlæg, oprensede vandløb, o.s.v.

I den udstrækning disse arbejdsmidler ikke kan fremstilles kapitalistisk bliver de umiddelbart genstand for statsliggørelse, uafhængig af verdensmarkedet (og dermed også uafhængig af, om lignende arbejdsmidler fremstilles kapitalistisk eller ej i andre lande).

30. Som et kuriosum skal nævnes, at Ministeriet for offentlige arbejder i 1909 lod et udvalg undersøge mulighederne for at skabe en lokomotivindustri her i landet, herunder om toldloven fra 1908 var en tilstrækkelig beskyttelse af en sådan industri. Jvf. Indberetning angaaende Lokomotivbygning i Danmark; København 1909.

Arbejdsmidler i videre forstand indgår som en vigtig (og til tider eneste) bestanddel i det borgerlige infrastrukturebegreb. Det er en ufuldstændig forståelse af sammenhængen; det ses alene af det vilkårlige indhold begrebet har, når det skal konkretiseres.³¹

Statsliggjorte materielle produktionsbetingelser kan ikke reduceres til arbejdsmidler i videre forstand; disse produktionsbetingelser er oplagt mere omfattende; f.eks. elektricitetsproduktionen her i landet frem til 1950'erne og 1960'erne; elektricitet fungerer ikke som arbejdsmiddel i videre forstand, men derimod som arbejdsgenstand (hjælpstof).

Statsliggørelse af materielle produktionsbetingelsers fremstilling kan – som tidligere nævnt – ikke reduceres til et stofligt spørgsmål. Det er ikke et givet produktionsområdes materielle karakter, som fører til statsliggørelsen, men derimod den manglende profitabilitet. Den manglende profitabilitet kan i visse tilfælde føres tilbage til produktionsområdets materielle karakter, men ikke altid.³²

5. Undersøgelsesmetoder ved studie af særlige materielle produktionsbetingelsers statsliggørelse

Det foregående har været et forsøg på at kritisere de undersøgelsesmetoder, hvor der tages udgangspunkt i staten, og hvor hovedspørgsmålet er blevet, hvorvidt en given produktionsbetingelse er almen eller ej. Her overfor kan opstilles følgende metode eller undersøgelsesgang:

1. Undersøgelse af givne materielle produktionsbetingelsers betydning for den kapitalistiske produktion. Det vil sige en undersøgelse af de kapitalistiske bestemmelser bag den produktive anvendelse af de materielle produktionsbetingelser.

31. Som eksempel herpå kan nævnes Budgetredegørelsen 1979; Finansministeriet, København 1979, afsnit 5, som taler om offentlig infrastruktur, og herunder forstår alt det, som koster statsapparatet penge, nemlig: trafik, kommunikation, miljø, bolig, energi, og som »er nødvendig for opretholdelsen af aktiviteten i samfundet iøvrigt« (s. 150).

32. Spørgsmålet om den manglende profitabilitet kan som hovedregel føres tilbage til omend det naturligvis ikke er identisk med, om arbejdet kan anvendes produktivt (jvf. det senere afsnit om statsliggørelse, s. 93-98). Produktivt arbejde er et spørgsmål om arbejdets subsumering under kapitalen. I den udstrækning produktet ikke kan adskilles fra den akt, som producerer det (gælder f.eks. transportarbejdet), danner produktionsområdets materielle karakter en hindring for subsumeringen, og den kapitalistiske produktionsmåde finder kun sted i indskrænket grad; jvf. *Karl Marx*: Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Århus 1974, s. 120-121.

Den problemstilling kan kun behandles historisk. Først når givne materielle produktionsbetingelser dukker op som en systematisk skranke for bestemte produktionsområders profitproduktion, er det muligt at spørge efter den kapitalistiske bestemmelse bag den produktive anvendelse af de materielle produktionsbetingelser, som er til undersøgelse. Den fortløbende kapitalistiske udvikling må også inddrages, især hvis denne udvikling afaktualiserer betydningen af de pågældende produktionsbetingelser. Endvidere kan problemstillingen ikke behandles generelt for hvilken som helst materiel produktionsbetingelse, fordi der vil være afgørende forskelle mellem de forskellige materielle produktionsbetingelser.

Eksempel: hvilken betydning har jernbanen (og for den sags skyld hele transportsystemet) for den kapitalistiske produktion. Det kunne eksempelvis generelt besvares således: akkumulationens uens fordeling på brancher og regioner fører til en stigende nødvendighed af transportarbejdet for at binde de arbejdsdelte produktioner sammen. Denne generelle besvarelse giver imidlertid ikke tilstrækkelige eksakte bestemmelser, som gør det muligt at forstå jernbanedriftens opståen og udvikling som materiel produktionsbetingelse. Der må anlægges en mere historisk betragtning.

Produktionsstrukturen før og omkring århundredskiftet er afgørende for jernbanetransportstrukturens etablering, ligesom den senere udvikling af produktionsstrukturen spiller en afgørende rolle for ændringer i jernbanetransporten. Især to produktionsområders struktur spiller en afgørende men *forskellig* rolle for jernbanenettets opbygning, nemlig landbrug og industri.

Landbrugets råstofforsyning (især mergel; kunstgødning, m.v.) og produkter (kreaturer, svin, korn og sukkerroer) stiller især krav til den lokale transportstruktur; lokalbanen bliver en vigtig materiel produktionsbetingelse for landbruget.³³

Den del af industrien, som forarbejder landbrugsprodukter, har ved råstofforsyningen lokalbanen fælles med landbruget som materiel produktionsbetingelse. Den øvrige del af industrien er ved råstofforsyningen i stigende grad afhængig af enten jernbaneforbindelser til havnebyer eller af forbindelser til det europæiske jernbanenet; det samme gælder for transporten af industriprodukter. Det betyder, at for industrien er det mindre lokalbanen og mere de

33. Lokalbanen som materiel produktionsbetingelse for landbruget fører endog til etablering af særlige baner, som udelukkende transporterer bestemte produkter: sukkerroerbaner og mergelbaner (iøvrigt også tørvebaner); jvf. Mergelbanekommissionens betænkning, Kbh. 1917, hvor oprettelse af mergelbaner med statstilskud og som sidebaner til statsbanerne foreslås. Resultatet bliver dog statstilskud til mergeltransporten på privat- og statsbanerne.

længere, gennemgående banestrækninger, som bliver en afgørende materiel produktionsbetingelse.

Dette eksempel viser, at det ikke er tilstrækkeligt at konstatere transportarbejdets almindelige betydning for den fremvoksende kapitalisme. Ved fastlæggelsen af jernbanetransportarbejdets kapitalistiske bestemmelse er det nødvendigt at gå nærmere ind på spørgsmål som: hvordan ser produktionsstrukturen ud (bl.a. den samfundsmæssige arbejdsdeling, produktionsens samfundsmæssiggørelse), hvordan afspejles produktionsstrukturen i det nødvendige transportsystem, hvilke forbindelser findes der mellem de forskellige produktionsområder (i og med, at landbrugsprodukter bliver til en materiel produktionsbetingelse (råstof) for industrien, bliver transporten også en materiel produktionsbetingelse for industrien i denne henseende), o.s.v.

Eksemplet dækker kun problemstillingen vedrørende jernbanedriftens etablering. Jernbanedriftens kapitalistiske nødvendighed og betemmelse vil naturligvis ændre sig med den kapitalistiske udvikling og bestemmelserne må derfor gøres til genstand for en historisk undersøgelse. Endvidere har eksemplets konkrete problemstillinger (produktionsstruktur og forbindelse mellem produktionsgrene) ikke gyldighed for en hvilken som helst materiel produktionsbetingelse. Ved en undersøgelse af de kapitalistiske bestemmelser bag andre materielle produktionsbetingelser må man stille andre spørgsmål.

Tidligere (jvf. side 76 f) er der argumenteret for, at det statsteoretiske undersøgelsesprogram, som Altvaters, Läpples og Festers løsningsforsøg repræsenterer, presser produktionsbestemmelserne ud af analysen, enten ved overhovedet ikke at inddrage produktion i bestemmelsen af produktionsbetingelsernes begreb eller ved kun at inddrage den kapitalistiske produktionsproces i den udstrækning, den kan levere forklaringer på statsliggørelsen.

Det her anførte *første* undersøgelsesfelt: en given materiel produktionsbetingelses betydning for den kapitalistiske produktion har til formål at løse dette problem; analysen må begynde med produktion og produktionsbetingelser og deres udviklingsbestemmelser; først når den er gennemført kan analysen af en eventuel statslig fremstilling af visse produktionsbetingelser påbegyndes.

Analysekravet om en historisk formidlet bestemmelse af en given materiel produktionsbetingelses betydning for den samlede kapitalistiske produktion eller for dele af den foruddiskonterer ikke statsliggørelsen, men giver svar på, hvordan givne arbejdsprodukter indgår som betingelse for produktionen.

Undersøgelser indenfor dette felt må principielt adskilles skarpt fra det næste undersøgelsesfelt: de pågældende arbejdsprodukter/produktionsbetingelser fremstilling:

2. Undersøgelse af fremstillingen af givne materielle produktionsbetingelser; d.v.s. en undersøgelse af om de fremstilles kapitalistisk eller ej.

De almene betingelser for kapitalistisk fremstilling af de arbejdsprodukter, som indgår i de materielle produktionsbetingelser, er tidligere behandlet, og kan sammenfattes således: det er et spørgsmål om en relativt set tilstrækkelig profitabilitet, d.v.s. et spørgsmål om et givet produktionsområdes profitrate-niveau i forhold til den samfundsmæssige gennemsnitsprofitrate. Det er det samme som at sige, at de indkøbte produktionsmidler skal fungere som kapital og den indkøbte arbejdskraft skal være merværdiskabende.

Kan givne materielle produktionsbetingelser ikke fremstilles kapitalistisk og kan de ikke tilvejebringes over verdensmarkedet, så er det pågældende produktionsområde et potentielt statsliggørelsesfelt for den nationale kapital.

Det centrale problem er, hvad der overhovedet skal forstås med begrebet *statsliggørelse*. Der er her en række forskellige problemstillinger, som ikke kan behandles udtømmende i denne artikel, men nogle hovedlinier skal dog trækkes op.

Umiddelbart kunne man hævde, at hvis stat, amt, kommune (d.v.s. statsapparatet) tilvejebringer bestemte materielle produktionsbetingelser, så kunne man tale om statsliggørelse af de pågældende produktionsbetingelsers fremstilling. Det må være klart, at det ingen forskel gør, om det er staten, amterne eller kommunerne; det er imidlertid langt fra en tilstrækkeligt præcis bestemmelse af, hvad der skal forstås med statsliggørelse. Negativt kan statsliggørelsen afgrænses således:

- statsliggørelse betyder ikke, at staten (statsapparatet) gennem tilskud til de respektive enkeltkapitaler sikrer produktionen og dermed den fortsatte kapitalistiske fremstilling af de pågældende arbejdsprodukter/materielle produktionsbetingelser. Ganske vist står staten som garant for produktionen; uden statsstøtte ville den måske ophøre; men produktionen er stadig kapitalistisk, staten bryder blot ind eller kompenserer for virkningerne af de mekanismer, som fordeler den forhåndenværende profitmasse på de forskellige produktioner.
- statsliggørelse kan heller ikke blot bestå i, at staten overtager de produktioner, som ikke er tilstrækkeligt profitable, og driver disse produktioner videre som undergennemsnitlige kapitalistiske produktioner. Det kan selvfølgelig ikke udelukkes, og der findes eksempler på, at staten overtager en produktion eller som aktionær skyder en kapital ind i en produktion for at sikre dens fortsatte drift; men mellem denne form og den ovennævnte statsstøtte er der kun gradsforskelle. Begge former for statslige initiativer berører ikke den pågældende produktions kapitalistiske karakter, og kan ikke karakteriseres som statsliggørelse.

Med statsliggørelse må derimod forstås en ikke-kapitalistisk eller *ikke-produktiv produktion*. Spørgsmålet om produktiv henholdsvis uproductivt arbejde rejser en række spørgsmål, hvor her kun skal behandles nogle få.

Om et arbejde er produktivt eller ej har intet at gøre med arbejdets indhold. »*Produktivt arbejde* er kun et forkortende udtryk for hele forholdet og måden, hvorpå arbejdssevnen og arbejdet figurerer i den kapitalistiske produktionsproces. (...) Produktivt arbejde bytter sig direkte mod penge som kapital, dvs. med penge, som ifølge sin bestemmelse er kapital, har bestemmelsen at fungere som kapital og træder overfor arbejdssevnen som kapital. Produktivt arbejder er altså sådan, som for arbejderen kun reproducerer hans arbejdssevnes tidligere bestemte værdi, hvorimod det som værdiskabende virksomhed øger kapitalens værdi, og sætter de værdier, det har skabt overfor arbejderen som kapital. Det specifikke forhold mellem det genstandsgjorte og det levende arbejde, gør det første til kapital, og gør det sidste til produktivt arbejde.«³⁴

I forhold til statsliggørelsen er det afgørende her, at de statslige midler, som anvendes til fremstilling af de materielle produktionsbetingelser, *ikke* anlægges som kapital og ikke fungerer som kapital, d.v.s. som en selvforøgende værdi.

Det statslige udlæg har sin oprindelse i skatten, og ikke fra en forudgående kapitalistisk produktion; det statslige udlæg er således ikke led i en kapitalakkumulation.³⁵

Med udlægget køber staten de forskellige bestanddele, som medgår til fremstillingen af f.eks. jernbanen og til fremstilling af transportarbejdet. Statens køb består af skinner, sveller, rullende materiel, arbejdskraft, m.v. Arbejdskraften betales efter sin værdi i samme udstrækning eller i lighed med arbejdskraften i den umiddelbare produktionsproces; det betyder også, at det statslige uproduktive arbejde også potentielt indeholder en ubetalt del. Den statslige uproduktive arbejder yder på samme måde ubetalt arbejde, men det ubetalte arbejde går tabt for staten d.v.s. merarbejdet realiseres ikke. Det statslige uproduktive arbejde øger ikke de udlagte statsmidlers værdi. For arbejdsproduktet dannes der ikke en markedsværdi; de statslige midler fordeles ikke udlægsmæssigt på de enkelte produktionsområder efter den størst mulige profit, o.s.v. Kort og godt: de kapitalistiske cirkulationsbetingelser gælder heller ikke for den statsliggjorte produktion.

34. *Karl Marx*: Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Århus 1974, s. 116 (uden originaltekstens fremhævelser).

35. Skattepengene er ikke et ækvivalentbytte; staten sælger ikke varer for at få skattepenge, men eksproprierer en del af totalprofitmassen; jvf. iøvrigt *Tyge Kjær*: Introduktion til problemstillingen: statsapparatets økonomiske grundlag; i: TEK/SAM-grundkursus, 1979/80, bd. I, s. 95-103.

Sammenfattende: statsliggørelsen af fremstillingen af givne materielle produktionsbetingelser betyder også, at arbejdet ikke fungerer produktivt og at de udlagte midler ikke fungerer som kapital.

5.1. Cirkulationsform for de statsliggjorte materielle produktionsbetingelser

Den kapitalistiske produktion har formen: $P-V-P'$, hvor pengene fungerer som kapital, d.v.s. fungerer som en selvforøgende værdi. Heroverfor står formen: $V-P-V$, hvor pengene *kun* fungerer som cirkulationsmiddel (det er eksempelvis den form som er karakteristisk for handelskapitalens cirkulationsform). Det er også denne form, som er grundformen for statsmidlernes anvendelse ved fremstillingen af de materielle produktionsbetingelser, dog med følgende modifikationer: P , som for staten er skattepenge, stammer ikke fra et varesalg eller ækvivalentbytte, men derimod fra beskatningen, som er at forstå som en ekspropriation. Det vil sige, at for staten gælder formen: ekspropriation – skattefond – varekøb, som omend kun i formel forstand modsvarer formen $V-P-V$.³⁶ Varekøbet er køb af de produktionsmidler og arbejdskraft, hvormed statsapparatet tilvejebringer de pågældende materielle produktionsbetingelser.

36. Det uproduktive arbejde konsumeres for dets brugsværdis skyld, og konsumeres ikke som bytteværdisættende arbejde, derfor formen $V-P-V$; som tidligere nævnt er transaktionen $V-P$ for statens vedkommende ikke et ækvivalentbytte, men ekspropriation; transaktionen $P-V$ er statslig køb af de bestanddele, hvormed de statsliggjorte materielle produktionsbetingelser fremstilles.

»Hans arbejde bliver da konsumeret for sin *brugsværdis* skyld, og ikke som *bytteværdisættende*, det bliver konsumeret *uproduktivt* og ikke produktivt. Kapitalisten står derfor ikke overfor ham [den uproduktive arbejder] som kapitalist, som repræsentant for kapitalen. Han bytter [derimod] sine penge mod arbejdet som *revenu* og ikke som *kapital*. Arbejdets konsumtion konstituerer ikke $P-V-P'$, men $V-P-V$ (den sidste er selve *arbejdet* eller *tjenesten*). Pengene fungerer her kun som cirkulationsmiddel, ikke som kapital.« *Karl Marx*: Resultater, op.cit., s. 114. Det afgørende er, at det arbejde, som konsumeres for dets brugsværdi, ikke samtidig er bytteværdisættende. Det gør ingen forskel, om det er kapitalisten eller staten, som konsumerer dette arbejde; i begge tilfælde byttes pengene mod arbejdet som *revenu* og ikke som *kapital*. Hertil kan føjes følgende bemærkning fra Marx: »Kapitalens højeste udvikling findes, når de almene betingelser for den samfundsmæssige produktionsproces ikke *fremstilles af et fradrag fra det samfundsmæssige revenu, at statsskatterne – hvor revenu, ikke kapital, optræder som arbejdsfond, og (hvor) arbejderen, endskønt han som enhver anden er fri lønarbejder, dog står i et andet økonomisk forhold – men af kapitalen som kapital.*«; (min fremhævelse) – fra *Karl Marx*: Grundrids, Århus/København 1975, bd. 2, s. 400.

I den udstrækning kapitalens højeste udvikling ikke forefindes, står den pågældende lønarbejder i et andet økonomisk forhold, nemlig et uproduktivt forhold; arbejdet er ikke (bytte) værdisættende, og er baseret på det statslige *revenu*.

For det meste er benyttelsen eller anvendelsen af statsligt tilvejebragte materielle produktionsbetingelser gjort betinget af en afgifts- eller takstbetaling, som umiddelbart fremtræder som en betaling for benyttelsen af de pågældende materielle produktionsbetingelser.

Forekomsten af afgiftsbetalingen giver let det indtryk, at den statslige tilvejebringelse af materielle produktionsbetingelser alligevel følger formen: P-V-P', altså den kapitalistiske form i modificeret udgave, nemlig efter formen: skattepenge – statslig vareproduktion – afgifter. Men det er ingenlunde tilfældet; det ses alene af den meget forskelligartede politik, der gælder for betalingen af benyttelsesafgifter eller takster.

For visse områder er afgifterne afpasset den pris, som gælder for tilsvarende arbejdsprodukter, som er fremstillet ad kapitalistisk vej. For andre områder satses der på afgiftsbetaling, som får området til at »hvile i sig selv«; og igen andre områder har en minimal afgiftsbetaling.³⁷

Det afgørende er imidlertid, at afgifterne på ingen måde opvejer de skattepenge, som indgår; der er ikke tale om et ækvivalentbytte, idet afgifterne/taksterne ikke udtrykker den samfundsmæssige arbejdstid, som medgår til fremstillingen af de materielle produktionsbetingelser. De udlagte skattepenge fungerer heller ikke som selvforøgende værdi, har ikke deres oprindelse i akkumulationen, men derimod i ekspropriationen.

Afgiftsbetalingen kan således ikke opfattes som betaling for anvendelse/benyttelse af de pågældende materielle produktionsbetingelser, men må ses som en *skatteform* uden direkte forbindelse med de produktionsmidler og det arbejde, som er anvendt ved fremstillingen af produktionsbetingelserne i statsligt regi.

Med statsbanerne som eksempel skal det kort vises, at det ved den statslige tilvejebringelse af materielle produktionsbetingelser ikke er tale om kapitalistisk produktion, belyst ved forholdet mellem udlæggets størrelse og takstbetalingens størrelse (jvf. tabel 2).

37. For statsbanernes vedkommende er taksterne delvis fastsat efter EF-forordninger: således har EF's ministerråd vedtaget regler for harmonisering af visse bestemmelser, der har indvirkning på konkurrencen inden for transporterhvervene; driftstilskuddet til DSB (de 823 mill. kr. i tabel 2, side 100) er ligeledes reguleret efter EF-forordninger (de såkaldte kompensationsordninger). Princippet om, at området skal »hvile i sig selv« er et princip, der fastsætter, at indtægterne, dvs. takster og afgifter skal modsvare udgifternes størrelse. Det betyder ikke kapitalistisk produktion, men derimod følgende: den statsrevenu, de skattepenge, som anvendes til fremstillingen af de pågældende materielle produktionsbetingelser, skal modsvares af en *tilsvarende* statsrevenu, skattepenge. Hvile-i-sig-selv-princippet fraviges hyppigt. Eksempelvis for Kommunekemis vedkommende er »afgifterne gennemsnitlig (...) fastsat 20-30% lavere, end de skulle være, såfremt anlægget skulle hvile i sig selv«; jvf. Miljøreformen. En foreløbig redegørelse om miljøreformens virkninger; Kbh. 1979, s. 78. Netop fordi takster og afgifter ikke er betaling for det tilsatte arbejde, altså ikke er udtryk for et ækvivalentbytte, kan afgifter og takster hæves eller sænkes efter bestemte forsat; afgiftspolitikken er ikke bundet til de bestemmelser, som gælder for markedsværdien og den med den forbundne konkurrence »Det bør (...) overvejes (...) at anvende vandafgifter (og evt. vandafledningsafgifter) som middel til at opnå besparelser i vandforbruget og i spildevandsbortskaffelse«, Miljøreformen, 1979, op.cit., s. 218.

TABEL 2. Statsbanernes driftsresultater i finansåret 1975-76, samt opgørelse over driftsresultater, hvis et tilsvarende produktionsanlæg blev drevet (kunne drives) som kapitalistisk produktion. I mill. kr.

	DSB drevet som statsligt anlæg:	Tilsvarende anlæg kapitalistisk drevet:
Driftsudgifter:	2.689	2.689
– løn:	1.581	1.581
– materialeudgifter mv:	1.108	1.108
Driftsindtægter:	1.866	3.983
Statstilskud til drift:	823	–
Profitfond:	–	1.294
Anlæg (som statstilskud):	753	–
Anlæg (som akkumulation):	–	753
Overskydende profitmasse:	–	541

Kilde: Efter det normaliserede regnskab, i: Forslag til Finanslov for Finansåret 1977-78. Driftsindtægter for et tilsvarende kapitalistisk drevet anlæg er beregnet på basis af en forudsætning om, at driftsindtægterne skulle sikre en profitkvote (1-w), svarende til gennemsnittet for hele industrien i årene 1975-76. Egne beregninger.

Tabellen viser, at det samlede statstilskud til statsbanerne er på knap 1,6 mia. kr. Dette statstilskud er større end den profitmasse, som en i omfang modsvarende kapitalistisk produktion ville kunne producere under gennemsnitlige betingelser.

Selvom afgifterne eller taksterne blev sat op, så de indbragte knap 4,0 mia. kr. (det ville i sagens natur være en usandsynlig forudsætning), og DSB dermed ville have et overskud, som svarede til det, der gælder for almindelig kapitalistisk produktion, så ville DSB ikke dermed automatisk blive en kapitalistisk produktion. Det er tidligere argumenteret herfor, men det skal gentages her: statsliggørelsen består både i, at arbejdsdagens ubetalte del går tabt for staten, d.v.s. at arbejdet ikke fungerer produktivt, men også at de anlagte midler ikke fungerer som kapital, både som en merværdiproducerende og som en akkumulerende størrelse.

Og omvendt: hvis taksterne uden videre kunne sættes op, d.v.s. kunne sættes op uden væsentlige indskrænkninger i f.eks. godstransporten, så de ialt indbragte de 4,0 mia. kr., ville det betyde, at *betingelserne* nu var til stede for en kapitalistisk produktion indenfor dette produktionsområde.

Sammenfattende: afgift- eller takstbetalingen er ikke et ækvivalentbytte; lige værdier byttes ikke. Derimod er afgift- eller takstbetalingen en skatteform blandt mange andre. De statsliggjorte materielle produktionsbetingelser fremstilles indenfor formen: ekspropriation – skattefond – varer, og er ikke blot kapitalistiske produktioner med permanent underskud, dækket ind ved stats-tilskud.

5.2. Statsliggørelsen og den kapitalistiske udviklingsgrad

De sammenhænge, som er påpeget i det foregående, har nogle vigtige konsekvenser for forståelsen af statens rolle. I og med at den statslige fremstilling af materielle produktionsbetingelser har sit udspring formelt set i formen V-P-V, forudsætter statsliggørelsen overhovedet, at statsapparatet har mulighed for ekspropriation af profitmasse i en vis størrelsesorden. Den forudsætter altså, at statsapparatet kan beslaglægge en del af det samfundsmæssige merarbejde, som igen forudsætter en vis udviklingsgrad i den kapitalistiske produktion og de til den hørende cirkulationsformer.

Statsliggørelsen af tilvejebringelsen af materielle produktionsbetingelser i den form, der her er tale om, finder derfor ikke sted forud for den kapitalistiske produktions opståen, men efter. På denne måde forudsætter statsliggørelsen af visse produktionsområder eksistensen af kapitalisme; den er ikke en moderne form for merkantilisme.

Statsliggørelsen er ikke en produktionsmåde adskilt fra den kapitalistiske produktion, men en del af den, fremkommet ved de historiske betingelser, som gælder for den kapitalistiske produktion overhovedet, og som særlige produktionsområder ikke kan opfylde (jvf. den tidligere diskussion om den tilstrækkelige profitabilitet).

Statsliggørelsen i den form, som der her er redegjort for, er hverken »blandingsøkonomi«, nationalisering, planøkonomi eller statskapitalisme; det er slet og ret uproduktiv produktion.

Sagen kan også betragtes fra den totale produktions synsvinkel: gennem statsliggørelsen af dele af produktionen behersker kapitalen ikke direkte hele produktionen. Den omstændighed, at en del af den samlede produktion drives uproduktivt, betyder, at den samlede profitmasse potentielt formindskes, svarende til den profitmasse, som går tabt ved den statsliggjorte produktion, som altså går tabt ved, at en del af den samfundsmæssige arbejdstid ikke forvandles til merarbejdstid gennem forvandling til profit.

På den ene side berører den statslige fremstilling af de materielle produktionsbetingelser totalkapitalen for en given mængde profit ved at berøve den et antal produktive arbejdere. På den anden side frembringes de materielle produktionsbetingelser billigere for de enkeltkapitaler, som gør brug af dem, end hvis betingelserne skulle fremstilles kapitalistisk. Totalkapitalen lider tab, enkeltkapitalerne beriges.³⁸

Dette forhold er delvis reflekteret i den betydning, der i den borgerlige opfattelse tillægges staten i forhold til, hvad der kaldes de infrastrukturelle anlæg. Den gennemgående opfattelse er, at staten gennem de infrastrukturelle anlæg universielt skaber betingelser for industriel vækst (d.v.s. enkeltkapitalistisk berigelse), men samtidig må omfanget af statsligt producerede materielle produktionsbetingelser begrænses af hensyn til omfanget af de midler, som statsapparatet beslaglægger, og af hensyn til omfanget af det merarbejde, som statsliggørelsen bringer ud af cirkulation.³⁹

Statsliggørelsen af fremstillingen af de materielle produktionsbetingelser er ikke et udtryk for den højeste udvikling af kapitalismen. Statsliggørelsen kan – efter de bestemmelser, som er udviklet i det foregående – derimod opfattes som »hjælpeforanstaltninger« i de tilfælde, hvor kapitalen overhovedet ikke, ikke længere eller endnu ikke behersker det pågældende produktionsområde. Marx udtrykker det således:⁴⁰ »Kapitalens højeste udvikling findes, når de almene betingelser for den samfundsmæssige produktionsproces ikke fremstilles af et fradrag fra det samfundsmæssige revenu, [ikke fremstilles] af statsskatte – [...] – men af kapitalen som kapital«.

Herfra kan man ikke slutte, at jo mere kapitalismen udvikler sig, jo mere vil statsliggørelsen aftage, fordi »kapitalens højeste udvikling« *ikke er en direkte*

38. Det gør sig gældende, selvom afgifter og takster følger et princip om, at fremstillingen skal hvile i sig selv. Det vil være endnu mere udpræget, hvis fremstillingen af de pågældende materielle produktionsbetingelser udviser et underskud; det betyder nemlig, at det statsrevenu, som anvendes til fremstillingen, ikke modsvares af en tilsvarende skatteopkrævning i form af takster og afgifter.

39. I egnsudviklingsdiskussionerne er manglen på infrastrukturelle anlæg blevet gjort til årsag til den manglende økonomiske vækst i udkantsområderne; i de seneste egnsudviklingsdiskussioner kommer modsætningen frem mellem på den ene side statslig fremstilling af de materielle produktionsbetingelser som lokale vækstbetingelser, og så på den anden side den begrænsning, det medfører i totalprofitmassen, dels gennem statslig beslaglæggelse af profit som statsrevenu og dels gennem den uproduktive anvendelse af arbejdskraft. Industrirådet afviser således etableringen af lokale vækstcentre (såkaldte egnscentre), men ønsker de materielle produktionsbetingelser udbygget omkring de store industrielle basisbyer. »Det moderne velstands- og velfærdssamfund er afhængigt af industriens produktion. Men industrien er tilsvarende afhængig af store offentlige investeringer i veje, værker, kloakering og rensning m.v. Ifald disse investeringer skal sikres en rimelig økonomisk udnyttelse – målt i antallet af virksomheder og beskæftigede – *må man undgå en uforholdsmæssig fysisk spredning af disse kostbare anlæg*«. (Min fremhævelse). Fra: Industrien og den fysiske planlægning; Industrirådet, København 1978, s. 27.

40. Karl Marx: Grundrids, op.cit., s. 400.

følge af kapitalismens almindelige udvikling. Men man kan heller ikke slutte sig til det modsatte (som f.eks. Låpple gør), nemlig at statsliggjort fremstilling af de materielle produktionsbetingelser får et stadigt stigende omfang.

Statsliggørelsen af materielle produktionsbetingelser vil i det historiske udviklingsforløb hele tiden være modstillet reprivatiserings-tendenser, d.v.s. tendenser til (fornyet) etablering af kapitalistisk produktion indenfor de pågældende produktionsområder. Det kan alene en oversigt over de produktionsområder, der fra tid til anden har været eller fortsat er statsliggjorte, anskueliggøre.

Her må dog indskydes følgende bemærkning: der er tidligere redegjort for, at arbejdskraften ikke kan betragtes som en materiel produktionsbetingelse; arbejdskraften er ganske vist en materiel kraft, men hverken den eller arbejderen indgår på samme måde i produktionsprocessen som arbejds-genstande og arbejdsmidler. Arbejdskraften og arbejderen kan opfattes som en del af de almene produktionsbetingelser, hvorunder de materielle produktionsbetingelser er et særligt område. På samme måde indgår f.eks. sygehusvæsnet (sundhedsvæsnet) ikke i de materielle produktionsbetingelser, men nok i de almene produktionsbetingelser i den udstrækning sygehusene sikrer eller genopretter arbejderklassens helbred. Persontransporten opfattes heller ikke som en materiel produktionsbetingelse – af samme grund som ovenfor.

Selvom f.eks. sygehuse, persontransport, o.s.v. ikke kan opfattes som materielle produktionsbetingelser, består der dog en parallel problemstilling vedrørende deres arbejdsprodukter: de kan drives produktivt eller uproduktivt, d.v.s. kapitalistisk eller statsliggjort. Men eksempelvis vil betingelserne for en kapitalistisk fremstilling være vidt forskellig fra det, som gælder fremstillingen af de materielle produktionsbetingelser, især i kraft af disse arbejdsprodukters anden stilling i den samlede produktions- og reproduktionsproces.

Følgende produktionsområder har været fremstillet eller fremstilles statsligt, amtsligt eller kommunalt, d.v.s. uproduktivt. Det må påny understreges, at ikke nødvendigvis hele produktionsområdet drejer sig om en fremstilling af materielle produktionsbetingelser; hovedparten af produktionsområderne omfatter også en samtidig fremstilling af arbejdsprodukter, der konsumeres individuelt og derfor er underlagt et helt andet bestemmelsesforhold end de materielle produktionsbetingelser:⁴¹

41. Den individuelle konsumtion af f.eks. transportarbejde kan have en sådan betydning og et sådant omfang, at denne konsumtion kan overskygge den betydning, som transportarbejdet har som materiel produktionsbetingelse. Denne side er overhovedet ikke inddraget i denne sammenhæng; her drejer det sig kun om at behandle fremstillingen af de materielle produktionsbetingelser; denne fremstilling kan naturligvis også være pæget af den individuelle konsumtion af de samme arbejdsprodukter (eller tilnærmelsesvis samme arbejdsprodukter).

- post- og telegrafvæsen (en betænkning i 1880'erne fastslog at telegrafvæsenet efter sin natur ikke var egnet til spekulation, d.v.s kapitalistisk produktion, og derfor skulle drives statsligt).
- jernbaneanlæg og jernbanetransport (de private jernbaner har samlet stort set været under afvikling siden deres opblomstringsperiode i begyndelsen af århundredet).
- vejanlæg (her i landet findes ikke eksempler på kapitalistisk drevne vejanlæg).
- havneanlæg og havnedrift (historisk en blanding af statslige, kommunale og private havne).
- lufthavneanlæg og lufthavnedrift (blanding af statslig og privat anlæg og drift).
- vandforsyning (også en blanding).
- vandafledning/kloakering (kommunalt og amtsligt).
- elektricitetsproduktion og -forsyning (fra primært kommunalt til privat anlæg og drift).
- telefonvæsen (primært privat anlagt og drevet).
- rensningsanlæg, m.v. (blanding).
- etablering af industriarealer (byggemodning – mere og mere kommunalt).
- gasværker og naturgasanlæg (primært kommunalt/amtsligt).

Herudover findes der en række enkeltstående områder, som for længere eller kortere tid har været drevet af forskellige dele af statsapparatet (f.eks. driver Sønderjyllands Amt en asfaltfabrik). o.v.s.

Det er karakteristisk, at fremstillingen af arbejdsprodukter indenfor de nævnte områder *samtidig* har været eller fortsat er drevet både kapitalistisk (hyppigt med statstilskud) og statsliggjort. Det viser, at det for den historiske udvikling ikke er muligt at opstille en entydig udviklingsretning gående enten mod stigende statsliggørelse eller stigende produktion på grundlag af kapital som kapital (reprivatisering). Det er imidlertid karakteristisk, at forskydninger i en hidtidig udviklingstendens hyppigt ændres som følge af de længerevarende kriseperioder.

For nogle områder har der dog fundet en mere entydig reprivatisering sted. Nogle eksempler skal nævnes.

Jernbanedriften udviser et kompliceret billede, fordi der er tale om udviklingstræk i begge retninger. Anlægningen af privatbanerne kulminerede i perioden 1890-1920. Siden da er statsbanerne især gennem privatbanernes nedlæggelse blevet alt dominerende, hvad angår jernbanetransporten af gods; men ser vi på den samlede godstransports fordeling er udviklingen en anden.

I 1950 fandt 34% af transporten (i ton-km) sted på jernbaner; i 1975 var det kun 7%, medens vare- og lastbiltransporten var steget fra 49% af gods-transporten til 79%; resten var skibsfartransport.⁴² Vare- og lastbiltransporten drives kapitalistisk, enten som en særlig produktionsgren eller som inkorporeret i anden kapitalistisk virksomhed, men har dog sin produktionsmæssige forudsætninger i vejbygningen, som fremstilles statsliggjort (statsligt, amtsligt eller kommunalt).

På denne baggrund kan man hævde en stigende statsliggørelse i jernbane-godstransporten, men en reprivatisering af godstransporten som sådan.

Elektricitetsværker, som tidligere udpræget har været drevet kommunalt (og statsligt), og telefonvæsenet, som har haft en mindre statslig del i Vestjylland, er eksempler på produktionsområder, som nu fuldstændigt er reprivatiseret.⁴³

6. Afsluttende bemærkninger

Sammenfattende om de undersøgelsesmetoder, som der er forsøgt argumenteret for i denne artikel, kan der siges følgende: i undersøgelsen af de materielle produktionsbetingelser og deres fremstilling må man først undersøge betydningen af givne arbejdsprodukter for den kapitalistiske produktion, d.v.s. undersøge de kapitalistiske bestemmelser bag givne arbejdsprodukters nødvendighed som materielle produktionsbetingelser for hele eller dele af den umiddelbare produktionsproces.

Dette undersøgelsesfelt er nødvendigt, hvis begrebet for de materielle produktionsbetingelser skal knyttes til den umiddelbare produktionsproces, og ikke begrebsmæssigt knyttes til de omstændigheder, der kun gælder de færreste af de materielle produktionsbetingelsers fremstilling, nemlig statsliggørelsen.

42. Oplysninger fra: Godstransportarbejdets udvikling i perioden 1950-73; t-ATV rapport 8. juli 1975. Trafik 2000, udgivet af ATV's Trafikforskningsgruppe; her citeret efter: Industrien og den fysiske planlægning; Industrirådet, København 1978, s. 38.

43. Reprivatiseringen kan antage en række forskellige former. Staten kan købe de materielle produktionsbetingelser i større eller mindre grad som færdigprodukt, halvfabrikata, o.s.v. Frem for eksempel selv at bygge et rensningsanlæg, kan statsapparatet bestille det hos en entreprenør; anlægsarbejdet udføres i såfald produktivt. Jvf. diskussionen heraf hos *Sybille von Flatow & Freerk Huisken*: Den borgerlige stats afledningsproblem, II, Kurasje nr. 10, s. 49-52.

Dernæst kan statsliggørelsen behandles, eller rettere først da kan begreber for de materielle produktionsbetingelsers eventuelle uproduktive fremstilling behandles; til statsliggørelsen hører modbegrebet: reprivatisering.

Den fremlagte undersøgelsesgang er til syvende og sidst et spørgsmål om abstraktionsprocedure; for at kunne behandle de materielle produktionsbetingelser må der i første omgang abstraheres fra deres fremstilling, uanset om det sker på basis af kapital eller et statsfond. Gennemføres den omvendte abstraktion, som det er tilfældet ved det tidligere kritiserede statsteoretiske undersøgelsesprogram, bliver de materielle produktionsbetingelser identisk med de materielle produktionsbetingelser, som fremstilles af statsapparatet.

LOGIK OG HISTORIE

OVERSÆTTERNES FORORD TIL HANS-GEORG BACKHAUS: TIL PROBLEMATIKKEN OM »DET LOGISKE« OG »DET HISTORISKE« I MARX' KRITIK AF DEN POLITISKE ØKONOMI.

Backhaus' artikel handler om Marx' metode i Kapitalen. Den undersøger om Marx udviklede en særegen metode og i givet fald, hvad denne metode bestod i. Den forsøger at gå ind i Marx' teoretiske arbejder for at undersøge, hvad der ligger bag de altid metaforiske og kortfattede udsagn Marx selv fremkom med om sin metode, f.eks.: »Min dialektiske metode er ifølge sit grundlag ikke blot forskellig fra den hegelske, men dens direkte modsætning. Hegel gør, under navnet ide, ligefrem tænkeprocessen til et selvstændigt subjekt, som for ham er det virkeliges demiurg, hvorimod det virkelige kun er en ydre fremtrædelsesform for ideen. Hos mig er det ideelle ikke andet end det i menneskets hjerne omsatte og oversatte materielle«. (MEW 23, s. 27).

Diskussionen omkring den marxske metode – og dermed vurderingen af udsagnskraften i hans »økonomi-kritik«, har siden midten af 70'erne glimret ved sit fravær i venstrefløjsøffentligheden. Den opfattelse har længe været herskende, at rekonstruktionsdiskussionerne fra årtiets begyndelse havde bragt den fornødne afklaring om disse problemer, og at den marxske teori og metode nu måtte bringes i anvendelse på »virkeligheden«.

Det teorirekonstruerende arbejde hørte dog ikke totalt op, men blev forskudt fra metodeproblemerne i vareanalysen til områder/felter, der lå udenfor Marx' Kapitalfremstilling: statsteorien, arbejdskraftens reproduktionsproblemer. Men også disse bestræbelser blev hurtigt mødt med kravet om »praktisk anvendelighed«. Dette er ikke stedet for en analyse af årsagerne til den praktiske afvisning – som også er sket i Kurasje – af disse »metodiske« eller »metateoretiske« problemer. Det er stadigvæk sådan, at inden for en teoritradition hvis »differentia specifica« overfor al »borgerlig« teori skulle være dens kritiske og

dialektiske karakter, foreligger der stadigvæk ingen afklaret, fælles, forpligtende opfattelse af, hvad »dialektik« er.¹

Imidlertid forekommer det os, at den marxistiske teoriudvikling trods alt nu er nået så vidt, at det er relevant igen at begynde »forfra«. Med dette mener vi, igen at vende tilbage til de problemer, vi i den tidligere fase blot *tilegnede* os for nu mere kritisk at komme »bag om« dem. Det er der i og for sig ikke noget mærkeligt i, eftersom den tænke måde vi stod overfor at skulle tilegne os, da vi første gang læste Marx' økonomikritik havde været fortrængt – bortset fra isolerede undtagelser – faktisk siden Marx selv (ja, iflg. Backhaus endog havde voldt Marx selv så store problemer, at han havde måttet opgive dens konsekvente gennemførelse). Opgaven bestod således dengang snarere i et forsøg på overhovedet at *forstå* disse tekster og at gøre sig fortrolig med deres fremmedartede tænke måde.

Selvfølgelig mener vi ikke, at alle nu skal opgive andre former for teoretisk arbejde for at tage fat på de problemer, Backhaus tager op i det følgende – det ville nemlig blot reproducere den eksisterende misère, som efter vores opfattelse består i den manglende kobling, der er opstået mellem forskellige »realanalytiske« arbejder og resultaterne af arbejdet med teoretiske/metodiske grundproblemer. Tilsyneladende udvikler marxismen her og nu sin indre arbejdsdeling ligeså naturgroet og ikke-selvbevidst som den borgerlige videnskabs udvikling i enkeltvidenskaber. Resultat: totalitetsbestemmelser og *dermed* kritikken går tabt. Kun gennem en meget intensiv og kritisk »dialog« er det muligt at forhindre, at marxismen gennem arbejdsdeling og specialisering stivner i traditionel videnskabelig forstokkethed. Denne fare er i vore øjne mindst talt overhængende og – det skal understreges – er langt fra afværget, selv hvis det skulle lykkes at udvikle en sådan samtidig selvkritisk symbiose.

»Marxismen« har haft stor succes i de sidste 10 år, i særdeleshed indenfor undervisningssystemet. Mange begreber og teorier med baggrund i marxismen er efterhånden blevet alment tankegods. Nu mener vi, det ville være overilet at påstå, at det er denne succes, der har fjernet marxismens kritiske brod – snarere forholder det sig omvendt: marxismen kunne blive så populær, fordi den ikke har været kritisk i den betydning, det er intenderet i Marx' projekt. For os at se står vi ved en korsvej i teoriudviklingen: De hidtil indvundne resultater kan *enten* blødes helt op og udvandes til ideologi

1. Den nuværende marxismes metodologiske stade beskrives indirekte præcist og ubarmhjertigt i politisk revys Røde Kalender for 1981: »Allerede omkring indholdet af selve begrebet 'dialektik' hersker der så megen usikkerhed, at det må tilrådes kun at anvende det med den allerstørste forsigtighed og med præcis angivelse af dets aktuelle indhold« (Fra Minileksikkonnets opslag om Dialektisk materialisme).

eller ren og skær jargon, *eller* de kan danne udgangspunkt for udarbejdelsen af en specifik *kritisk* tænkemåde. Backhaus' artikel er i sin intension et forsøg i den sidste, rigtige, retning. Ikke nødvendigvis den eneste mulige form et sådant forsøg kan antage, måske heller ikke den bedste, men et forsøg i den rigtige *retning*.

»Metodiske« problemer må derfor stå meget centralt i vort kommende arbejde, hvis marxismen skal rives ud af sin påbegyndte forsoning med de eksisterende samfundsmæssige tilstande. Den konstante, kritiske reflekteren over det metodiske grundlag for kritikken af kapitalismens politiske økonomi må være en ufravigelig og integreret del af en levende og aktuel marxisme.

I en af de sidste udløbere af rekonstruktionsdebatten skriver Jørgen Carlsen om betydningen af denne grundlags-diskussion: »... for så vidt man meningsfuldt vil tale om dialektik og dialektisk metode i forbindelse med den marxske teori ... får vareanalysen sin afgørende og centrale betydning. Den er på den ene side det metodisk grundlæggende udgangspunkt for og på den anden side selv et modeleksempel på selve logiciteten i den marxske kritik af den politiske økonomi. Her præsenteres de formale udgangsbetingelser for den adækvate forståelse af den videre fremstilling af kapitalanalysen«. (Indledning til K. Marx: Vareanalyse fra Kapitalens første oplag 1867, 2. reviderede udgave, Modtryk 1975). I denne udmærkede korte tekst skitseres nogle af de problemer som vareanalysen rummer (og rummede for Marx), og som langt fra blev »løst« af rekonstruktionsdebatten. Et af de centrale problemer er netop tvetydighederne samt forandringerne i de forskellige udgaver af vareanalysen som Marx selv foretog, fordi det er i disse, at grundlaget for de forskellige tolkninger af værditeorien og i sammenhæng hermed af metoden i kritikken af den politiske økonomi findes. I en tidligere artikel (Materialien 3, se note 3) tager Backhaus modsætningerne mellem disse forskellige tolkninger op. Han beskæftiger sig dér først og fremmest med modsætningen mellem *den ældre ortodoksi*, der i tilknytning til Engels insisterer på, at udviklingen af værdiformen skal forstås »logisk-historisk«, dvs. som en logisk fremstilling af den historiske udvikling,² og den *ynge ortodoksi*, der i polemik heroverfor insisterede på en *logisk* rekonstruktion af Marx' værditeori.

2. Omend Backhaus' artikel naturligvis ingenlunde er et »svar« på artiklen »Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse« i Kurasje nr. 26, så er det dog indlysende, at den i sin behandling af den logisk-historiske forståelse af den marxske metode rummer en meget præcis kritik af en del af det metodiske grundlag for denne artikel, ligesom den på en række centrale punkter implicerer en kritik af A. Lundkvists artikel i samme nr. af Kurasje.

3. Eller rettere sagt, må artiklen her ses som en del af et sådant omfattende projekt. Artiklen, der her offentliggøres for første gang, kan ses som et udkast til dele af, hvad der skulle udgøre »Materialernes« 4. del, men den oprindelige udgivelsesfølge er imidlertid opgivet. I stedet vil »Materialernes«

I en kritik – og dermed selvkritik – af denne sidste position siger Backhaus, at den opererede med »et ret naivt rekonstruktionsbegreb« (Materialien 3, s. 43). Den postulerede nemlig muligheden af at kunne ekstrahere de logiske bestemmelser ud af de forskellige bemærkninger i »Grundrisse«, »Kapitalen« og »Theorien« og herudfra at kunne rekonstruere den *dialektiske værditeori*, som Marx på grund af manglende didaktisk håndlag (jvf. også Carlsen i den nævnte indledning) ikke havde formået at realisere i klar og udfoldet form (jvf. Materialien 3, s. 20). Når der altså som en stærk tradition i den marxistiske teori eksisterede en logisk-historisk tolkning af værditeorien, så skyldes det væsentligst, at Engels med sin teori om den *simple vareproduktion* havde misforstået Marx' logiske bestemmelse af den *simple cirkulation*, og at Engels' opfattelse – bl.a. p.g.a. Anti-Dührings langt større gennemslagskraft end Kapitalen – dermed havde lagt grunden for denne »mistolkning«.

Begge disse positioner i den nyere ortodoksi er imidlertid *erkendelsesblokerende*, hævder Backhaus nu kritisk-selvkritisk. Eksistensen af de modstridende marxistiske fortolkningsretninger modsvarer eller reflekterer langt snarere »visse modsigelser og uløste problemer i Marx' økonomikritik« (Materialien 3, s. 27). Dette problem kan ikke »løses« udfra det *naive* rekonstruktionsprogram, men der må gåes langt mere radikalt til værks: Marx må kritiseres med Marx. Det er dette program, der er Backhaus' forehavende i den foreliggende artikel.

Backhaus påviser klart, at Marx' forskellige udgaver af værdi/pengeteorien ikke kan kvalitativt ligestilles, samt at problemernes kerne snarere er at finde i selve den marxiske teoris indre modsætninger. Backhaus driver rekonstruktionsdiskussionen et stykke videre, idet han insisterer på Marx' egne intentioner – og dermed altså på det specifikke ved en dialektisk teori – og tager i artiklen afsæt i det samme problem som opsummeres af J. Carlsen i ovennævnte artikel, men kommer ikke med egentlige forslag til disse problems »løsning«.

Indfaldsvinklen til de egentlige problemer hos Marx udvikler Backhaus gennem en kritik af såvel marxistiske som borgerlige værdi- og penge-teorier. Han opfatter altså de forskellige fortolkninger af Marx ikke bare som »fejl-fortolkninger«, men som udsagn hvis modsigelser begrundes

oprindelige del 4 og 5 indgå som dele af hans bog »Marx und die marxistische Orthodoxie«, som vil udkomme på Suhrkamp i 1981. De 3 første dele af »Materialien« er offentliggjort i tidsskriftet »Gesellschaft«, Suhrkamp Verlag, Nr. 1, 3 og 11. Endelig foreligger der fra Backhaus' hånd pioner-artiklen »Zur Dialektik der Wertform«, trykt i »Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie«, udg. af A. Schmidt, Frankfurt 1969.

sig i vanskeligheder ved begribelsen af sagen selv. Herom skrev Backhaus i 1973:

»Grundbegrebs-virvarret i den marxistiske værditeori har imidlertid et interssant modstykke i misèren i den borgerlige teoris grundbegreber. Af flere grunde er det derfor en anbefalelsesværdig fremgangsmåde at rekonstruere Marx' værditeori i en diskussion af vanskelighederne i de borgerlige begrebsdannelser. Det er nemlig en nærliggende formodning, at disse vanskeligheder og den marxistiske værditeoris grundbegrebsdilemma har een og samme grund og helt alment lader sig bestemme som vanskeligheder ved »økonomistisk« begrebsdannelse. Marx' metode skulle så kunne rekonstrueres som forsøget på at opløse økonomistisk tænkens grundbegrebsdilemma – en tænken, som finder sit udtryk ligesåvel i den marxistiske værditeori som i den borgerlige«. (H.G. Backhaus, *Materialien I*, s. 70).

Backhaus' artikel former sig egentlig som en stor sløjfe, hvor der i hver ende diskuteres samme sag. Den starter og slutter med en diskussion af det *tilsyneladende* filologiske spørgsmål, om – og i givet fald hvordan det kunne gå til, at – Engels havde misforstået intentionerne i Marx' fremstilling af vareanalysen og således med sin overvejende logisk-historiske tolkningsmåde havde leveret grundlaget for – lad os bare tage munden fuld – senere deformationer af Marx' teori i allehånde Diamat og Histomat-udgaver.

Men hvor artiklen indledningsvis kun rejser spørgsmålene og herunder viser, at Engels' tolkning ikke til alle tider er entydig logisk-historisk (en *pointe*, der normalt forsvinder såvel hos hans kritikere som hos hans sovjetmarxistiske »tilhængere«), så leveres der i afslutningen svar på disse spørgsmål. Og det nok så provokatoriske svar, idet Backhaus' standpunkt er, således som det vises ganske eksemplarisk på artiklens sidste sider, at grundlaget for Engels' (fejl)tolkning er at søge i Marx' egen »metodologiske usikkerhed« (s. 163). Denne usikkerhed kommer som nævnt til udtryk i de forskellige udgaver af værdiformsanalysen og deres uafklarede fremstilling af forholdet mellem det logiske og det historiske. Hen over de forskellige udgaver sker der en latent historicering af den logiske begrebsliggørelse, som er udgangspunktet hos Marx i »Zur Kritik« fra 1859; en historicering, som er resultatet af, at Marx ikke i tilstrækkelig præcis grad var i stand til at løse de saglige problemer, han tumlede med.

Det er altså disse modsigelsesfyldte fremstillinger, der udgør det »materielle« grundlag for Engels' fejltagelser, og af samme grund er ethvert rekonstruktionsprogram på forhånd behæftet med begrænsninger, som kun kan overvindes gennem en konfrontation af Marx' teori med disse sagsforhold og på den måde rense ud i teoriens modsigelser.

Det er dette ambitiøse forehavende, Backhaus giver et beskedent bidrag til mellem sløjfens to ender. Den diskussion, der tager sig ud som et filologisk problem, viser sig altså ved nærmere eftersyn at være et spørgsmål om Marx' teoris metodiske grundlag.⁴

Vi vil her kort fremhæve fire centrale problemsammenhænge i Backhaus' meget komplekse fremstilling, for at give et indtryk af artiklens indhold. Det er Backhaus' pointe, at *værdiformanalysen primært skal forstås som en begrundelse af en pengeteori*, eller som en løsning på »pengegåden« (s. 125), dvs. de tilsyneladende uløselige problemer, der ligger i at forstå sammenhængen mellem værdibestemmelser og prisbestemmelser og altså mellem værditeori og pengeteori. Dette var ikke blot en gåde for de klassiske økonomer, som Marx kritiserede, men er det i (mindst) lige så fuldt mål for den neoklassiske og den moderne økonomiske teori såvel som – insisterer Backhaus nu på – for størsteparten af de marxistiske økonomer. Resultatet eller konsekvensen af disse uløste problemer er en adskillelse i en »præmonetær værditeori og en værditeoretisk indifferent pengeteori« (s. 127). Det er til syvende og sidst denne adskillelse, der ligger bag den forklaring der siger, at Marx i indledningskapitlerne til Kapitalen fremstiller en teori om den simple vareproduktion og om det præmonetære varebytte. Backhaus vier derfor en god del af artiklen til at gøre op med disse forestillinger og til (med Marx) *at kritisere præmonetære værditeorier*. Men han viser samtidig, at når den marxistiske teori ligeså vel som den borgerlige teori (forsåvidt den overhovedet stiller sig disse spørgsmål) er forblevet en præmonetær begrundet værditeori, så skyldes det, at Marx selv kun mangelfuldt fik fremstillet sin dialektiske værditeori (jvf. s. 156).

Opgaven ligger derfor lige for: Marx' værdiformanalyse må gennemarbejdes såvel i sit eget metodologiske grundlag som m.h.t. dens *differentia specifica* overfor andre teorier. Dette tematiseres i artiklen omkring *forholdet mellem væsen og fremtrædelse* som et metodologisk problem. Backhaus behandler dette problem i en diskussion af to forhold: Dels det for enhver økonomiteori vanskelige problem, at forholdet mellem producenternes arbejde kun »fremtræder i denne forrykte form« (pengeformen) (K1, 90), og dels den for Marx' værditeori helt afgørende pointe, at værdien ikke eksisterer hinsides pris og penge, og at værditeorien således ophæves i en pengeteori (jvf. s. 141).

Præciseringen af Marx' teoris *differentia specifica* vedrører desuden forholdet eller snarere *forskellen mellem en formanalytisk og en modelteoretisk*

4. At det ikke alene er Backhaus, der tager dette problem op, kan ses af den stadig stigende mængde diskussionsbidrag, der er kommet indenfor de seneste år, f.eks.: G. Stapelfeldt, *Das Problem des Anfangs*, Frankfurt am Main 1979 og G. Göhler, *Die Reduktion der Dialektik bei K. Marx*, Stuttgart 1980.

fremgangsmåde. Hvor denne sidste som udgangspunkt for sin analyse har en konstrueret model over idealtypiske handlingsforløb,⁵ så undersøger formanalysen kategoriernes – realbegrebernes, eksistensbestemmelsernes – indbyrdes sammenhæng og indre udvikling og – iflg. Marx' egen selvforståelse – dermed samtidig den indre sammenhæng i samfundets økonomiske strukturer. Backhaus undersøger derfor, om og hvordan det lykkes for Marx gennem den kategoriale fremstilling i værdiformsanalysen at fremstille, hvorledes det samfundsmæssige arbejdes værdiform gør produkterne til »sanselige-oversanselige eller samfundsmæssige ting« (K1, 86) og dermed samtidig at begribe den sanselige-oversanselige karakter eller dimension ved de sagsforhold som økonomiteorien skal undersøge. Netop erkendelsen af dette gør for Marx økonomien til samfundsvidenskaben par excellence – principiel forskellig fra såvel naturvidenskaberne som åndsvidenskaberne.

Intentionerne eller perspektiverne i artiklen viser sig således at være et forsøg på at klarlægge grundlaget for det kildne problem i den marxistiske teori, nemlig hvad er egentlig en dialektisk analyse eller en formanalyse for noget? Og hvorved adskiller den sig fra anden teoridannelse? Overfor Marx' egen fremhævelse af at have »udlæst« den indre sammenhæng mellem samfundets grundliggende strukturer ved hjælp af sin dialektiske metode, stiller Backhaus det naive spørgsmål, hvordan man afgører »om en bestemt struktur er blevet »læst ud« af et bestemt fænomen eller omvendt blevet læst ind i det«? (s. 164). Er det altså virkelighedens dialektik, der gengives i kategoriernes dialektiske fremstilling, eller er det snarere kategoriernes forudgivne sammenhæng, der på idealistisk maner projiceres ned over analysegenstanden, samfundet? Eller for at sige det med Marx: hvori består »denne ejendommelige genstands ejendommelige logik«.

Artiklen er vanskelig at gå til. Først og fremmest fordi den drejer sig om uhyre vanskelige problemer, men også fordi det viser sig, at hvis man insisterer på

5. Backhaus taler i denne forbindelse om »model-platonisme«. Dette udtryk kan føres tilbage til den tyske kritisk-rationalistiske økonom, Hans Albert, der overfor den økonomiske teoris omfattende modelbyggeri, hvor det afgørende relevans- og gyldighedskriterium er intern logisk konsistens i modellen, sætter kravet om en empirisk kontrolmulighed. En model skal indeholde »udsagn ... dvs. »lovmæssigheder«, der er konstrueret således, at de principielt kan bryde sammen overfor erfaringen«. (Hans Albert, Marktsoziologie und Entscheidungslogik, Neuwied & Berlin 1967, s. 378). At dette dog ingenlunde løser de metodologiske problemer, der er forbundet med en modelteoretisk fremgangsmåde, fremgår klart af M. Wagners simple indvending: »Hvordan skal dette imidlertid være forskningspraktisk muligt, når den teoretiske økonomi næsten udelukkende tilbyder modeller, der alene af den grund ikke er empirisensitive, fordi de hviler på idealiseringer«, og hvor modelvalget begrundes med, at den udgør »et meningsfuldt tankeeksperiment«, der ikke forstås som »en nøje afbildning af empirien«. (M. Wagner, Ökonomische Modelltheorie, Frankfurt am Main, 1979, s. 132 f.)

en dialektisk metodes egentlige problemer – og ikke blot bruger dialektikken som jargon – er der ikke megen hjælp at hente i den foreliggende marxistiske sekundærlitteratur. Desuden bidrager Backhaus' skrivemåde ikke til at gøre problemerne mere overskuelige og *forudsætter* kendskab til Marx' forskellige formuleringer af sin værdipenge-teori, hvis man skal have det fulde udbytte af artiklen, idet Backhaus overhovedet *ikke forholder sig refererende* til Marx' fremstillinger, men blot stikordsagtigt henviser til omfattende problemstillinger i disse tekster. Men det er umagen værd at gå igang med problemerne og det er uomgængeligt nødvendigt for udviklingen af den marxistiske samfunds-kritik.

Bemærkninger om oversættelsen:

MEW = Karl Marx/Friedrich Engels Werke, Berlin (DDR) 1962 f.

K1 = Das Kapital, Erster Band, MEW 23

K2 = Das Kapital, Zweiter Band, MEW 24

K3 = Das Kapital, Dritter Band, MEW 25

E = Das Kapital, Erster Band, Erstauflage 1867; 1. kapitel er genoptrykt i Marx & Engels, Studienausgabe, Politische Ökonomie, Frankfurt am Main 1966. Oversat til dansk i Karl Marx, Vareanalysen fra Kapitalens første oplag 1867, 2. reviderede udgave, oversat og indledt af J. Carlsen. Forlaget Modtryk, Aarhus 1975. Sidehenvisningerne her refererer til *Studienausgabe*. Da den danske oversættelse også anfører parallelhenvisninger til denne udgave i marginen, er det nemt umiddelbart at finde det tilsvarende sted på dansk.

Wf = K. Marx, Die Wertform (Anhang zur Erstauflage des 'Kapital'. Dette tillæg er også oversat til dansk i ovennævnte udgave fra Modtryk, hvor det samtidig er optrykt på tysk. Sidehenvisningerne refererer derfor til *den danske oversættelse*, hvor man så umiddelbart kan finde det tilsvarende sted på tysk.

Z = K. Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, MEW 13.

R = K. Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Rohentwurf, Berlin DDR 1953, oversat til dansk, K. Marx, Grundrids, Modtryk/Kurasje 1974. Sidehenvisningerne her refererer til *den tyske udgave*, men da den danske udgave har henvisning til den tyske i marginen, er det nemt at finde det tilsvarende sted på dansk.

T1 = Theorien über den Mehrwert, Erster Teil, MEW 26.1

T2 = Theorien über den Mehrwert, Zweiter Teil, MEW 26.2

T3 = Theorien über den Mehrwert, Dritter Teil, MEW 26.3

- A = F. Engels, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring), MEW 20
- B = K. Marx/F. Engels, Briefe über »Das Kapital«, Berlin DDR 1954.

M.h.t. oversættelse af citater fra Marx-tekster har vi fulgt følgende praksis: For så vidt angår citater fra Grundrids, (R), første kapitel af Kapitalens førsteudgave (E) og Værdiformstillægget (Wf) til denne udgave, anvender vi oversættelserne fra de ovenfor anførte, fremragende danske oversættelser. Ved citater fra Das Kapital, »Theorien« og »Zur Kritik« har vi selv foretaget oversættelserne, da de foreliggende danske oversættelser står helt fremmed overfor betydningen af formbestemmelserne i Marx' teori og i øvrigt »behandler Hegel som en død hund«. Alene af den grund ville citater derfra være en uting i Backhaus' tekst. Jvf. i øvrigt kritikken af Kapitaloversættelsen fra forlaget Rhodos i: I anledning af Grundridsudgivelsen, Kurasje nr. 10, 1974.

I Backhaus' manuskript findes ingen afsnitsinddeling og overskrifter. For at lette læsningen har vi under oversættelsen foretaget en redigering. Overskrifterne står således for oversætternes egen regning ligesom vi har tilføjet enkelte rent oplysende noter hentet fra gængse økonomiske leksika. Disse er mærket med en stjerne.

Redigering og oversættelse er foretaget af:

Nils Bredsdorff

Leif Hansen

Peder Lærke Nielsen

Finn Dam Rasmussen

GENUDGIVELSE

Oskar Negt

SOCIOLOGISK FANTASI OG EKSEMPLARISK INDLÆRING

Bogladepris 48,- kr. Abn. pris 39,- kr.

Kurasje, Krystalgade 14/16, 1172 K, giro 7 16 60 44

OM FORHOLDET MELLEM DET »LOGISKE« OG DET »HISTORISKE« I MARX' KRITIK AF DEN POLITISKE ØKONOMI

Hans-Georg Backhaus:

Marx talte som bekendt flere gange om, at han havde udviklet en specifik »analysemetode«, som for første gang blev »anvendt på økonomiske problemer« af ham¹. Som følge af dens oprindelse kendetegner Marx den på dobbelt måde, idet han på den ene side tilslutter sig karakteriseringen af den som »hele den engelske skoles deduktive metode«, men på den anden side fører dens »almene bevægelsesformer« tilbage til Hegel.

Allerede i 1857 fattede han den plan, »at gøre det rationelle i den metode som Hegel havde opdaget, tilgængeligt for almindelige mennesker på et par trykark« (B, 79). Formodentlig har han alligevel aldrig bragt en sådan plan til udførelse. 26 år senere, få dage efter Marx' død, søger Engels åbenbart forgæves i hans efterladte papirer efter en systematisk fremstilling af det, som Marx kaldte sin »dialektiske udviklingsmetode« (B, 142). »I morgen får jeg endelig tid til at vie et par timer til at kigge alle manuskripterne igennem, som Mohren har efterladt os. Det drejer sig først og fremmest om et udkast om dialektik, som han altid gerne ville lave. Men han har altid hemmeligholdt for os, hvor langt han var med sit arbejde« (B, 277).

Ud fra disse to citater kan man nu gøre sig følgende formodninger om sagen: 1. Marx var ikke blot sikker på at have udviklet en særegen metode; han var åbenlyst også af den mening, at metoden som sådan kan tematiseres, således at »formen« for de økonomiske kategoriers »udvikling« indenfor visse grænser kan fremstilles uafhængig af sit indhold. 2. Marx opgav nok aldrig denne plan om en systematisk udarbejdelse af sin metode. 3. Når han i et tidsrum på 26 år »bestandig ønskede at lave udkastet om dialektikken«, men aldrig fik det gennemført, så er det nærliggende at formode, at der må have optrådt bestemte teoretiske vanskeligheder under hans forsøg på at fixere sine metodologiske forestillinger. 4. Engels var ikke underrettet om udviklingsstadet i et arbejde,

1. K1, s. 31.

der forekom ham så vigtigt, at det interererede ham mere end de manuskripter til 2. og 3. bind af Kapitalen der var indeholdt i de efterladte papirer. 5. Engels, medgrundlæggeren af »den videnskabelige socialisme« var åbenbart ikke den opgave voksen, nu alene at genoptage det arbejde, som han tildelte en så usædvanlig stor betydning.

Så meget desto mere interesseret må man nu kaste sig over spørgsmålet om, hvorledes marxismens teoretikere efter Engels' død, altså i et tidsrum på mere end 80 år, har klaret opgaven at udarbejde det »rationelle« i den hegelske metode og generelt at karakterisere det væsentlige i Kapitalens grundlæggende metodologiske forestillinger.

Inden for denne litteratur dominerede længe en stadig indflydelsesrig retning, som glat væk stillede spørgsmålstejn ved, om Marx havde udviklet en metode, der overhovedet kunne adskilles fra den »engelske skoles deduktive metode« og ydermere fra den værditeoretisk orienterede nationaløkonomi. Denne form for Kapitalreception, som næsten udelukkende har fortalere blandt marxistiske økonomer, kan i Marx' forstand beskrives som »økonomistisk« (Z, 42) og inden for den analytiske videnskabsteori som »modelplatonistisk«. De marxistiske teoretikere, som derimod tilskriver Marx en selvstændig metode, skændes imidlertid såvel om indholdet som om, i hvilket omfang almene udsagn om denne metode er mulige. Forskellene omkring metodens indhold drejer sig først og fremmest om, hvorledes forholdet mellem det »logiske« og det »historiske« skal bestemmes. Her drejer det sig om spørgsmålet, hvorvidt varens »udvikling« til penge og pengenes til kapital, af Marx konciperes i en »logisk-historisk« eller blot »logisk« forstand. Svarende hertil kan man skelne mellem en »logisk-historisk« og en »logisk« tolkning af Kapitalen. Denne interne marxistiske modsætning træder særlig tydeligt frem i de modstridende tolkninger af den i første kapitel i Kapitalen indeholdte »udvikling« af værdiformen, altså pengenes dannelse.

Værditeoriens status hos F. Engels

Den aktuelle, »logisk-historiske« udlægning af den ældre ortodoksi, der næsten kun fremsættes i marxistisk-leninistiske lærebøger i politisk økonomi, kan først og fremmest støtte sig på to Engels-tekster. Det drejer sig for det første om anmeldelsen af Marx' skrift »Til kritikken af den politiske økonomi« fra 1859 og for det andet om den ældre Engels' bidrag til 3. bind af Kapitalen nemlig »Forordet fra 1894« og »Supplement og Efterskrift« fra 1895.

Vi skal straks se, at anmeldelsen desuden indeholder en sætning, der bekræfter den »logiske« tolkning; men de generelle overvejelser over den

marxske økonomi-analyses »metode« begunstiger utvivlsomt den »logisk historiske« tolkning. Således først og fremmest sætningen: »Den logiske fremgangsmåde ... er i virkeligheden ikke andet end den historiske, blot afklædt den historiske form og de forstyrrende tilfældigheder«. (MEW 13,475). I forordet til 3. bind hedder det krystalklart, at »Marx i begyndelsen af første bog går ud fra den simple vareproduktion som sin historiske forudsætning«. (K3, 20).

I »Supplementet« bliver det nu tydeligt, at der eksisterer en umiddelbar sammenhæng mellem anmeldelsen fra 1859 og den ældre Engels' overvejelser over »en simpel vareproduktion«. I sin diskussion med Sombart og Schmidt om værdibegrebets logiske status vender den gamle tanke nemlig tilbage, at det »ikke kun drejer sig om en rent logisk proces, men derimod om en historisk proces og dennes forklarende genspejling i tanken, den logiske forfølgelse af dens indre sammenhæng« (K3, 905). Anmeldelsen har imidlertid endnu ikke lagt sig fast på en »logisk-historisk« karakterisering af Marx' værditeori som en teori om den »simple vareproduktion«. Tværtimod. Dens iøjnefaldende kendetegn er netop, at der fra entydigheden i den »logisk-historiske« karakterisering af metoden i almindelighed endnu ikke trækkes klare konsekvenser for bestemmelsen af værditeoriens metodologiske status: Engels vakler mellem en »logisk« og en »logisk-historisk« karakterisering af Marx' værditeori. Således bliver det værditeoretiske grundbegreb ét sted bestemt rent »logisk«: »Betragter vi nu varen ud fra dens forskellige sider, vel at mærke varen, som den har udviklet sig fuldstændigt, og ikke som den møj-sommeligt udvikler sig i den naturgroede byttehandel mellem to oprindelige fællesskaber, så fremstiller den sig for os både under synsvinklen brugsværdi og bytteværdi.« (Mew 13, 476).

Imidlertid giver Engels på den forudgående side en modsat, nemlig en »logisk-historisk« bestemmelse: »Vi går i denne metode ud fra det første og mest simple forhold som foreligger for os historisk, faktisk ... Den politiske økonomi begynder med varen, med det moment, hvor produkter – det være sig fra enkeltpersoner eller fra naturgroede fællesskaber – udveksles mod hinanden«.

Sekundærlitteraturen omkring Marx' og Engels' politiske økonomi har indtil nu hverken fået fat i denne elementære modsigelse i anmeldelsen fra 1859, eller i den kendsgerning at Engels i visse sammenhænge har fjernet denne modsigelse ved at gå imod en »logisk-historisk« bestemmelse af metoden og gå ind for en entydig »logisk« karakterisering af de værditeoretiske kategorier f.eks. i kritikken af Dühring. Dühring havde nemlig forsøgt at kritisere de »dialektisk-historiske« konstruktioner, som indgår i »begrebernes og historiens metamorfosespil« som »rodede begreber«, »som skulle være halvt logiske

og halvt historiske, men som i virkeligheden kun er bastarder af en historisk og logisk fantasiverden«. ²

Engels' replik udmærkede sig ved sin ekstrem polemiske karakter. Hans usikkerhed ytrede sig imidlertid først og fremmest derigennem, at han få sider forud som sagt fornægtede sin egen »logisk-historiske« position, som han havde forfægtet i anmeldelsen fra 1859, og som han igen skulle tage op i 1894. Han indvender nemlig imod Dühring: »at der i hele Kapitalens afsnit om varen ikke forekommer den ringeste antydning af, om eller i hvilken udstrækning Marx opfatter denne teori om vareværdierne som anvendelig også på andre samfundsformer.« (A, 184).

17 år senere glemmer Engels igen denne »logiske« bestemmelse af værditeorien og reviderer sin position nok en gang. Han gentager ganske vist ikke i »Supplementet« sin opfattelse fra 1859 uforandret, men fremsætter den derimod i mere konsekvent form, rensat for modsigelserne fra dengang: I overensstemmelse med sin »logisk-historiske« bestemmelse af metoden foretager han i 1894, med sin tolkning af første kapitel i Kapitalen som teori om den simple vareproduktion, nu blot i entydig form en »logisk-historisk« indplacering af Marx' værditeori.

Engels er imidlertid ikke tilfredsstillet med denne almene karakterisering af det første kapitel. Han udvikler selv nogle overvejelser over »varebyttet« i middelalderen, altså den »simple vareproduktion«; det ser ud til, at han sågar vil relatere disse overvejelser til udvekslingsforholdene i en tid, »som ligger før al skreven historie ... måske sekstusinde år før vor tidsregning« (K 3, 909), altså til »varebyttet« i en *præmonetar naturaløkonomi*. Engels stiller sig nemlig spørgsmålet, hvorledes bønder og håndværkere havde kunnet bytte deres produkter på anden måde »end i forhold til det dertil anvendte arbejde?«

»Dengang var den på disse produkter anvendte arbejdstid den eneste egnede målestok for den kvantitative bestemmelse af de byttede størrelse; dengang var der overhovedet ikke andre mulige. Eller tror man, at bonden og håndværkeren ville være så dumme, at give produktet af den enes 10 timers arbejde væk for produktet af den andens ene time?« Han spørger sig derfor også på hvilken måde »man kunne beregne arbejdskvantummet, som var målestok for byttet«. Og hvordan det kunne ske »ovenikøbet hos folk som ikke kunne regne?« (K 3, 907 f).

Det ligger lige for, at disse overvejelser set i forhold til, hvordan de er fremkommet, næppe adskiller sig fra lignende konstruktioner i den gængse økonomiteori. M. Mauss kritiserer denne økonomiteori med følgende lapidariske konstatering: »Gennemtrængt af moderne forestillinger tenderer den til aprio-

2. Citeret efter F. Engels, Anti-Dühring, A, s. 187.

riforestillinger om udviklingen³ og økonomen v. Gottl-Ottlilienfeld beskriver konstruktioner af den art som »den traditionelle værditeoris fabuleringen over »urbyttet og urprisen«⁴.

Engels' »apriori-forestillinger«, som vil kunne påvises at være rene »fabuleringer« – men først og fremmest den ovenud mærkværdige forvandling af hans egen opfattelse, – fremkalder en lang række spørgsmål; såvel saglige (sachlich) som filologisk-tolkningsmæssige. I første omgang skal der i al korthed henvises til, at Engels' »aprioriforestillinger« ikke formår at holde stand imod seriøse etnologiske undersøgelser. M. Godeliers undersøgelse over byttehandlen i primitive samfund kommer efter min opfattelse på overbevisende måde til følgende resultat:

»Byttet udspiller sig på et niveau, som samtidig udtrykker behovet og arbejdsanvendelsen ..., men arbejdet synes her at spille en sekundær rolle; det definerer nærmest en art minimum, som byttekursen ikke må gå under, mens behovet, produkternes knaphed, nærmest definerer en maximalgrænse, som kursen kan nå«⁵.

Langt vanskeligere end at svare på spørgsmålet om den saglige korrekthed i teorien om den simple vareproduktion, er det at besvare spørgsmålet om dens genese og dens tolkningsmæssige konsistens. Man kunne sågar ytre en vis tvivl om Engels med sine aprioristiske overvejelser i »Supplementet« i fuldt alvor havde til hensigt at give en egentlig tolkning af det første kapitel i Kapitalen, som han jo udtrykkeligt, ikke i »Supplementet«, men i Forordet til 3. bind, havde klassificeret som teorien om den simple vareproduktion. Det kan i hvert tilfælde ikke helt udelukkes, at han i »Supplementet« egentlig ikke havde til hensigt at tolke konstruktionen af det første kapitel, men snarere at udvide det med nogle tilsyneladende ganske plausible overvejelser. Hvis de historicistiske fablerier omkring urpris og urbytte faktisk var blevet konciperet som en tolkning af den marxiske vareanalyse, så ville man nemlig være nødt til at lave den ret usandsynlige antagelse, at den ældre Engels håbløst havde misforstået Marx' intentioner.

Den i de marxistisk-leninistiske publikationer dominerende »logiskhistoriske« tolkning af den ældre ortodoksi synes ganske vist ikke at have nogle skrupler over, om konstruktionen af første kapitel lader sig tolke meningsfuldt ud fra Engels' overvejelser i »Supplementet«.

For forfatterne fra SUKPs centralkomites partihøjskole fremstår betydningen af disse konstruktioner i deres lærebog i politisk økonomi således: Marx forfølger i 1. kapitel »byttets udvikling fra dets første tilfældige former til

3. M. Mauss, *Die Gabe*, Frankfurt am Main 1968, s. 83.

4. F. v. Gottl-Ottlilienfeld, *Die wirtschaftliche Dimension – Eine Abrechnung mit der sterbende Wertlehre*, Jena 1923, s. 47.

5. M. Godelier, *Ökonomische Anthropologie*, Reinbek 1973, s. 2.

den proces, hvor vareproduktionen forløber formidlet af pengene«. Han har til dette »almengjort«, som det hedder, »et omfangsrigt historisk materiale« – »for at udforske byttets udvikling«. Den 'simple eller tilfældige værdiform' forstås så således: »En sæk korn blev byttet mod et får og lige så tilfældigt en stenøkse mod en halskæde osv. ... Byttet selv – ligestillingen af korn og får – blev netop muligt, fordi såvel det ene som det andet er produkter af menneskeligt arbejde ... Kvægopdrætternes konkrete arbejde blev middel til at udtrykke det almene menneskelige abstrakte arbejde ... Det konkrete arbejde blev i bytteprocessen det abstrakte arbejdes fremtrædelsesform«⁶.

De »logisk-historiske« tolkninger absurditet er her altfor åbenbar. Det er nemlig helt umuligt at se, hvilken mening der er i sætningen, at kvægopdrætternes konkrete arbejde gælder for agerbonden som »fremtrædelsesform« for den abstrakte karakter af hans eget arbejde, og at brugsværdien »får« gælder som »fremtrædelsesform« for værdien af hans eget produkt, »kornet«.

Der er da heller intet steds blevet gjort forsøg på ved hjælp af Marx' lære om ækvivalentformens tre ejendommeligheder, at fortolke adfærdsmønstret hos archaiske kvægavlere og agerbrugere, der er beherskede af magiske forestillinger. Heller ikke Engels har noget sted påstået sådanne meningsløsheder. Engels er derimod umiddelbart ansvarlig for en anden påstand i den »logisk-historiske« fortolkning, der er fuldstændig grebet ud af den blå luft:

»Analysen af værdiformernes væsen og deres udvikling har Marx udarbejdet på grundlag af et omfangsrigt dokumentationsmateriale og har dermed samtidig opdaget årsagerne, der førte til pengenes tilblivelse. K. Marx efterviste den historiske udvikling af følgende fire værdiformer ...«⁷.

Vi skal endnu engang bemærke, at denne legende helt enkelt hviler på et elementært ukendskab til de relevante etnologiske og arkæologiske kendsgerninger for en undersøgelse om pengenes tilblivelse. Marx selv konstaterede manglen på undersøgelser fra »kritiske opdagelsesrejsende« (Z, 64). Allerede en flygtig læsning viser da også, at der i ingen af de forskellige affatninger af værditeorien er blevet indarbejdet bemærkelsesværdige historiske kendsgerninger, for slet ikke at tale om et »omfangsrigt dokumentationsmateriale«. Induktionstesen er uholdbar.

Det abstrakte arbejde som subjektivt mål?

For de logisk-historiske receptions måder af Marx' værditeori, der hviler på Engels' »Supplement«, er det en karakteristisk påstand, at Marx har konciperet

6. Politische Ökonomie, bd. 1, Berlin DDR 1976, s. 194ff.

7. Ökonomische Lexikon, Berlin DDR, 1970, stikord: Wertformen, s. 11.

det abstakte arbejde som et *subjektivt* mål, der for stenalderens producenter overhovedet først har muliggjort »ligesætningen« af stenøkse og halskæde, korn og får, som forudsætning for byttehandelen.

»Under bestemte betingelser er værdien subjektiv målelig i arbejdstiden, som Engels' bemærkning viser ... I Engels' eksempel (og i Marx' abstraktion) består hele samfundet først kun af to eller ganske få vareproducenter. Dermed bliver værdiens væsen forklaret ... Marx abstraherer i første omgang fra pengene, således at det simpleste bytteforhold bliver genstand for hans undersøgelse, nemlig varebyttet mellem to simple vareproducenter«⁸. »Menneskene sammenligner ved byttet af varerne disse med hinanden efter mængden af det arbejde, der er krystalliseret i dem. Uden at det bliver dem bevidst ... abstraherer de derved fra det konkrete arbejdes særegenheder, sætter de et arbejde lig et andet. Hvad de sammenligner er ikke mere arbejde i dets konkrete skikkelse, men forskelsløst, ens abstrakt arbejde. Ved denne sammenligning tæller kun, at hvert arbejde er forbrug af muskler, nerver og hjerne ... Men de siger det ikke og ved det som regel heller ikke. De lader varerne tale til hinanden«⁹. »Thi kun som abstrakt arbejde er de mange forskellige privatarbejder kvalitativt ens og således sammenlignelige og dermed byttelige«¹⁰. Det er sikkert ingen tilfældighed, når der i sammenhæng med sådanne overvejelser bliver anvendt det subjektivistiske begreb »værdisættelse«: »Dette almene forbrug af menneskelig arbejdskraft drages ind til værdisættelse (!) af de forskellige produkter«¹¹.

Følger man disse fortolkere, så skulle Marx have kunnet finde ud af alt dette på grundlag af en ren gennemtænkning af 'urfiskernes og urjægerens' bytteakter i hine, 'præadamitiske tider'. Det må imidlertid forblive temmelig gådefuldt, hvordan disse stenalderproducenter har kunnet bære sig ad med bevidstløst at foretage abstraktioner, sammenligninger og ligestillen; handlinger der overhovedet kun kan udføres som bevidste akter.

Marx påberåbte sig som bekendt: »Det bedste i min bog er 1. (derpå beror al forståelse af facts) *arbejdets dobbeltkarakter*, der fremhæves straks i *første* kapitel ...« (B, 144), altså afdækningen af kategorien 'abstrakt arbejde'. Men hvis man følger den ældre ortodoksis Marxforståelse, så måtte han her have begået en stor fejltagelse. Ved at indføre termen 'abstrakt arbejde' og ved at påstå, at urfiskerens og urjægerens umiddelbare byttehandel forudsatte arbejdet

8. H. Sonntag Über den Doppelcharakter der warenproducierenden Arbeit, 1: Wirtschaftswissenschaft, Jg. 1962, Berlin DDR, s. 876f.

9. G. Marischkat, Ware und Wert, Wirtschaftswissenschaft, Jg. 1972, s. 1531 og 1533.

10. K. Neelsen, Ware und Geld, Berlin DDR, 1973, s. 37.

11. ibid. s. 25.

som målestok for de ellers inkommensurable brugsværdier, ville Marx overhovedet ikke have gjort andet end – med nye termer og med en ny, men helt forskruet, bevisførelse – at gentage den gammelkendte påstand fra den klassiske økonomi: Urjægere og urfiskere formåede ikke at bytte deres produkter, fordi deres brugsværdiers inkommensurabilitet udelukkende en sammenligning og ligestillen. En skønne dag fik de dog det lykkelige indfald at kunne abstrahere fra varelegemernes brugsværdi og deres eget arbejdes konkrete karakter. De finder da som et fælles tredje for de i sig selv inkommensurable fisk og dyr disses egenskab som arbejdsprodukter, således at det hidtil mislykkede bytte nu endelig kan finde sted.

Som man ser, kan man aflede de mest afsindige konsekvenser af den receptions måde, der endnu i dag dominerer sovjetmarxismen omkring netop de bestemmelser, som Marx selv forstod som »det bedste« i Kapitalens 1. bind. Det må sågar formodes, at ud fra Marx' grundbegreber, har hans tilhængere overvejende associeret afsindige forestillinger af denne art. Denne formodning synes rimelig af den grund, at selv Engels øjensynlig ikke særlig godt vidste, hvad han skulle gøre med disse begreber, og at det i den marxistiske litteratur mig bekendt ingen steder er blevet påvist, hvorledes begreberne 'abstrakt arbejde', 'ligestillen', og 'værdimål' lader sig anvende og begrunde meningsfuldt.

Værdiformen

Det samme gælder for læren om værdiformen. Denne gælder for Marx som »den vanskeligste, fordi det er den mest abstrakte del af den politiske økonomi« (B, 96) og som »afgørende for hele bogen« (B, 137). Marx gjorde nemlig med denne lære krav på, at have udarbejdet løsningen på et problem, som »menneskeånden forgæves har søgt at udforske i mere end 2000 år« (K1, 12). Marx tænkte åbenbart på det, som han flere gange har kaldt »pengegåden« eller det »gådefulde ved ækvivalentformen«. I 3. bind fremhæver han i overensstemmelse hermed på et sted, hvor konkurrencen og markedspriserne undersøges, at det 1. kapitel i 1. bind – nemlig den fra markedspriserne abstraherende analyse af varernes værdi – vedblivende er »vigtigt som grundlag« fordi »pengene kun kan udvikles begrebsligt af dette fundament og prisen i følge sit almene begreb i første omgang kun er værdien i pengeform« (K3, 203). Marx ser således betydningen af værditeorien i 1. bind først og fremmest deri, at den begrundet et bestemt penge- og prisbegreb.

Læren om værdiens »form« er fuldstændig blevet ignoreret af den 'økonomistiske' eller 'modelplatonistiske' retning indenfor den marxistiske sekun-

dærlitteratur såvel som af den akademiske Marx-kritik, og er kun blevet fremstillet på en overfladisk og tankeløs måde af de »logiskhistoriske« forolkere på samme måde som læren om værdiens substans: Marx skulle med denne lære have villet påvise pengenes historiske karakter.

Denne påvisning, – altså den trivielle og strengt taget tautologiske konstatering, at pengene vil forsvinde med ophævelsen af markedet – havde nu godt nok ikke behøvet sådanne subtile analyser, om hvilke Marx selv indrømmede, at man ville »kunne anklage« dem for deres »vanskelige forståelighed« (K1, 12).

Egentligt drejer det sig slet ikke først og fremmest om pengenes historiske karakter, men om udviklingen af det, som Marx kaldte »cirkulationens almene begreb« (R, 102), nemlig for det første om prisernes »almene begreb« til forskel fra »forestillinger om priserne« (K3, 870) og for det andet om »penge« i egentlig forstand til forskel fra »pengetegn« (K1, 142) på den ene side og på den anden side »kredittegn« (K3, 417) eller »forskellige former for cirkulerende kredit« (K3, 621). Kategorierne i »cirkulationen« skal imidlertid også adskilles fra bestemmelserne om »byttehandlen« eller det »umiddelbare produktbytte« (K1, 126). Således kritiserer Marx J. Mill, for at han »forvandler cirkulationen til byttehandel, men atter smugler kategorier lånt fra cirkulationen ind i byttehandlen« (T 3, 84) og formulerer overfor T. Hodgskin det kritiske spørgsmål: »hvad forstår De, om jeg må bede, ved køb og salg« (Z, 37) – nemlig til forskel fra bytte.

Ligesom han vil vide, »hvad pris overhovedet er« (K3, 872) spørger Marx generelt om de økonomiske kategoriers væsen »overhovedet«. Sin kritik af Proudhon kan han derfor sammenfatte i spørgsmålet: »Hvad er det, der forbliver gådefuldt for ham? Kategorierne: Køb, pris, afhænde genstande ...« (K3, 359). Ricardo bliver kritiseret, fordi for ham er »formen som sådan, netop fordi den er naturlig, ligegyldig ... selve byttets bestemte økonomiske former (spiller) overhovedet ikke nogen rolle i hans økonomi ... Derfor også hans svaghed i den egentlige lære om selve pengene« (R, 236f). Hans »forkerte opfattelse af pengene« hviler på, »at han overhovedet kun har den kvantitative bestemmelse af bytteværdien for øje« (T2, 155).

Marx har som bekendt karakteriseret sin »økonomiske teori« som en »kritik af de økonomiske kategorier« (B, 80) og har netop også forstået den klassiske arbejdsværditeori som objekt for denne kritik. Men hvis Marx' kritik nu overhovedet ikke er blevet forstået eller i hvert fald kun ganske overfladisk, så skyldes det formodentligt ikke mindst, at Marx selv ikke klart nok har forstået at udarbejde intentionen og fremgangsmåden i sin kritik af den klassiske værditeori.

Disse mangler lader sig netop tydeliggøre ud fra den passage i Kapitalen, hvor forskellen mellem Marx' og den klassiske værditeori udtrykkeligt bliver betonet. Den klassiske teori bliver kritiseret, fordi »den har aldrig så meget som stillet det spørgsmål, hvorfor dette indhold antager denne form, hvorfor altså arbejdet fremstiller sig *i værdi* ...« (K1, 95).

Kun det første spørgsmål er blevet diskuteret i en del af den marxistiske litteratur, mens meningen med det andet spørgsmål, dets forskellighed fra det første, er forblevet helt igennem fremmed for litteraturen. Men også det første spørgsmål bliver overvejende diskuteret ret overfladisk i den aktuelle litteratur.

Hvorfor antager dette indhold denne form?

Det første spørgsmål betoner forskellen mellem værdiens indhold og form, men implicerer den påstand, at der tilkommer denne form en historisk karakter. Gennem »formen« bliver den borgerlige produktionsmåde »karakteriseret som en særlig art samfundsmæssig produktion og dermed samtidig som historisk«. Dette aspekt af værdiformanalysen har den marxistiske litteratur da også for øje, hvis den overhovedet forholder sig til Marx' spørgsmål, »hvorfor dette indhold antager en bestemt form«. Tit overses det endog, at med denne problemstilling er 'formens' praktiske ophævelighed, det vil sige den mulige realisering af en arbejdstidsregulering, blevet forudsat. Spørgsmålet hvorfor »dette indhold antager denne form« er åbenbart kun meningsfyldt i det tilfælde, hvor indholdet principielt netop ikke behøver at antage denne form, når altså arbejdet kan udtrykkes som arbejde, d.v.s. når værdiregningen lader sig substituere med en arbejdstidsregning.

Tesen, at 'formen' besidder en historisk karakter stammer i øvrigt fra Engels, der på sin side har hentet den fra den venstrericardianske teori. Engels henviser til, at han »allerede har fremsat den i 1844«. Dens »videnskabelige begrundelse« er imidlertid »først blevet mulig gennem Marx' Kapital« (A, 289). Det er åbenlyst, at Engels her må have tænkt på værdiformanalysen og ganske specielt på tesen, at pengeformen lader sig føre tilbage til modsætningen mellem privat og samfundsmæssigt arbejde.

Man ser altså, at værdiform-analysens historiske udsagnskraft kun »begrunder« en tese, som stammer fra andre forfattere, og at de marxistiske fortolkninger følgelig kun har beskæftiget sig med den mindst originale del af Marx' formanalyse.

Ved første blik synes dette så meget desto mere besynderligt, fordi Marx i kommentarerne til sine to problemstillinger selv henviser til det mest originale ved værdiform-analysen, nemlig det pengeteoretiske aspekt. »Man fin-

der derfor hos økonomer, som har ganske samme opfattelse af arbejdstiden som mål for værdistørrelsen de mest forvirrende og modsigende forestillinger om penge, d.v.s. om det almene ækvivalents færdige skikkelse. Dette træder slående frem, f.eks. ved behandlingen af bankvæsenet, hvor man ikke kommer nogen vegne med de banale definitioner af pengene« (KI, 95 note 32).

De økonomer, der er enige om værdistørrelsens mål, er tilhængere af den klassiske arbejdsværditeori, som de kombinerer med de mest »modsigende« pengeteorier: Currency-skolens kvantitetsteori og Banking-skolens modteori.* Marx ser årsagen til denne strid deri, at de ignorerer det »specifikke ved værdiformen«, at de har »overset« det. Først det næste spørgsmål, – hvorfor de økonomer, der er enige om værditeorien, men strides om pengeteorien har »overset« værdiformen – fører ham til form-problematikkens historiske aspekt. Det synes derfor som om det historiske aspekt har en sekundær betydning i systematisk forstand, og at form-analysen primært skal forstås som forsøget på at begrunde en bestemt pengeteori. Betænker man desuden, at formanalysen udtrykkeligt tildeles opgaven at løse »pengegåden« d.v.s. pengeteoriens aporier, så bliver dens primære bestemmelse åbenlys, nemlig at skulle overvinde den adskillelse, som karakteriserer både den traditionelle og aktuelle økonomis pengeteori, nemlig adskillelsen i en præmonetær værditeori og en værditeoretisk indifferent pengeteori. Marx' værdiformanalyse måtte så i sin funktion som »kritik af de økonomiske kategorier« samtidig tolkes som en *kritik af præmonetære værditeorier* og de hertil svarende pengeteorier. Det ville først og fremmest være en konsekvens af den »logiske« interpretation at udarbejde dobbeltkarakteren i Marx' værditeori: Den er både en kritik af præmonetære værditeorier og gennem denne kritik en begrundelse for en ny pengeteori. En sådan fortolkning forudsætter imidlertid en entydig mening i Marx' værditeori. For så vidt der er gode grunde til at betvivle denne entydighed, må det igen afprøves, om dette udkast til en ny værditeori bedre lader sig gennemføre som kritisk rekonstruktion og transformation end som interpretation af bestemte elementer i Marx' værditeori.

Det første spørgsmål, d.v.s. formuleringen: Hvorfor dette indhold antager denne form, er paradoksalt nok kun blevet reciperet partielt af den del af de

* *Banking-teori:* »Pengeteori, iflg. hvilken omløb af banknoter ikke udløser nogen inflationistiske tendenser, fordi disse noter næsten permanent befinder sig i handelskredsløb, således at en 100% gulddækning ikke er påkrævet. Herom den valutateoretiske strid med Currency-teorien.«

Currency-teori: »En pengeteori som blev repræsenteret af engelske økonomer (Currency school) og også af Ricardo i det 19. årh. og som til forskel fra Banking-teorien krævede fuld banknotedækning. Banknoterne ville virke som kontante penge og (iflg. Ricardos kvantitetsteori for pengene) påvirke et lands prisniveau gennem deres mængde. Currency-teorien betragtede kun pengene i deres funktion som cirkulationsmiddel.«

marxistiske fortolkere, som dog i det mindste ansatsvis har beskæftiget sig med Marx' form-analyse og er formodentlig kun blevet stillet p.g.a. sin tilsyneladende plausibilitet. Formuleringen betoner forskellen mellem form og indhold og giver for så vidt ingen anledning til at afprøve de populære forestillinger om »indholdet«, nemlig det samfundsmæssige arbejde. »Formen« synes dette lige så yderligt som ølkruset er det for øllet eller indpakningen for et hvilket som helst »indhold«. Marx har tilsyneladende blot spurgt om, under hvilke betingelser indholdet »antager« sin indpakning, og hvordan det igen kaster den af sig. Det falder overhovedet ikke denne anskuende tænke-måde ind at rejse spørgsmålet i betydningen, hvorledes man egentlig skal forestille sig at denne »antagen« foregår, og hvad det egentlig er, som herved bliver antaget.

Hvorfor fremstiller arbejdet sig i værdi?

Det er derfor heller ingen tilfældighed, at det andet spørgsmål, d.v.s. formuleringen: Hvorfor »arbejdet fremstiller sig i værdi«, aldrig er blevet undersøgt. Dette spørgsmål er i dobbelt forstand irriterende. For det første adskilles her arbejde og værdi, og værdi bliver dermed sat lig med begrebet form eller fremtrædelsesform. For det andet er det her en nærliggende tanke, at arbejdet, altså værdiens »indhold« eller »substans« kun »fremstiller« sig i fordrejet form, og på en vis måde end ikke lader sig tænke uafhængigt af sin »fremtrædelsesform«. Et »indhold«, der må »fremstille« sig eller må »fremtræde«, kan i al fald ikke være tænkt som Noget for-sig-værende, der eksisterer ved siden af og hinsides formen, i hvilken det overhovedet eksisterer for os.

Den anden formulering stiller altså krav om, ikke blot at tænke *forskellen*, men lige så vel *enheden* af form og indhold, altså en modsætningsfuld enhed. Skal det handle om en rationel efterprøvelig formulering og ikke kun om rene metaforer eller sågar om sproglige illusioner, må man kunne vise, hvorledes indholdet fremstiller sig som formens indholdsmæssige bestemthed. Og kun under denne forudsætning er form-analysen overhovedet et meningsfuldt forehavende. Hvis dette Noget ikke kunne tillægges nogen bestemthed, ville det nemlig slet ikke være til at indse, hvad der her skulle analyseres. Form ville forblive et tomt ord.

Når termen »form« er forblevet et tomt ord i den marxistiske teori, må man frem for alt lægge Marx selv det til last. Hans upræcise, men alligevel oplysende formuleringer angående forholdet mellem form og indhold i værdiform-analysen, finder man nemlig ikke i den sidste og tilsyneladende endelige formulering af værditeorien, men i den herfra ganske betydeligt afvigende formulering i 1. kapitel i første-udgaven af »Kapitalen« fra 1867, samt i »Theori-

en über den Mehrwert« og i hans skrift »Zur Kritik der Politischen Ökonomie« fra 1859.

Man finder således oprindelig den ovenfor citerede fodnote (Kl, 95, note 32), der henviser til de pengeteoretiske konsekvenser af en manglende form-analyse, i »Kapitalens« førsteudgave fra 1867. Imidlertid udtrykker den hovedtekst, som noten skal uddybe i første-udgaven, eksplicit den egentlige intention med værdiform-analysen og peger også udtrykkelig på enheden af form og indhold:

»Det afgørende vigtige var imidlertid at afdække den indre nødvendige sammenhæng mellem værdiform, værdisubstans og værdistørrelse, d.v.s. ideelt udtrykt at bevise, at værdiformen udspringer af værdibegrebet.« (E, 240).

En »indre nødvendig« sammenhæng mellem værdiens »substans« og »form« – hvad man så end i detaljer skal forstå herved – forudsætter naturligvis, at også formen er tilgængelig for en indholdsmæssig bestemmelse. I en anden af førsteudgavens fodnoter tales der da også om et »formindhold«: »Det er ikke sært, at økonomerne, helt under indflydelse af stofflige interesser, har overset det relative værdiudtrykks formgehalt, når endog logikere af profession før *Hegel* sågar overså formindholdet i doms- og slutningsparadigmerne« (E, 49, note 20).

Med analysen af »formindholdet« sigtes imidlertid mod to ting. For det første handler det om en væsensdefinition af pris- penge relationen: Pengenes »ejendommelige formbestemtheder« skal opfattes »rent«. Denne opgave stiller sig fordi »alle borgerlige forhold fremtræder forgyldte eller forsølvende, som pengeforhold, og pengeformen synes at besidde et uendeligt mangfoldigt indhold, som er den selv fremmed« (Z, 49).

Alt muligt synes at have en »pris« – varer, tjenesteydelser, arbejde, penge, knaphedsgoder og jordstykker – og et større antal omløbsmidler benævnes forskelsløst som penge: Veksler, kreditbeviser, banknoter, statslige papirpenge og guld. Ud af den empiriske mangfoldighed i alle disse »gode«-»penge« – relationer skal nu udsondres en helt specifik relation, som alene i snæver forstand tilkommer bestemmelsen »pris« og »penge«. Ifølge dette citat skal det udredes, hvad der udgør det adækvate »indhold« i »pengeformen« i snæver forstand. Denne problemkreds er allerede blevet berørt i det forudgående.

Imidlertid skulle der også løses op for en anden problematik med analysen af »formindholdet«. Påvisningen af, »at værdiformen udspringer af værdibegrebet« var først og fremmest rettet mod Bailey, den skarpeste kritiker af den klassiske arbejdsværditeori. Bailey's hovedargument kunne man nemlig sammenfatte til den tese, at værdibegrebet udspringer af værdiformen. Marx giver følgende karakteristik af denne position: »Værdibegrebet bliver kun dannet – værdien

derfor kun forvandlet fra blot kvantitative forhold, hvori varerne bliver udvekslet mod hinanden, til noget af dette forhold uafhængigt (hvad der i følge hans (Bailey) mening forvandler varens værdi til noget absolut, til en fra varen adskilt eksisterende skolastisk entity) -, *fordi* der ved siden af varen eksisterer *penge*, og fordi vi er så vant til at betragte varernes værdi, ikke i forhold til hinanden, men som forhold til noget *trede*, som et fra det *umiddelbare* forhold forskelligt tredje forhold. Hos Bailey er det ikke produktets bestemmelse som værdi, der fører til pengedannelsen og som udtrykker sig i *penge*, men det er pengenes eksistens, der fører til fiktionen om værdibegrebet« (T 3, 143f.). For denne forløber for den subjektive værditeori er værdien »intet immanent og absolut ... Det er umuligt ... at udtrykke en vares værdi undtagen gennem en mængde af en hvilken som helst anden vare ... En vares værdi må være dens værdi i et eller andet« (Bailey-citat, T 3, 143f.). Som man ser, formuleres her eksplicit hos Bailey de metodiske grundantagelser, der også gælder for den moderne subjektive værditeori og penge teori.

Kritik af den subjektive værditeori

Nu har Marx diskuteret så intensivt med disse indvendinger, at man egentlig kun vil være i stand til at begribe især det 1. kapitel i »Kapitalen«, hvis det bliver forstået i sin særegenhed som *metakritik* af Bailey's Ricardo-kritik. Det må ganske vist stemme til eftertanke, at den umiddelbare kritik af Bailey er lykkedes langt mere overbevisende i »Theorien«, end den positive fremstilling af foranalysen i »Kapitalen«.

Bailey og med ham mere eller mindre ureflekteret hele den subjektive værditeori og penge teori tager nemlig udgangspunkt i følgende grundantagelser: 1. Det må på en eller anden måde være muligt rationelt at eksplicite penge i deres egenskab som regneenhed, det være sig konventionalistisk, massepsykologisk eller sågar transcendentalfilosofisk efter Simmels fremgangsmåde. Det drejer sig således som spørgsmålet: »Hvad er et pund« (Z, 65), en dollar, en mark etc.? Hvorledes kommer denne overindividuelle enheds gyldighed til veje? Handler det om en »ideel enhed« eller sågar om »en værdifornemmelse i forhold til omløbsmiddel sammenlignet med varer«? (Z, 65). Uanset hvorledes svaret end falder ud i detaljer, så vil den subjektive økonomis teoremer altid i sidste ende munde ud i det, Marx har kritiseret som doktrinen om det »ideelle værdimål«. 2. Det må kunne vises, at eksistensen af objektive, abstrakte og derfor overindividuelle adderbare »værdivolument« ud fra den subjektivistisk begrundelige objektive enhed penge lader sig forklare som rent skin: pengenes eksistens fører til værdibegrebets fiktion. 3. Der gås stiltiende ud fra den tilsyneladende selvindlysende forudsætning, at begrebet om den

»objektive bytteværdi« lader sig konstruere modsætningsfrit. Dette begreb og den hertil svarende model for en præmonetær naturalbytteøkonomi er nemlig en væsentlig betingelse for, at pengenes funktion som »alment byttemiddel« kan afledes på subjektivistisk manér. Med begrebet om den »objektive bytteværdi« forudsættes endvidere, at det er muligt at konstruere en bytteproces for *præmonetære varer*, der skal kunne tænkes som en regelmæssig og omfattende foreteelse i modsætning til en diskontinuerlig byttehandel, der kun tilfældigt kommer i stand. 4. Der skelnes ikke kategorielt mellem præmonetært bytte og monetært formidlet bytte (cirkulation), og der skelnes derfor heller ikke mellem kategorierne i den præmonetære værditeori og kategorier i den hertil svarende penge-teori.

Alle fire grundantagelser kritiseres af Marx på en måde, der efter min opfattelse næppe giver plads for nogen overbevisende replik. Dette gælder særligt for Marx' eksemplarisk skarpsindigt gennemførte destruktion af fremstillingerne om den præmonetære, men samtidig omfattende og kontinuerligt gentagne byttehandel, som den subjektivistiske værditeori har konstrueret.

Dette er ikke stedet for en detaljeret fremstilling af Marx' Baileykritik, som er blevet totalt ignoreret af de marxistiske forfattere såvel som af de subjektivistiske eller neopositivistisk¹² orienterede kritikere af den objektive værditeori. Ligesom værdiformsanalysen i Kapitalen synes denne kritik at »køre rundt i de rene *spidsfindigheder*.« Men netop i Bailey-kritikken bliver det meget tydeligt, at Marx' »spidsfindigheder« i virkeligheden er den kritiserede litteraturs egne, og formodentlig hidrører fra den paradoksale struktur i sagen selv. Marx tager udgangspunkt i følgende argumentationsmåde hos Bailey, som man også vil kunne genfinde i en moderne lærebog:

»Når en genstands værdi er dens købekraft, så må der være noget tilstede at købe. Værdien betegner altså ikke noget positivt eller noget ved varen særegent, men blot den relation, i hvilken to genstande står til hinanden som varer, der kan byttes« (T 3, 138).

Denne formulering synes ganske harmløs. En subjektivistisk økonom vil utvivlsomt ivrigt tilslutte sig den den dag i dag – formodentlig ud fra den overbevisning, at modsætningerne ikke blot i det ricardianske, men netop også i

12. Således er det f.eks. åbenbart helt undsluppet Gunnar Myrdals opmærksomhed, at Baileys argumentation, som han vurderer som en »mesterlig kritik af den ricardianske værdilære«, punkt for punkt er blevet gendrevet af Marx. Jvf. Myrdal: *Das politische Element in der nationalökonomischen Doktrinebildung*, Köln 1963, s. 62. Men selv den marxistiske økonom, Maurice Dobb, der beskæftiger sig temmelig udførligt med Bailey, finder ikke at Marx' Bailey-kritik er nogen omtale værd. se: *Wert- und Verteilungstheorie seit Adam Smith – Eine nationalökonomische Dogmengeschichte*, Frankfurt an Main, 1977.

det marxske værdibegreb træffende kan eftervises med denne argumentation og de følgeslutninger, som kan afledes af den. De begreber, som anvendes i disse sætninger, er ham ret godt *bekendt*, de hører til hans daglige videnskabelige værktøj og bliver ligeså troskyldigt anvendt af ham som af hans marxistiske kolleger.

Marx erstatter nu i sin immanente kritik i første omgang termen »købekraft« med termen »byttekraft«, da pengebegrebet ellers måtte være forudsat, hvilket på dette trin af undersøgelsen netop skal undgås. Derfor spørger Marx efter forskellen mellem begrebet »byttekraft« og »relation«. Han kommer herved til den træffende konstatering, at der er indeholdt en kras modsætning i Baileys værdidefinition:

»Der er her gjort forsøg på at fremstille »objektets« værdi som noget, der hører til det og alligevel blot eksisterer som »relation«. Derfor først ordet *power* (*purchasepower*) og så ordet *relation*« (T3, 139). Hvad Bailey uafledeligt ser bort fra, nemlig noget ved objektet »immanent og absolut«, altså med Marx' ord noget »til objektet hørende«, må han alligevel selv gå ind for. I stedet for »værdi« i absolut forstand taler Bailey eller den moderne teori om »købekraft«, »byttekraft« eller »abstrakt rådighedsmagt«.

Marx undersøger nu videre begrebet »relation« og bruger eksemplet: 1 pund kaffe = 4 pund bomuld. Det fremgår så, at også dette ord, hvis det skal betegne noget meningsfuldt, bliver anvendt på illegitim vis. Det afgørende spørgsmål lyder: »Udtrykker = blot det faktum, at der udveksles? ... Hvad er relationen? Den kvantitet bomuld imod hvilken en kvantitet kaffe udveksles. Man vil ikke kunne tale om en relation, i hvilken den (bomulden) udveksles, men blot om en relation i hvilken den *bliver* eller *er blevet* udvekslet ... Vi må altså også droppe *relationen*, som værende noget kaffen og bomulden *overgribende*, fra disse adskilt« (T 3, 139).

Det kan derfor vises, at Baileys forsøg på subjektivistisk manér at udvikle en adækvat definition af »værdi« løber ind i følgende tautologi:

»Når en genstands værdi er kvantiteten af en anden genstand, som udveksles med den, så betegner værdien altså ikke andet end blot og bart den anden genstands kvantum, som bliver udvekslet med den« (T 3, 140). For Marx er Baileys tankeløsheder ingen tilfældighed, men er det nødvendige resultat af det dilemma, som den subjektivistiske værditeori aldrig klart har fattet, nemlig gabet mellem det individuelle og overindividuelle, det subjektive og objektive, mellem individuel handlen, – dvs. den subjektive værdiurverdsakt – og den objektive kategori, dvs økonomiske enheder, der besidder overindividuel gyldighed. På den ene eller anden måde gentages Baileys fejl da også i de moderne formuleringer af de subjektivistiske værdikonceptioner. Hertil kommer den yderligere vanskelighed, at det vel kun ud fra en dialektisk teori – hvad man så

end i enkeltheder kan forestille sig hermed – er muligt at tænke begrebet om noget i forhold til det enkelte »overgribende«.

Men dette, over det enkelte »overgribende«, er endvidere indesluttet i det, som danner det egentlige erkendelsesobjekt for enhver værditeori, nemlig i begreberne pris og penge, altså i gode-penge-relationen. Her kommer det frem, at »varer som kan udveksles« (»commodities«) til forskel fra »genstande« (»objects«) ikke bliver udvekslet i et eller andet tilfældigt forhold, men i et forhold, som gennem et objektivt lighedstegn er forudgivet for den enkelte »byttepartner«. Lighedstegnet udtrykker her ikke blot det faktum, at der udveksles, altså ikke blot en relation, i hvilken kaffe bliver eller blev udvekslet – en relation, som egentlig slet ikke fortjener dette navn – men kaffens bestemte byttelighed.

Denne relations bestemthed – relationen som noget det enkelte »overgribende« og ikke som en kendsgerning om det her og nu stedfindende bytte, respektive som et bestemt, men forgangent eller som et fremtidigt, men helt ubestemt (bytte) – kan nu ganske vist kun artikuleres i »forrykt form« (K1, 90): fænomenet pris lader sig kun beskrive sådan, at produkterne som pris »forvandles i guldkvanta«, udelukkende udtrykker »forskellige kvanta af den samme ting« (Z, 54). De er »guldlige«.

»Alle varer udtrykker deres priser i en bestemt sum guld, de er altså kun forestillet guld eller forestillede penge, *repræsentanter for gullet*« (Z, 102). De er ganske vist »kun ideelt« forvandlet »til guld«. Denne »ideelle forvandling« er således »en ligesætten med gullet, der endnu står tilbage at realisere« (Z, 53). Kun som sådanne ideelle kvanta guld, kun i denne »forrykte form« besidder de inhomogene, inkommensurable brugsværdier en intersubjektiv gældende økonomisk dimension, der står over for den enkelte som noget overindividuet, objektivt.

Denne »rene forrykthed« (R, 928) fremtræder umiddelbart sådan, at penge samtidig »fordobles«: dette naturlige volumen guld er et bestemt volumen af noget andet, nemlig kvantiteten »penge«, men kun for så vidt produkterne allerede er sat som ideelle kvanta guld. Bestemt udvekslelighed, overgribende relation, ligesætten, ideel forvandling, fordobling er altså begreber, der hører sammen. Det rejser det afgørende spørgsmål om pengenes fordobling skal forstås som et primært eller som et afledt fænomen, dvs. som en »fordrejning« af en oprindelig fordobling. Dette spørgsmål kan også stilles sådan, om det »inkommensurable« ved de heterogene brugsværdier bliver gjort »kommensurabelt ved hjælp af pengene« (Z, 52) eller om brugsværdierne »er kommensurable i og for sig« (K1, 109).

Marx er af den opfattelse, at et rationelt begreb om fordobling og kommensurabilitet kun lader sig forstå fra varesiden. Og kun under denne forudsætning

kan der udvindes et rationelt begreb om 'forvandling' eller 'metamorfose': »Varens fordobling i vare og penge« er for Marx ikke blot en teoretisk konstruktion, men en proces, der kan erfares; »deres (varenes) fordobling fremtræder som proces i varenes metamorfose« (T 3, 84).

Væsen og fremtrædelse som metodologisk problem

Uanset hvordan man vurderer mulighederne for en dialektisk værdi- og penge-teori, så må man medgive, at der her for første gang i den økonomiske teori er blevet gjort et forsøg på rationelt at eksplicitere de ellers kun metaforisk anvendte termer som 'metamorfose', 'forvandling', 'transformation'. Men man må ganske vist også stille sig det spørgsmål om metaforik-problemet dermed blot er blevet forskudt til et andet niveau, og ér reproduceres som et problem om at kunne eksplicitere dialektiske begreber klart og distinkt.

Et sådant spørgsmål er som bekendt blevet rejst ikke blot fra akademisk-økonomisk side, men netop også af marxistiske økonomer og sågar af Otto Bauer og Rosa Luxemburg. Næsten alle er i denne sammenhæng mere eller mindre stiltiende gået ud fra den højst problematiske antagelse, at de dialektiske tænkefigurer ikke tilkommer nogen konstitutiv betydning for den marxske økonomikritiks væsen.

I centrum af denne omfattende problemkreds står som bekendt kategori-parret væsen og fremtrædelse, hvis anvendelse især er blevet kritiseret af L. Althusser. Diskussionen af værdiformsanalysen gør det derfor nødvendigt i det mindst at berøre enkelte aspekter af dette vigtige metodologiske delproblem.

Hvis Marx faktisk kun havde konstrueret forholdet mellem væsen og fremtrædelse således, som det bliver fremstillet af den marxistiske litteratur, nemlig »som et forhold mellem to niveauer ... et indre og et ydre, hvor det indre bliver sat lig med det rene væsen, og det ydre med fremtrædelsesformen«¹³, så måtte man helt sikkert uden forbehold gøre Althusssers kritik til sin egen. Hvis Marx anvendte »fremtrædelse«, »fremtrædelsesform« og »form« som synonyme udtryk så ville det næppe længere være muligt at tage hans værdiformsanalyse alvorligt.

Man må i sådanne diskussioner først og fremmest gå ud fra, at begrebet 'fremtrædelse' egentlig kun lader sig anvende meningsfuldt når to slags forudsætninger er givet: 1) Der må være et Noget for hånden, der på grund af en bestemt beskaffenhed er kvalitativ bestemmelig. En sådan kvalitativ bestemmelighed forudsætter følgelig, at dette Noget besidder en bestemt »gestalt«

13. L. Althusser & E. Balibar, *Das Kapital lesen*, Reinbek 1970, s. 258

eller »form«. Ganske vist kunne det tænkes, at det udelukkende anvendes rent metaforisk, nemlig for så vidt man bruger begrebet 'fremtrædelse' i betydningen hylster, der som sådan er det 'indre' ligeså udvendigt, som en skal, der 'indhylder' og 'tilslører' frugtens kerne.

2) En bestemt overflade kan således kun begribes som 'fremtrædelse' (til forskel fra det blotte hylster) i det tilfælde, hvor et Andet 'fremstiller' sig i den, og fremtrædelsen således omvendt viser hen til et fremtrædende Andet.

Forholdet mellem 'substans' og 'form' mellem væsen og fremtrædelse må således tænkes som en »indre nødvendig sammenhæng«, men det vil sige som en ikke-identitet, der dog også er sin egen modsætning, nemlig identitet. Det er netop væsenet der fremtræder. Væsenet må fremtræde, men sådan som det fremtræder, er det ikke væsenet: det fremtræder i en fordrejet gestalt. Marx kan i denne forstand tale om, at 'fremtrædelsen' eller 'formen' f.eks. »tingslig (sachlich) tilslører de samfundsmæssige forhold mellem privatarbejderne i stedet for at åbenbare dem« (K1, 90). Denne sætning skal ganske vist læses i sammenhæng med den tilsyneladende modstillede: »For disse (vareproducenterne) fremtræder således de samfundsmæssige relationer mellem deres privatarbejder, som det de er ...« (K1, 87). Det er altså et væsentligt kendetegn ved det, der bliver benævnt fremtrædelse, at et Tredie på en paradoksalt måde bliver »tilsløret« og dog atter åbenbaret. Nu er det afgørende spørgsmål imidlertid, om disse begreber – hvis oprindelse skyldes det problematiske forsøg på en eksplication af metafysiske grundproblemer – kan tilkendes en objektiv betydning inden for området af endelige, nemlig her økonomiske »genstande»? Og hvad er kriteriet for besvarelsen af spørgsmålet, om man kan anvende termerne væsen og fremtrædelse som begreber, til hvilke der korresponderer en objektiv struktur?

Det irriterende består først og fremmest i, at ikke engang de marxistiske økonomer har fulgt efter Marx i forsøget på at beskrive bestemte sagsforhold således, at disse lader sig underordne begrebet 'fremtrædelse'. Stoler man på deres teoretiske udredninger, der her overhovedet ikke adskiller sig fra deres akademiske kollegers, så kan der egentlig kun være tale om at økonomiske fænomener kan bestemmes *kvantitativt*. En kvalitativ bestemmelse derimod – minimalforudsætningen for at man på meningsfuld måde kan tale om en objektiv beskrivelig »fremtrædelse« – tager de ikke i betragtning. Såvel de marxistiske som de akademiske økonomer står fuldstændig fremmed overfor Marx' grundtanke, at »formerne« selv besidder et »gehalt« (K1, 64), og at prisen som pris og pengene som penge derfor kan danne et selvstændigt objekt for videnskabelige problemstillinger. Det forekommer derfor helt meningsløst, at ville skelne mellem et »rationelt« prisbegreb og et »irrationelt«, samt mellem penge i egentlig betydning og andre omløbsmidler. Formen som form er

intet erkendelsesobjekt, fordi der heller ikke synes at eksistere et realobjekt af denne art. Strengt taget bliver der slet ikke undersøgt »kategorier«, derimod kun enkeltstående bytteakter. Økonomi kan kun tænkes som modelteori og ikke som kategorianalyse.

De videnskabsteoretiske tænkefigurer hos såvel den marxistiske som den neoklassiske og den neo-positivistiske økonomi anerkender kun eksistensen af fysiske, dvs. kausale forhold mellem ting og desuden oversanselige forhold mellem personer, hhv. logiske forhold mellem begreber. Imidlertid anerkender de på ingen måde noget tredje: »sanselige oversanselige ting« (K1, 86) eller ikke-kausale, ikke-fysiske forhold, nemlig »samfundsmæssige forhold mellem tingene«. Dette hænger ganske givet også sammen med, at den »fremtrædelse« af værdien, som af Marx blev kendetegnet som 'varens fetischkarakter' slet ikke er umiddelbar til at iagttage.

Nu er det imidlertid klart, at det saglige indhold i begrebet 'fremtrædelse' afhænger af, om der eksisterer et tilsvarende sagsforhold, som lader sig beskrive objektivt. Enhver må være i stand til på samme eller lignende måde som Marx at beskrive et økonomisk »forhold mellem genstande«, der kun kan tydes som »fremtrædelse« for noget andet. Ellers havde Marx blot beskrevet et fata morgana, men ingen objektiv foreliggende fremtrædelse. Der må altså kunne påvises et »formgehalt« (E, 49, note 20) ved pris og penge.

Man er nødt til lige først at henvise til, at Marx egentlig kun har holdt sig til det gængse vokabular i den akademiske økonomi. Marx' objektsprog er i virkeligheden terminologien i den økonomiske teori på hans tid. Hans »form-analyse« var næsten udelukkende rettet mod visse bestemmelser i den akademiske økonomi – hovedsageligt mod det, han kaldte »begrebsløse plumpe forestillinger« (Z, 139), hvor det for ham drejede sig om »afdekningen« eller »opdagelsen af begrebet« (T 3, 162) i de foreliggende kategorier. De »objektive tankeformer« skulle imidlertid i første omgang fastholdes i deres »forrykthed«, som »sprogparadokser« »der modsagde common sense« (T 3, 135).

Derfor drejer det sig fremfor alt om det, som meget rammende er blevet betegnet som tingenes »økonomiske dimension«, »nemlig noget, der ifølge sit størrelsesmæssige væsen udspringer af økonomien ... der tilkommer jo alle disse objekter på en eller anden måde en længde, eller en vægt, eller en temperatur eller en alder. Nu hæfter der sig slet ikke andet ved disse objekter ifølge deres forhold til økonomien end et karakteristisk tal, i betydningen en gældende størrelse«. Det er »antallet af pengeenheder, som hæfter sig til objektet ... i betydningen det økonomisk karakteristiske tal«, således at »den økonomiske dimensions fakta krydses med de yderst udviklede fakta, der tvinger til at tale om 'penge'«, for såvidt nemlig penge »kun træder ind i verden som den

økonomiske dimensions udtryksmiddel, de to er altså ... tvillingbrødre« for såvidt nemlig »den økonomiske dimension og regne-penge (Zählgeld) gensidigt betinger hinanden«. Væsentlig er det endvidere, at der finder et »omslag« sted, således »at der ud af noget personligt er blevet noget upersonligt, eller bedre overpersonligt«¹⁴. Denne beskrivelse, der stammer fra en modstander af enhver værditeori, altså såvel den subjektive som den objektive, besidder altså den fordel, at der her uhildet formuleres det sagsforhold, som Marx forsøgte at beskrive som 'varens fetischkarakter': Når vi taler om varer eller salgbare goder, er vi nødt til at medtænke det absurde sagsforhold, at der til de sanselige ting »hæfter sig« en så at sige oversanselig egenskab, et karakteristisk tal i betydningen en gældende størrelse, således at det forekommer retfærdiggjort, at tale om en økonomisk »dimension« og ligestille denne med de naturlige 'dimensioner' længde, vægt, temperatur. Uanset uforenelige meningsforskelle om det kvantitative værdiproblem ville Marx i vidt omfang kunne erklære sig indforstået med denne beskrivelse af det, som han ville betegne som værdi-strukturens kvalitative beskaffenhed. Her bliver jo klart og tydeligt peget på en realitet sui generis, et særligt realobjekt, som også danner et erkendelsesobjekt af særlig art. Marx ville fremfor alt fremhæve, at der her er blevet erkendt to væsentlige egenskaber ved den »økonomiske dimension« eller værdiformen, nemlig den gensidige betingethed (Korrelativität) mellem vare og penge og den overpersonlige gyldighedskarakter ved dette karakteristiske tal. Han ville alligevel klage over, at analysen af »meningsindholdet« ved den 'økonomiske dimension' blev afbrudt for tidligt, for såvidt nemlig at penge blev forstået på nominalistisk vis som »kun et tegn«. Marx ville have kendetegnet denne fremgangsmåde som en »anelse« om, »at tingens pengeform er udvendig for denne selv og alene fremtrædelsesform for bag denne skjulte menneskelige relationer .. Men idet man udnævner den samfundsmæssige karakter, som ting får ..., til rene tegn, udnævner man dem samtidigt til menneskenes vilkårlige refleksionsprodukter. Det var det 18. århundredes yndede oplysningsmaner, for i det mindste foreløbigt at fjerne det skin af fremmedhed fra de menneskelige relationers gådefulde skikkelser, hvis opståelsesgrund man endnu ikke kunne dechifrere« (K1, 105f).

Forholdet mellem penge- og værditeori

Ser man lige bort fra Georg Simmels forsøg på at begrunde pengeenhedens overindividuelle gyldighed transcendentalfilosofisk, fører den pengeteoretiske nominalisme med nødvendighed til konventionalistiske fiktioner. Dermed

14. v. Gottl-Otlilienfeld, op.cit. s. 17, 40, 169 og 20.

ville man imidlertid atter være ved det, som beskrivelsen af den 'økonomiske dimension' udtrykkeligt var rettet imod, nemlig en »metodologisk individualisme« – dvs. en teori i hvilken økonomiens totalitet »falder fra hinanden i isolerede handlingers spil mod hinanden«¹⁵.

Denne nominalisme medfører imidlertid først og fremmest nogle uløselige begrebslige vanskeligheder. Det drejer sig for det første om problemet om korrelativiteten mellem vare hhv. gode og penge, og for det andet om problemet med den af pengenes funktioner, som bliver kaldt »abstrakt regneenhed«.

De begrebslige vanskeligheder ved det andet problemområde bliver hurtigt synlige, hvis man helt uheldet holder sig en typisk definition af den 'abstrakte regneenhed' for øje: »Gennem penge bliver det muligt, at addere .. uens ting. Alle goder og tjenester lader sig i penge ... gøre kommensurable«. Man taler derfor også om »eksistensen af en fællesnævner«¹⁶.

De heterogene brugsværdier skal altså gennem regneenheden reduceres til en abstrakt kvantitet, følgelig beregnes som ens. Man kan nu forgæves spørge efter, hvorledes dette forløb egentlig må tænkes. Det forbliver uklart, hvad det egentlig er der skal måles, nemlig »nytte« eller »abstrakt rådighedsmagt«. Og det forbliver helt i det dunkle, hvorledes man skal tænke sig fastlæggelsen af måleenheden, altså hvorledes pengeenhedens overindividuelle gyldighed kommer istand. Den tankeløse ligesætning af fysiske og økonomiske 'måleenheder' kan man anse som et håndfast bevis på, at 'varens fetischkarakter' stadig idag determinerer de økonomiske teoretikers tænkning: 'Den abstrakte rådighedsmagt' som er udtrykt i en økonomisk 'dimension' skal 'hæfte' sig til objekterne på samme måde som deres størrelse, hvorved det ene på samme måde som det andet skal lade sig 'måle', nemlig i 'målene' dollar eller meter. Den tilsyneladende plausibilitet i de nominalistiske pengeteoriers konventionalistiske teser støtter sig på denne tankeløse ligesætning af fysiske og økonomiske 'dimensioner' og følgelig af fysiske og økonomiske 'måleenheder' – ligesætninger der beror på rene ordspil og vage analogier.

Når denne »yndede oplysningsmaner fra det 18. århundrede« uanfægtet har kunnet hævde sig, ikke kun i den akademiske, men også i visse grene af den marxistiske økonomi og når Marx' form-analyse, som er rettet imod den, knap nok har været forstået, så må man deri se et sikkert indicium for, at for det første indeholder Marx' lære om væsen og fremtrædelse visse uklarheder, og for det andet står der betydelige vanskeligheder i vejen for en umiddelbar

15. *ibid.* s. 12.

16. A. Woll, *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, München 1971.

anvendelse af Marx' pengeteori's ikke-nominalistiske teoremer på visse af de moderne pengevæsens fænomener.

Da vi i denne artikel kun har at gøre med bestemte metodologiske problemstillinger, skal vi kun beskæftige os med det første problemkompleks, nemlig problematikken om væsen og fremtrædelse. I denne forbindelse er det påfaldende, at den opgave som den nominalistiske pengeteori tilskriver den abstrakte regneenhed fuldstændig falder sammen med den funktion, der såvel ifølge både den subjektive og den marxistiske værditeori som bekendt skal tilkomme 'værdien', altså 'nyttens' eller det 'abstrakte arbejde': at gøre det inkommensurable kommensurabelt.

I akademiske lærebøger såvel som i marxistiske afhandlinger forekommer ofte en kombination af subjektive respektive objektive værditeoremer med nominalistiske pengeteoremer, hvilket fører til den konsekvens, at 'værdimål' må defineres dobbelt og modsigelsesfuldt. Det ene af de to mål er ihvertfald overflødigt: enten 1) den abstrakte regneenhed eller 2) 'værdien', altså 'nyttens' eller det 'abstrakte arbejde'. Den formentlige eller faktiske eksistens af en »abstrakt regneenhed« foranledigede som bekendt G. Cassel til at afvise nødvendigheden af værditeoretiske konstruktioner.

Cassels afvisning af værditeorien er ganske vist kun retfærdiggjort, hvis den subjektive eller objektive værditeori bliver behandlet som en værditeori, der er afsondret fra pengeteorien og relateret til en præmonetær naturaløkonomi. En sådan præmonetær værditeori har imidlertid ret så lidt til fælles med Marx' værditeori.

Som det tidligere blev fremhævet, så Marx i det, som idag bliver kaldt abstrakt regneenhed, et fænomen, der i sidste ende behøver en forklaring. »Ethvert spor af værdirelationerne forsvinder« nemlig »i pengens navnene pund, daler, dukat osv.«. Marx ville have ført Cassels afvisning af værditeorien tilbage til denne »forsvinden«, ligesom han med den forsøgte at forklare den allerede nævnte »forvirring over disse kabbalistiske tegns hemmelighedsfulde mening« (K1, 115).

Denne 'forsvinden' består for Marx i en dobbelt proces. Det drejer sig for det første om, at Steuart – og dermed i hans fodspor også den moderne nominalisme – ganske enkelt holder sig til »pengenes fremtrædelse i cirkulationen som prisernes målestok og som regnepenge« og »ikke forstår forvandlingen af værdiernes mål til prisernes målestok« (Z, 63). »Forvekslingen af den ene« pengefunktion »med den anden har fremkaldt de herligste teorier« (Z, 55). Og for det andet drejer det sig især om den »forsvinden« af den bevægelse, som Marx søgte at karakterisere som »varens fordobling i vare og penge« og som han søgte at rekonstruere i sin lære om pengenes fremtrædelsesform. Denne »formidlende bevægelse forsvinder i sit eget resultat og efterlader intet spor«

(K 1, 107). Varer uden pris står nu som 'goder' uformidlet overfor et udefinerligt Noget, som benævnes penge.

Til forskel fra Ricardo der »kun beskæftigede sig med arbejdet som *værdistørrelsens mål* og derfor ikke fandt nogen sammenhæng mellem sin værditeori og pengenes væsen« (MEW 19, 358), drejer det sig for Marx først og fremmest om at udarbejde en »indre nødvendig sammenhæng« mellem værdi og penge. På engang skal »pengenes væsen« forklares og samtidig skal der udvikles et 'bevis' for eksistensen af den 'absolutte' værdi. De begrebslige midler til denne værdi- og pengeteori, der er udarbejdet som værdiform-analyse, udgøres af læren om væsen og fremtrædelse.

I denne forbindelse drejer det sig overhovedet ikke om en vilkårlig overførsel af filosofiske kategorier på økonomiske fænomener. Der må nemlig til stadighed peges på, at også den akademiske økonomi- ganske vist på en ureflekteret måde – anvender begrebet fremtrædelse. Den taler ovenikøbet om et 'pengesløv', påstår imidlertid ligesom Marx's teori, at der i prisernes og pengenes iagttagelige bevægelse netop skjuler sig et ikke iagttagelig, men alligevel konstruerbart forløb, som sluttelig determinerer den fremtrædende bevægelse og for såvidt også vil kunne kendetegnes som det 'fremtrædendes' 'væsen'.

Den principielle forskel til Marx's teori består fremfor alt deri, at 'sløret' kun tildækker 'væsenet', dvs. en præmonetær naturaløkonomis struktur, og ikke samtidig åbenbarer det. Dermed opstår imidlertid det for den subjektive og for enhver præmonetær værdilære uoverstigelige dilemma om et dobbelt og dermed modsigelsesfyldt bestemt værdimål.

Marx's forsøg på en løsning af denne problematik består i, at ifølge ham 'fremstiller' en 'absolut' værdi 'egenskaber' sig i pengenes 'egenskaber' og i førstnævnte 'fremstiller' »arbejdets samfundsmæssige karakter ... sig fordrejet« (T 3, 127). Fremstillingen sker som 'fordrejning' og resulterer således i »begrebsløse, tingslige« (K1, 116) former, som det gælder om at »dechiffrere« (K1, 106). Således skal pengene begribes i deres »mest abstrakte, derfor mest meningsløse, mest ubegribelige form – en form i hvilken al formidling er ophævet« (R, 928), – i deres »rene forrykthed«. Penge er derfor »fremtrædelsesform« og henviser som sådan til noget andet: de er »vareværdiers fremtrædelsesform« (K1, 109).

Med denne realdefinition er forudsagt, at 'værdi' ikke lader sig bestemme tilstrækkelig uden sin fremtrædelsesform og ligeledes omvendt, at penge kun kan forstås som fremtrædelsesform for en 'absolut' værdi. Værdi eksisterer altså ikke hensides pris og penge. Begrebet fremtrædelsesform får således også betydningen »virkeliggørelsesform« (K1, 73). Værdi er i grunden slet ikke andet end penge og med pengenes blotte eksistens ville således tilstedeværelsen

af denne umiddelbart overhovedet ikke-iagtagelige værdi være bevist. Det er klart, at en sådan 'absolut' værdi kun kan forstås som værdi i arbejdsværditeoriens betydning.

Som man ser, fører anvendelsen af begrebsparret væsen og fremtrædelse til, at værditeorien ophæves i en penge teori. Fordi værdien ikke formår at eksistere afsondret fra sin fremtrædelseform, er begrebet om en præmonetær vare et u-begreb. Marx's værditeori som *grundlæggelse* af en bestemt penge teori må derfor netop også forstås i sin egenskab som *kritik* af præmonetære værditeorier. Før vi mere udførligt beskæftiger os med dette aspekt af Marx's værditeori', skal det endnu engang diskuteres, hvad det hos Marx meningsfyldt kan betyde, at værdien 'fremtræder' i en bestemt skikkelse.

I sin mest elementære form møder værdien os i pengenes funktion som værdiens mål. Den velkendte, men i grunden ret lidt forståede definition lyder: »Penge som værdimål er den nødvendige fremtrædelseform for varenes immanente værdimål, arbejdstiden« (K1, 109).

Af denne bemærkelsesværdige definition kan man foreløbig slutte, at Marx ikke – til forskel fra den ældre Engels og de i indledningen citerede sovjetmarxistiske forfattere – ville forstå arbejdstiden som et »subjektivt«, men derimod som »immanent« værdimål. Hvis det »immanente« værdimål bliver modstillet et fremtrædende værdimål, så kan dette nemlig kun forstås således, at arbejdet umiddelbart slet ikke bliver erkendt som dette måls indhold, men altid kun erkendes i fordrejet skikkelse, »nemlig arbejde materialiseret i guld« (Z, 50). For producenterne kan forholdet mellem deres arbejder slet ikke være erkendt, fordi det »fremtræder ... i denne forrykte form« (K1, 90).

Arbejdet kan overhovedet ikke erkendes og beregnes som det, som det er, fordi denne form er en »nødvendig« fremtrædelsesform, hvis indhold kun kommer frem i en dialektisk foranalyse. Enkeltarbejdets relation til totalarbejdet bliver en objektiv relation, som kun kan forstås af producenterne som en relation mellem genstande, der er underlagt loven om udbud og efterspørgsel. »Målet« forbliver således også noget *skjult* eller *immanent*, som der kun tilkommer en overindividuel betydning. »Ingen måler og intet bliver målt«. De »fabler om en 'værdimåling' ... af pengene«¹⁷, som også er udbredt i den marxistiske litteratur, beror hovedsageligt på en forveksling af modsætningen mellem subjektivt og objektivt mål på den ene side og »immanent« og fremtrædende mål på den anden side.

Vi står her ved tærskelen til alle principielle misforståelser ikke blot af Marx' værditeori, men derudover også af Marx's metodologiske konception.

17. v. Gottl-Otlilienfeld, op.cit. s. 145.

Misforståelserne vedrører nemlig ikke blot sådanne grundbegreber i værditeorien som ligesætten og ækvivalens, men fremfor alt også den metodologisk vigtige forskel mellem en modelteoretisk og en formanalytisk fremgangsmåde. Da disse misforståelser har præget såvel de marxistiske som også de akademiske receptionsformer, og første gang sågar optræder hos den ældre Engels, er det nærliggende at formode, at Marx selv aldrig klart og entydigt har fuldført ideen om sin formanalyse, der kun kan gennemføres ad 'logisk', dvs. ad ikke-historicistisk vej. Disse uklarheder – der skal fremlægges i det følgende – er vel også grunden til, at selv nogle ret hyppigt anvendte bestemmelser ikke er blevet opfattet.

Et virkelighedens paradox

Således bliver ikke blot den netop fremstillede, men også den følgende betydning af begrebet fremtrædelse permanent ignoreret. I Marx's forstand »fremtræder« en økonomisk genstand nemlig ikke blot for de involverede personer, den »fremtræder« snarere som det, den er, nemlig som »vare« til forskel fra »gode«, fordi den samtidig »fremtræder« for en anden økonomisk genstand. Det drejer sig herved om analysen af den »overgribende relation«, som fangede Bailey i uløselige modsigelser om det tilsyneladende tænke-umulige og derfor i teorien til stadighed bortmanøvrerede »forhold mellem tingene indbyrdes« (T3, 127).

Netop »i vareverdenen« og strengt taget kun i den, står produkterne »i forhold ... til hinanden« (K1, 86). Først dette ikke-fysiske »forhold mellem genstande«, hvis blotte eksistens unddrager sig enhver betragtningsmåde, der er orienteret mod naturvidenskabelig tænkning, forvandler produkter eller 'goder' i 'varer'. Det er det, som forlener dem med »en fra deres realitet forskellig fantastisk skikkelse« og forvandler dem til »sanselige oversanselige« dvs. »samfundsmæssige« ting (K1, 91, 86).

Først i og med at den økonomiske teori bliver bevidst om den »sanselige oversanselige« karakter ved dens erkendelsesobjekter, konstituerer den sig for Marx som videnskab sui generis, nemlig som samfundsvidenskaben par excellence, principielt adskilt fra naturvidenskaberne på den ene side, åndsvidenskaberne på den anden. Med sin opdagelse af økonomiens »ejendommelige genstand« følger der for Marx samtidig nødvendigheden af udarbejdelsen af en »ejendommelig logik«, dvs. en metode, der principielt er forskellig fra alle naturvidenskabelige fremgangsmåder. Uden overdrivelse må man derfor kunne sige, at udfra en position som Marx's skulle den analytiske videnskabsteoris ensidighed og begrænsethed kunne demonstreres ved problematikken om »varens fetischkarakter«.

På dette sted bliver samtidig den principielle forskel mellem Marx' og den subjektivistiske økonomi synlig. Sidstnævnte formår i grunden kun at analysere et 'forhold' mellem ting og menneske. Men det er ikke kun ting og mennesker der »træder« »overfor« hinanden, men tingene »selv gensidigt som varer«. Brugsværdier bliver »til varer for hinanden« (E, 238): »Men uanset hvilke behov dens nyttige egenskaber retter sig imod, så bliver den gennem disse altid kun en *genstand, som forholder sig til menneskelige behov* – ikke en vare for *andre varer*. Kun det, som forvandler de blotte brugsgenstande *til varer*, kan relatere dem til hinanden *som varer* og dermed stille dem i *samfundsmæssig* rapport. Dette er imidlertid deres *værdi*. Den *form*, i hvilken de *gælder* som værdier for hinanden, som menneskelig arbejdsgele, er derfor deres *samfundsmæssige form*.« (E, 235).

Naturligvis opstår der ved sådanne og lignende formuleringer til stadighed det spørgsmål, om der i sådanne usædvanlige »sprogparadokser« faktisk skal udtrykkes et af »virkelighedens paradokser« (T 3, 156) eller om de økonomiske forholds selvstændiggørelse overfor deres producenter blot skal fremstilles metaforisk. Det sidste er den samlede sekundærlitteraturs stiltiende antagelse.

Nu skal der lige erindres om, at også den økonomiske teori til stadighed ser sig nødt til at anvende tilsvarende analogier og metaforer. F.eks. kan det udfordrende spørgsmål »hvem skal egentlig måle, hvornår skal det ske, og hvad i alverden skal overhovedet komme ud af en måling«,¹⁸ ikke afholde økonomerne fra også fortsat at tale om »regneenheder« og dertil hørende 'målinger'. Men når nu selv kritikerne af denne sprogbrug må tale om, at der til objekterne »hæfter sig et tal i betydningen en gældende størrelse«, desuden om »rådighedsmagt« og »købekraft«, så er det vel en nærliggende formodning, at der alligevel i kritikken af »ordenes herredømme« gennemsætter sig en bestemt saglig tvang (Sachzwänge). Den obscure metaforik hidrører muligvis blot fra det, som Marx kaldte vareverdenens »mysticisme«, og som han påstod var et resultat af »fordrejningen« af arbejdets samfundsmæssige form, som en overhovedet »ikke indbildt, derimod prosaisk reel mystifikation« (Z, 35). Følgelig ligger tyngdepunktet i den subjektivistiske argumentation i tesen: »Værdien er ikke noget, der knytter sig til goderne, er ingen egenskab ved disse ... Værdien er en bedømmelse« (K. Menger). Ved siden af den subjektive værdi eksisterer imidlertid også en »objektiv bytteværdi«, der defineres som »godernes objektive gyldighed«, dvs. som »reel mulighed for at opnå et kvantum andre goder«, hvorved »denne mulighed må tænkes som en kraft eller egenskab ved de førstnævnte goder« (Böhm-Bawerk). Kun få

18. ibid. s. 43.

subjektivistisk orienterede teoretikere synes overhovedet at have bemærket, at der med kløften mellem subjektivistisk fortolket »substans« og værdiens objektivt forefundne »form« på den ene side og tingsliggørelsen af et socialt forhold til »kraft eller egenskab« ved en ting (der endvidere ganske ofte defineres som »bærer« af abstrakt dispositionsmagt) på den anden side, d.v.s. med kløften mellem subjektiv værdi og objektiv bytteværdi er sat problemer, som vel næppe lader sig løse inden for den økonomiske teori og især ikke med en matematisk økonomis begrebsapparat.

Marx kaldte åbenbart kun et »virkelighedens paradoks« ved navn, da han analyserede det sagsforhold, Böhm-Bawerk betegnede som 'objektiv bytteværdi', som et mystisk »forhold tingene imellem« (T3, 128), der hverken lader sig beskrive subsumtionslogisk eller naturvidenskabeligt. Ligeledes har han bestemt de økonomiske objekter, der af den subjektive økonomiske teori defineres som »bærere« af en mystisk »abstrakt dispositionsmagt«, på en langt mere eksakt måde, nemlig som værende »i sig selv differentieret« (E, 227), som »enhed af brugsværdi og bytteværdi, altså af to hinanden modsatte« og derfor som en eksisterende »modsigelse« (E, 246). Hvad kan en konkret ting, der tillige skal være »bærer« af noget ikke-konkret, være andet end en »enhed af to hinanden modsatte«? Noget »i sig selv differentieret« som kommer til veje på den måde, at jeg sætter »enhver vare = en tredie, d.v.s. sig selv ulig« (R, 61), er et »produkt, der ... forholder ... sig til sig selv« (R, 118). Og dette »produktets forhold til sig selv som bytteværdi, bliver et forhold til nogle ved siden af det eksisterende penge« (R, 65).

Et 'forholden sig til sig selv' og en 'adskillen sig fra sig selv' kendetegner ifølge Hegel strukturen i alt organisk. Disse strukturer genfinder Marx i det samfundsmæssige arbejdes 'organisme' og i dets forskellige 'tilværelsesformer', eller 'kategorier'; hvorfor det f.eks. bliver ham magtpåliggende, at begribe kategorierne som »organisk sammenhørende« (R, 10) og at analysere »vekselvirkningen mellem de forskellige momenter«, der finder sted »ved enhver organisk hele« (R, 21). Om det organiske gælder udsagnet: »Det forholder sig«. Det er, som 'forholdende sig til sig selv', et 'selv'. De økonomiske kategorier skal forstås som en »dobbeltsætten, forholde sig til sig selv som noget fremmed« (R, 353). Den for varen karakteristiske »modsætning mellem brugsværdi og værdi« – et forhold til sig selv – fører til »fordoblingen af varen i vare og penge« (K1, 102), og »denne dens fordobling fremtræder som proces i varens metamorfose« (T3, 84), der også betegnes som »varens formbevægelse« (K1, 129). Som »dette dobbelte, som den faktisk er«, nemlig som »indre modsætning« bliver varen fremstillet gennem en »ydre modsætning« (K1, 75). Forholdet til sig selv fremtræder som »to varers forhold«. Det ikke-fysiske »forhold tingene imellem« er altså et forhold mellem noget 'fremtrædende' eller en »ydre modsætning« og for så vidt så at sige 'logisk' struktureret.

Man ser her temmelig tydeligt, hvad Marx' analyse af 'formen' som sådan, af den 'objektive bytteværdis' skikkelse ender med, og hvorfor bestemte problemer må undersøges under titlen »værdiformens kvalitative indhold« (Wf, 79); problemer der umiddelbart kun har lidt til fælles med den objektive bytteværdi »kvantitative bestemthed« og dermed med den gængse nationaløkonomis erkendelsesobjekter. Marx ville ganske givet have insisteret på, at en blot kvantitativ teori nødvendigvis måtte stivne i sine pseudogrundbegrebers »råhed og begrebsløshed«, som kun sætter det »organiske« eller dialektisk samhørende i et »tilfældigt« forhold til hinanden, og som kun forstår at indordne »i en ren og skær refleksionssammenhæng« (R. 10). Den traditionelle nationaløkonomis kvantitative analyse behøver en fundering gennem en kvalitativ teori. Denne sidste skal gøre det sanseligt-oversanselige »forhold tingene imellem« gennemsigtigt, »dechifrere« (K1, 106) det, hvilket for Marx er identisk med læren om værdiens forskellige »fremtrædelsesformer«.

Begrebet fremtrædelsesform

Det er imidlertid også tydeligt at se, at der følger en række problemstillinger af begrebet om fremtrædelsesformen. Besvarelsen af de 'hvad-er-spørgsmål', som den moderne videnskabsteori med afsky viser fra sig, altså f.eks. spørgsmålet »hvad er pris?« (K1, 560), kræver for det første, at der skelnes mellem 'fremtrædelsesform' i streng forstand i hvilket et »væsentligt forhold ... fremtræder« (K1, 564), og »skin«, den »blotte form, der er fremmed for selve indholdet og kun mystificerer det« (K1, 609).

Dernæst må det huskes, at ethvert fremtrædende Noget må fremtræde på samme måde for enhver, altså også for tilhængere af diamentralt modsatte økonomiske teorier. Marx' beskrivelse af 'fremtrædelser' måtte altså være af en sådan karakter, at endog tilhængere af den subjektive økonomiske teori inden for visse grænser kunne være enige med ham. Man må her frem for alt betænke, at begreberne 'fremtrædelse' eller 'form' signalerer noget dynamisk: 'form' er forstået som en *formbevægelse*. »Varenes modstillede former er deres udvekslingsprocessers virkelige bevægelsesformer« (K1, 119). Bevægelsen er en virkeliggørelse, og Marx taler derfor ganske hyppigt om det abstrakte menneskelige arbejdes »virkeliggørelses- eller fremtrædelsesform«¹⁹. Der henvises gerne til, at begrebet om 'fremtrædelsesformen' implicerer en fordrejning, thi det handler om en »fordrejning, hvori deres eget samfundsmæssige arbejder fremtræder for vareverdenens bærere« (Z, 128).

19. E, 228, 234f; Wf 85ff, 103; K1, 73.

Endeligt må der gøres opmærksom på en betydning af 'fremtrædelsesform', som litteraturen helt har overset. Ifølge denne må produkterne som værdier ikke blot fremtræde for subjekterne, men først og fremmest for hinanden, følgelig som »værende for hinanden«, fremtrædende »for hinanden« (Z, 33) eller »fremstille sig for hinanden« (Wf, 103).

Det er efter min opfattelse netop først udfra dette sidstnævnte aspekt ved begrebet 'fremtrædelsesform', at den særegne affatning af Marx' værditeori bliver tilgængelig. Hvad vil det nemlig sige, at der kræves en bestemt »form«, »hvor de kan *fremtræde* ideelt for hinanden som bytteværdi« (Z, 49), »fremtræde for hinanden som tingslige udtryk for den samme arbejdssubstans« (Wf, 103)? Hvilken ikke-metaforisk mening lader sig forbinde med den formulering, at produkterne som bytteværdier må »være til for hinanden«, og at »denne deres tilværelse må fremtræde som deres egen relation til hinanden« (Z, 31)?

En bestemt betydning af denne produkternes væren-til-for-hinanden som bytteværdier er blevet meget plastisk beskrevet af ingen ringere end E.v. Böhm-Bawerk, medgrundlæggeren af den subjektivistiske økonomiske teori: »Værdi i objektiv forstand vil sige ... et godes kraft til at frembringe et eller andet objektivt resultat. I denne forstand findes lige så mange slags værdi, som der gives ydre resultater, man vil forholde sig til. Der findes fødens næringsværdi, ... et eksplosivs sprængværdi o.s.v. I alle disse udtryksmåder er enhver relation til et subjekts ve og vel udelukket fra 'værdibegrebet'«²⁰.

Under en således beskrevet 'objektiv værdis' overbegreb subsummerede Böhm-Bawerk også den 'objektive bytteværdi'. Tingenes økonomiske værdi-væren ytrer sig altså ligesom visse produkters sprængværdi deri, at produkterne er til for hinanden og kun middelbart for menneskene. Marx formulerer dette således:

»I forholdet vare til vare, f.eks. støvle til støvleknægt, har man set, at støvleknægtens brugsværdi, altså nytten af dens virkelige *tingslige* egenskaber er aldeles ligegyldige for støvlen. Kun som fremtrædelsesform for sin egen værdi er støvleknægten interesseret i støvlevaren. Hvis varerne altså kunne tale, så ville de sige: Vor brugsværdi kan måske interessere menneskene. Den tilkommer os ikke som ting ... Vi forholder os kun til hinanden som bytteværdi.« (E, 245).

20. Citeret fra N. Bucharin, *Das Elend der subjektiven Wertlehre. Die politische Ökonomie des Rentners*, Neudruck, Frankfurt am Main 1972, s. 69. Bucharin citerer fra Böhm-Bawerk, *Grundzüge der Theorie des wirtschaftlichen Güterwerts*, i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, N.F. Bd. 13, Jena 1886, s. 1-82 og 477-541, her s. 4.

»Det, der især udgør forskellen mellem varen og varebesidderen er den omstændighed, at for varen gælder ethvert andet varelegeme kun som fremtrædelsesform for dens egen værdi« (Kl, 100). Ethvert andet varelegeme »gælder« eller *er til* kun som fremtrædelsesform for egen værdi. Marx' analyse af »varens forhold til varen« er altså slet ikke mulig at tænke uden hans lære om værdiens 'fremtrædelsesform'. Det er da heller ikke muligt at indse, at man på noget andet grundlag end en sådan lære skulle kunne gøre bytteværdien som bytteværdi, altså dette mystiske »forhold mellem tingene indbyrdes« tilgængelig for en rationel forklaring. Da en lære om værdiens fremtrædelsesform vel kun lader sig udvikle på grundlag af en objektiv værdilære og dermed på arbejdsværditeoriens grundlag så formåede Marx gennem omvejen over analysen af 'værdiformens kvalitative indhold' at konstruere et bevisgrundlag sui generis for 'eksistensen' af en objektiv eller 'absolut' værdi, d.v.s. for 'arbejdsværdien': kun værdien kan tænkes som det, der formår at sætte produkter »som varer i forhold til hinanden, og dermed sætte dem i *samfundsmæssig* rapport«. (E, 235). Hvis jeg kun kan tale meningsfuldt om en 'arbejdsværdi', når den 'fremtræder' i noget sanseligt, og er jeg videre kun i stand til at beskrive bestemte sagsforhold som 'sanseligeoversanselige' ting, så er det 'oversanselige' på en vis måde også blevet 'erfarbart' som noget eksisterende alment eller et 'eksisterende princip'. Imidlertid er det hverken denne problemstilling eller den førstnævnte betydning af produkternes væren-til-for-hinanden, således som den blev defineret gennem Böhm-Bawerk's formulering af den objektive bytteværdi, (jvf. s. xx51) der har interesse her. Da den anden betydning – Marx' analyse af varens forhold til varen – derimod har en betydelig metodologisk relevans, må den gøre krav på særlig opmærksomhed i denne artikel.

Varens forhold til varen

Produkterne skal som produkter af samfundsmæssigt arbejde eller som bytteværdi »eksistere for hinanden«. Værditeoriens grundlæggende problem består da for Marx deri, at arbejde og værdi, sådan som de er udvundet gennem analysen af værdisubstansen, netop ikke var til for hinanden som produkternes »egen relation«, men kun »i vores abstraktion«. »Denne relation var kun en teoretisk tænkt ... Den almene arbejdstid selv er en abstraktion, der som sådan ikke eksisterer for varerne« (Z, 29ff). Alment arbejde og værdi er en »tanketing ..., men *varer er ting*. Det de er, må de være som ting eller demonstrere i deres egne tingslige relationer«. (E, 227). På et bestemt trin i analysen består følgelig en modsætning mellem det almene arbejdes og værdiens begreb og deres virkelige tilværelse. Man kan også udtrykke det

således, at *for varen* eksisterer arbejde og værdi anderledes end *i sig selv* eller *for os*. Det samme gælder også for begrebet om ækvivalenten: »Formlen 20 alen lærred = 1 frakke eller 20 alen lærred er 1 frakke værd, kan vi også udtrykke således: 20 alen lærred og 1 frakke er *ækvivalente*, eller begge er *lige store værdier*. Her udtrykker vi ikke *værdien* af den ene af de to varer *i den andens brugsværdi*. Ingen af de to varer sættes derfor i *ækvivalentform*. Ækvivalens betyder her kun *størrelseslighed*, efter at begge ting på forhånd i vores hoved stiltiende er blevet reduceret til abstraktionen *værdi*« (Wf, 83). Der skelnes altså mellem det for os som analytikere anvendte begreb om ækvivalenten og så *fremtrædende* ækvivalent, *ækvivalentformen*, der altid har monetær eksistens.

Også begrebet om varen, »varen overhovedet« (Z, 34), som Marx har udviklet det, er kun til »i vores abstraktion«. »Når jeg siger: *som vare* er lærredet brugsværdi og bytteværdi, så er det en dom om varens *natur* som jeg fandt frem til gennem analyse ... Det mangler altså endnu blot værdiformen ... for at det (arbejdsproduktet) kan *fremtræde som enhed af modsætningerne* brugsværdi og bytteværdi« (Wf, 95f). Den er en »umiddelbar enhed ... af to modsatte«, som sådan derfor en »umiddelbar modsigelse«. Og en sådan modsigelse »må udvikle sig« (E, 246). Forskellen mellem '*princippet*' vare, der kun eksisterer »i sig selv eller for os« som analyserende teoretikere, og så den »*fremtrædende*« vare bliver ganske vist kun forståelig, hvis man tager Marx' bestemmelse af varen som »modsætningernes enhed« alvorlig.

Denne 'realdefinition' lader sig da igen kun begribe, hvis man ikke nøjes med på triviell manér at definere samfundsmæssigt arbejde som arbejde for andre, men definerer det som *modbegreb* til privatarbejde og følgelig som *ikke-privat* arbejde.

Faktisk forstår Marx da heller ikke samfundsmæssigt arbejde ud fra den arbejdendes subjektive målsætning, men ud fra en objektiv bestemmelse: hans produkt må umiddelbart være byttelig med ethvert andet.

»Arbejdet er privatindividets arbejde ... Som værdi må produktet imidlertid være legemliggørelsen af det *samfundsmæssige* arbejde, og som sådan umiddelbar forvandelig fra en brugsværdi til enhver anden. (Den bestemte brugsværdi, hvori det umiddelbart fremstiller sig, må være ligegyldig, så det kan oversættes fra en brugsværdiform til en anden.) *Privatarbejdet* må altså umiddelbart fremstille sig som sin modsætning, som *samfundsmæssigt* arbejde. Dette forvandlede arbejde er som dets umiddelbare modsætning *abstrakt alment arbejde*.« Varerne må »alle fremtræde som det samfundsmæssige arbejdes umiddelbare inkarnation, og som sådant alle have virkningen af det samfundsmæssige arbejdes eksistens, umiddelbart at være *byttelige* i forhold til deres værdistørrelse«. Bliver de solgt, så eksisterer de »stadig kun som

et bestemt kvantum samfundsmæssig arbejdstid og som sådant bekræfter de sig, idet de umiddelbart er udvekslelige med enhver anden vilkårlig vare« (T3, 134f).

Først ud fra denne *kvalitative* bestemmelse af det samfundsmæssige arbejde når Marx så frem til en *kvalitativ* bestemmelse af pengene. Penge – mere præcist »varen som penge« – må være kendetegnet ved sin 'absolutte byttelighed'. Marx taler meget præcist om *varens* værdi, når det er ham om at gøre at fremhæve »dens absolutte virksomhed som *bytteværdi*«. Herved drejer det sig »ikke om nogen kvantitativ, derimod om en kvalitativ bestemmelse« (T3, 135). Således bliver en vares værdi da også »udtrykt kvalitativt gennem den umiddelbare byttelighed« med enhver anden vare (K1, 74). En brugsværdi 'umiddelbare byttelighed' betegner da 'ækvivalent'-begrebets kvalitative aspekt. I overensstemmelse hermed bliver begrebet om »værdiens fremtrædelsesform«, om »umiddelbar byttelig brugsværdi« og »ækvivalent« (E, 228, 230) hele vejen igennem anvendt synonymt. Også »almen brugsværdi« og »almen ækvivalent« bliver somme tider ligestillet (Z, 34).

Abstrakt-alment arbejde skaber en »brugsværdi for enhver«, en »almen«, en umiddelbar byttelig brugsværdi eller en almen ækvivalent. »Varen som sådan« bliver følgelig defineret gennem modsigelsen »som særlig brugsværdi samtidig ... at være almen brugsværdi« (Z, 34). For Marx er varen altså ikke særlig brugsværdi under én synsvinkel og almen brugsværdi under en anden synsvinkel; derimod er den *som* særlig *samtidig* almen brugsværdi – en definition, der driver vredesrødmen frem i ansigtet på den formale logisk og især den analytiske videnskabsteoris tilhængere. Og dog sker der ikke andet end at et 'Noget' her i en og samme forbindelse tilskrives og fraskrives en 'egenskab'. Det er dog et spørgsmål, om subsumtionslogikken overhovedet lader sig anvende meningsfuldt på økonomiens »overgenstandsmæssige genstande« (B. Liebrucks)²¹. Spørgsmålet om, under hvilke erkendelsesteoretiske betingelser en dialektisk realdefinition af varen kan tillægges generel gyldighed, skal ikke forfølges videre her. Vi skal senere se, at det svage punkt i Marx' begrebsdannelse præcis består deri, at han i mangel af en erkendelsesteoretisk begrundelse af sin 'kategori-analyses' gyldighed flygtede ind i en pseudodialektik mellem det 'logiske' og det 'historiske'. Formålet her er først og fremmest blot at frilægge de tildækkede dimensioner i Marx' værditeori og samtidig løbende at henvise til nogle utilstrækkeligt løste problemer.

21. Se B. Liebrucks, *Sprache und Bewusstsein*, Bd. I, Frankfurt am Main 1964, Bd. IV Frankfurt am Main & Bern 1974.

Således kan man allerede nu rejse tvivl om det virkelig er lykkedes Marx at udvikle princippet vare på en sådan måde, at han med ubestridelig sikkerhed kan siges at have udvundet et »begreb« om pengene og kapitalen, der ifølge sit væsen er ikke-falcifiserbart. I al fald er det indtil i dag ikke lykkedes skridt for skridt at rekonstruere overgangen fra »varen overhovedet« til den empiriske prisbestemte vare, sådan som den i skikkelse af bytteprocessens dialektik er konstrueret i 1. kapitel af »Zur Kritik« og i 2. kapitel af »Kapitalen«. I litteraturen bliver de pågældende passager for det meste slet ikke kommenteret eller bliver det kun gennem nogle tautologiske omskrivninger.

Den økonomiske dimension

Vi må ganske vist her stille os tilfredse med kun at give en meget almen karakteristik af problematikken i denne overgang. Det bedste udgangspunkt herfor er problemet, som det er givet med sagen selv, og altså ikke som det resulterer af bestemte vanskeligheder i Marx' arbejdsværldsteori. Dette metodologiske kerneproblem i værdi- og penge-teorien – denne korrelative sammenfletning af 'gode' og 'penge', kan beskrives som følger: »Regnepenge og økonomisk dimension betinger i bund og grund gensidigt hinanden. Uden regnepenge findes ingen økonomisk dimension; på den anden side sættes noget a lå regnepenge kun i kraft, fordi det hjælper med til at etablere en økonomisk dimension«. Denne »knibe« eller denne »økonomiske cirkels kvadratur« består nærmere betragtet deri, »at den økonomiske dimension som karakteristiske tal er bygget op af *enheder*, hvis mening, tænkt som mål på rådighedsmagt, dog igen kun er en refleks af disse karakteristiske tals totalitet»!²²

Da denne 'økonomiske dimension' i sidste ende vel kun kan forstås som 'værdi', er kerneproblemet i en dialektisk værdi- og penge-teori her blevet karakteriseret yderst træffende. På grundlag af guldmøntfoden fremstiller den »økonomiske cirkel« sig således: Alle objekterne i de økonomiske transaktioner er 'varer' eller goder, fordi og for så vidt de kun er »forestillet guld eller guldets *repræsentanter*« (Z, 102). På grundlag af en frakke-møntfod er de »frakke-lig« (K1, 71) og den kvalitative bestemmelse af bytteværdien består her deri, at den sætter varen som frakke-lig: »bytteværdi (frakke-lig)« (Wf, 97). På grundlag af en guldmøntfod er varerne altså »guld-lige« »udtrykt som forskellige kvanta guld« (T3, 132).

22. v. Gottl-Ottilienfeld, op.cit. s. 83 og 170.

De sanselige objekter bliver til sanselige-oversanselige 'goder' eller 'varer', fordi og forsåvidt de »i deres pris ideelt er blevet forvandlet til guld« (Z, 71). På den anden side er imidlertid denne »ideelle forvandling« (Z, 53) af varerne til guld forudsætning for, at den sanselige ting guld forvandler sig til den sanseligt-oversanselige 'ting' penge, at altså et fysisk volumen forvandler sig til et bestemt »penge«-volumen. Guld er kun *penge* i det omfang hvori goder »repræsenterer« guld. Hvert af de to led i gode-penge-ligningen er således i sit forhold til det andet såvel forudsætning som resultat.

Hvordan man så end orienterer sig i værditeoretiske problemer, må enhver kunne tilslutte sig beskrivelsen af denne sagsproblematik. Selv den hyppige anvendelse af sprogparadokser kan man i sidste ende ikke nægte sin tilslutning. Det lader sig nemlig meget hurtigt vise, at Marx blot anvender fagøkonomiens 'metafor' eller så at sige kun bringer denne på sit begreb. Hvis guldet som penge f.eks. får tilskrevet den funktion, at fremstille det u-lige som lige, så lader der sig næppe indvende noget imod den konsekvens, at de finere produkterne i deres væren som 'pris' eller 'bytteværdi', som guld-lige. Besidder en genstand 'prisens' oversanselige egenskab, »så er den udtrykt som noget andet, som den er lig« (R, 120). Kun på denne måde kan man som en yderligere konsekvens af det foregående gøre begrebet »ideel forvandling« gennemskueligt.

Som man ser drejer det sig her gennemgående om problemer med 'bytteværdiens' »kvalitative gehalt« eller 'værdiformen'. Det gælder i særdeleshed Marx's forsøg på at opløse gode-penge-relationens »økonomiske cirkel«. Vi har allerede set, at Marx ikke udtrykkeligt retfærdiggjorde den foretagne begrænsning til en bestemt gode-penge-relation, nemlig vare-varepenge-relationen: det bliver ikke begrundet, hvorfor han i begyndelsen af sin undersøgelse lader såvel visse 'goder' såsom tjenesteydelser, jordstykker, sjældenhedsgoder, etc. lige så meget ude af betragtning som visse 'omløbsmidler', nemlig banknoter, folio etc.

Denne udeladelse lader sig efter min opfattelse kun begrunde med, at det når man taler om prisen på sådanne handelsobjekter og sådanne 'former' for penge, egentlig kun drejer sig om »et til cirkulationsprocessen hørende skin«, om en »blot form, som er fremmed for selve indholdet«. (K1, 609). Det rationelle ved vare-varepenge-relationen skulle altså bestå i, at den til forskel fra andre gode-penge-relationer har et 'formindhold' der lader sig analysere, nemlig en ud fra de sociale strukturer forståelig sammensnøring af to tilsyneladende selvstændige objekter for de økonomiske transaktioner.

Værdiens form og substans skal formidles gennem erkendelsen af på den ene side, at de ting, der benævnes 'vare' og 'penge', ikke er selvstændige, men blot fremstiller 'en overgribende relations' »momenter«, og på den anden

side, at det samfundsmæssige arbejde kun kan bestemmes som det, »i hvilket tingene« ikke eksisterer »som noget selvstændigt« (T3, 127).

Strengt taget kan man ikke engang tale om *to* former, om »begge former«, men kun om »begge værdiformens bestemmelser« (E, 231), »værdiformen ... i sine modsætningsvise momenter« (E, 240), eller om »varecirkulationen og dens simple momenter« (K1, 179). Til betegnelse af den 'overgribende relation' benytter Marx dog oftest termen 'værdiudtryk', der så igen lejlighedsvis bliver sat lig med begrebet 'bytteværdi': »Begge former ... er bytteværdiens former. Begge er ... *kun momenter* ... bestemmelser ved det *samme* relative værdiudtryk.« (E, 230). Indsætter man nu de hidtil »udviklede« former i den velkendte definition, så bliver det tydeligt, at denne mystiske »økonomiske cirkel« lader sig beskrive som en dialektisk 'struktur': »Pris og penge er sammenhørende, uadskillelige momenter der gensidigt betinger hinanden, men samtidigt er de hinanden udelukkende eller modsatstillede ekstremer, dvs. poler i det samme værdiudtryk; de fordeler sig til stadighed på forkellige varer, som relaterer værdiudtrykket til hinanden« (K1, 63). Man ville tage fuldstændig fejl af Marx's værdiform-analyse, hvis man ville tyde Marx's 'realdefinition' af pengene som vare-penge således, at Marx af tidsbetingede grunde eller blot for enkelthedens skyld havde ligesat penge med guld. Til forskel fra sine metallistisk orienterede samtidige* vidste Marx ret godt, at kreditten efterhånden ville fortrænge pengene. »Papirnoter er således samfundets penge, medens guld og sølv er verdens penge« (Z, 142).

Den talemåde, at Marx af bestemte grunde skulle have sat penge lig med metalpenge, guld eller et andet metal, forudsætter stiltiende, at de velkendte forestillinger om penge klart og distinkt lader sig udtrykke i modsigelsesfri og ikke tautologiske begreber. Netop dette ville Marx have bestridt: »Enhver kan bruge penge som penge, uden at vide, hvad penge er. De økonomiske kategorier afspejles meget fordrejet i bevidstheden« (T 3, 164). Penge forstås af Marx som værdiens »modsætningsfyldte form« og denne værdi er, hvad den er, kun ved at være en bestemt brugsværdi, dvs. et arbejdsprodukts, værdi. Men denne brugsværdi er imidlertid »umiddelbar byttelig« eller »værdiens fremtrædelsesform«. Den frase, at Marx for nemhedens skyld skulle have sat penge lig med en bestemt brugsværdi nemlig guld, ender derfor i den

* *Nominalisme*: »Penge teori iflg. hvilken pengene ikke besidder nogen egen værdi, og heller ikke beror på deres stofflige værdi, men kun er et symbol. Gennem statslig anerkendelse får også stoffligt værdiløse banknoter, mønter, osv. fuldstændig penge kvalitet og repræsenterer en anvisning på en del af nationalproduktet.«

Metallisme: »Klassikernes penge værdilære, iflg. hvilken penge værdien forklares ud fra pengenes stofflige værdi (deres substans).«

meningsløse påstand, at Marx skulle have sat den umiddelbart byttelige brugsværdi lig med en brugsværdi.

Denne kategoris funktion inden for rammerne af den marxske penge teori må forstås ud fra forsøget på at tildele det blotte »navn« penge en ikke-cirkulær definition, som bringer et bestemt socialt sagsforhold til udtryk. En sådan tolkning måtte begynde med analysen af »den første ejendommelighed« ved det, som Marx har kaldt »ækvivalentform« og som i sidste ende overhovedet ikke betyder andet end »pengeform«. I denne lære bliver penge ikke sat lig med en brugsværdi, men defineret ved, at en bestemt brugsværdi bliver noget andet: »den bliver til fremtrædelsesform for sin modsætning, for værdien« (K1, 70). »Her reflekteres varens modsatte bestemmelser i hinanden« (E, 229): Brugs værdien er som særegen samtidig almen eller værdi.

Varen i sig

Ønsker man nu ikke at lade disse forskellige bestemmelser i Marx' realdefinition af pengene gælde – det være sig af metodologiske eller af penge teoretiske grunde – så må man ikke forsømme, at skaffe sig fuldstændig klarhed over de værditeoretiske konsekvenser. Det er nemlig ikke muligt at se, hvordan Marx' lære om »fremtrædelsesformen« for værdien, altså den kvalitative værditeori lader sig afvise, hvis man alligevel gerne vil fastholde Marx' lære om værdiens »substans«, altså arbejdsværditeorien i traditionel forstand. I så fald vil man også reducere den marxske værditeori til den ricardianske, som ovenikøbet er blevet udsat for Baileys kritiske indvendinger. Marx' lære om værdiens fremtrædelsesform skal derfor først og fremmest vurderes i sin funktion som en metakritik af Baileys Ricardokritik. Man må erindre sig, at Baileys bestemmelse af forholdet mellem byttelige goder på en vis måde stemmer overens med Böhm-Bawerks definition af den »objektive bytteværdi«. For begge teoretikere drejer det sig på en vis måde om at konstruere en byttehandel på et niveau midt imellem gode-penge-relationens prisbestemte goder og en umiddelbar byttehandel, som kommer i stand alene ved de subjektive handlinger, hvori produktionerne sættes lige. Man skulle abstrahere fra »pengesløret«, men holde fast ved bytteakternes almene interdependens og de 'relative priser'. Til forskel fra den umiddelbare byttehandel skal der dog på forhånd være foregivet byttepartneren i denne præmonetære naturaløkonomi noget objektivt, nemlig den 'relative pris' eller 'objektive byttværdi'. For så vidt er det så også berettiget at tale om 'varer', til hvilke der som sådan klæber et gældende tal og at adskille disse *præmonetære* varer fra blotte 'produkter'. I sin Bailey-kritik viste Marx, at en 'overgribende relation' – som må være et krav til et begreb om 'objektiv bytteværdi' – på en subjektivistisk værditeoris

grundlag fremstiller en systemfremmed struktur. På grundlag af denne teori kan godt nok kendsgerningen om en her og nu stedfindende byttehandling gøres plausibel, men ikke en overindividuel 'katagori'.

I Kapitalens værdiformsanalyse vises nu, at den 'objektive bytteværdi' overhovedet ikke lader sig begrebsligt fixere, men derimod på en måde 'ophæves' i 'pris-penge-relationen'. Denne bytteværdi er nemlig overhovedet ikke andet end den såkaldte »simple værdiform« eller det »relative værdiudtryk«. Analysen af det »kvalitative gehalt« fører nu til det resultat, at dén vare, som »figurerer som ækvivalent ... ikke samtidig kan befinde sig i relativ værdiform«. Den samme vare kan »i det samme værdiudtryk ikke optræde samtidig i begge former. Disse udelukker snarere hinanden polært« (K1, 63).

Men heraf kan man drage den konsekvens, at den 'objektive bytteværdi' eller den 'simple værdiform' overhovedet ikke lader sig almenføre. Befandt en vare sig i denne form, måtte den nemlig samtidig tjene enhver anden vare som ækvivalent-form. Selv i 2. udgaven af Kapitalen bliver der henvist til denne konsekvens: »I form II kan stadig kun een vareart ad gangen udfolde sin relative værdi totalt« (K1, 82). Men kun i 1. udgaven bliver dette tydeligere udarbejdet. I tilslutning til analysen af form III, i hvilken lærredet fungerede som 'almen ækvivalent', hedder der det nemlig: »Hvad der gælder for lærredet, gælder for enhver vare ... Den almene ækvivalentform tilkommer altid kun én vare i modsætningen til alle andre varer; men den tilkommer enhver vare i modsætningen til alle andre. Hvis imidlertid enhver vare konfronterer sin egen naturalform som almen ækvivalentform med alle andre varer, så udelukker alle varer hinanden fra den almene ækvivalentform og dermed sig selv fra den samfundsmæssigt gyldige fremstilling af deres værdistørrelser« (E, 239f).

Nu er det ret forbløffende, at ingen andre end Engels, der så ofte er blevet skoset som vulgarisator af Marx' teori, meget klart erkendte denne kvintessens af værdiformsudviklingen og såvel i sin anmeldelse af førsteudgaven af Kapitalen som i sit 'konspekt' over Kapitalen meget skarpsindigt kommenterede: »Vi påberåber os ... helhedens dialektiske opbygning, måden hvorpå pengene allerede er fremstillet i varens begreb som i sig eksisterende« (MEW 16, 208). Og i sit konspekt giver Engels Kapitalens begyndelse en mere konsekvent titel end Marx, ikke 'varen' men »varen i sig«. Og videre hedder det: »en bestemt vare må overtage rollen ... og først derved bliver varen fuldstændig vare. Denne særlige vare ... er penge« (MEW 16, 245f).

I 1. kapitel af førsteudgaven undersøges altså ikke en præmonetær naturaløkonomis præmonetære vare, men derimod en »vare i sig«. Denne er kun til »i vores abstraktion«, man kunne også sige 'i sig og for os'. Heraf følger tre forhold:

1. Samtlige bestemmelser af »varen i sig«, altså abstrakt arbejde, ækvivalent, ligesætten etc. er ligeledes kun til 'i sig' eller for os som analyserende betragtere.

2. Det centrale er imidlertid, at en vare kun i sig »er værdi slet og ret, men også at den i sin *tingslige* skikkelse ... *gælder* som værdi for en *anden* vare og derfor umiddelbart er til *som bytteværdi* for den anden vare« (E, 227). Og dette er den kun som 'moment' i en vare-pengerelation. Først som penge »bliver varen fuldstændig vare« og er først virkelig til i det abstrakte arbejde hhv. værdien. Det hedder derfor konsekvent nok i 2. kapitel: Varebesidderne »kan kun sætte deres varer i forhold til hinanden som varer, idet de relaterer denne vare overfor en tilfældig anden vare som almen ækvivalent. Det var resultatet af analysen af varen ... En transaktion, hvori varebesidderne bytter og sammenligner deres egen artikel med forskellige andre artikler finder aldrig sted uden at forskellige varer ... bliver byttet med en og den samme tredje vareart og sammenlignet med den som værdi« (K I, 126 og 103). Altså er »varecirkulationen ikke kun formelt men væsentligt forskellig fra umiddelbar produktudveksling.« (K I, 126) Kun ved »at de (varerne) er sat lige med pengene, er de igen relateret til hinanden, således som de ifølge begrebet var det som bytteværdier« (R, 105).

3. Men når nu begrebet om en præmonetær vare er en *contradictio in adjec-tio*, så må det naturligvis også kunne vises, at det er en umulighed at tænke en bytteproces for præmonetære varer. Denne tredje konsekvens af værdiforms-udviklingen er da også meget klart formuleret af Marx og er på bemærkelses-værdig vis endog blevet opretholdt i anden udgave af Kapitalen: »For enhver varebesidder gælder enhver fremmed vare som særlig ækvivalent for hans egen vare, og hans egen vare gælder derfor som almen ækvivalent for alle andre varer. Men da alle varebesiddere gør det samme, er ingen vare almen ækviva-lent, og varerne besidder derfor heller ingen almen relativ værdiform, hvori de sættes lige som værdier og sammenlignes som værdistørrelse. De står derfor overhovedet ikke overfor hinanden som varer, men kun som produkter eller brugsværdier« (K I, 101).

Den 'varebesidder', der her er tale om, kan naturligvis kun forstås som en bestemt økonomisk teoris modelfigur, nemlig som den præmonetære værdi-teoris byttesubjekt. I hvert tilfælde har hverken den etnologiske eller den pen-gehistoriske forskning noget at berette om besiddere af præmonetære varer, for hvem deres egen vare gælder 'som almen ækvivalent for alle andre varer'. Men det skal vises, at denne figur kun *tilsyneladende* er en 'varebesidder'. Som en sådan fremstilles han af de kritiserede teorier, mens den marxske 'kritik af de økonomiske kategorier' er i stand til at gennemskue ham som noget andet, nemlig som 'produktbesidder'. Nu forholder det sig imidlertid sådan, at Marx

intetsteds konsekvent udarbejdede en dialektisk værditeori, som rekurrerede til begrebet 'vare i sig' eller »vare overhovedet«. Den mangelfulde udformning af dette udkast til en dialektisk værditeori bærer derfor også skylden for, at denne teori, som er konciperet som 'kritik af præmonetære værditeorier', ikke er blevet forstået som sådan. Den marxistiske værditeori forblev derfor ligeså meget en præmonetær teori som den af Marx kritiserede klassiske arbejdsværditeori. Uden overdrivelse må man derfor kunne sige, at set ud fra Marx' forståelse af en 'kritik af præmonetære værditeorier' måtte den klassiske og den marxistiske værditeori kritiseres i lige høj grad.

Historiseringen af værdiformsanalysen

Nu må det især stemme til eftertænksomhed, at den ældre Engels stiltiende vendte sig væk fra sin 'logiske' dvs. ikke-historicistiske tolkning og genoptog visse historicistiske positioner fra sin anmeldelse fra 1859 og tænkte dem konsekvent til ende. Hans meningsskift skal ganske vist ses i sammenhæng med, at Marx fuldstændig omarbejdede den 'logisk' konciperede værditeori i førsteudgaven af Kapitalen og trak visse historicistiske elementer endnu stærkere i forgrunden. Men hermed opstår spørgsmålet om årsagerne, omfanget og grænserne for denne 'historisering' af det 'logiske' og først og fremmest om, den ældre Engels i grunden blot førte den af Marx påbegyndte 'historisering' til en konsekvent afslutning.

Man må erindre sig, at i »Grundrids« og i »Zur Kritik« blev de værdiøgengeteoretiske grundbegreber nået 'logisk' og også fremstillet 'logisk'. De første 25 sider af første kapitel af »Zur Kritik«, som indeholder den teoretiske relevante del af denne første formulering af Marx' værditeori, består uden undtagelse af 'logiske' analyser. Først i tilknytning til den 'logisk' forståede »udvikling« af penge-varen finder man på de to sidste sider af dette kapitel nogle påstande om pengenes historiske »udvikling«. Herved gives økonomerne indirekte medhold i, at der skulle optræde visse »vanskeligheder« med udvidelsen af den præmonetære byttehandel. Økonomerne bliver kritiseret fordi, de har »glemt« at aflede »disse vanskeligheder af bytteværdiens udvikling og derfor af det samfundsmæssige arbejde« (Z, 47). I dette pseudohistoriske appendix til den første formulering af Marx' værditeori vil man imidlertid kunne se kimen til teoriens senere 'historisering' og 'vulgarisering' både fra Marx selv, men først og fremmest fra den ældre Engels og de marxistiske fortolkere.

Det er nemlig meget let at indse, at disse historicistiske 'fablerier' ingeniørlunde formår at formidle værdi- og pengeteoretiske relevante indsigter. Når de nu også inden for Marx' analyse af vare-penge-relationen er forblevet helt

betydningsløse, så opstår det spørgsmål så meget desto mere påtrængende, hvorfor Marx ikke ville give afkald på disse pseudohistoriske fakta om pengenes »udvikling«, og hvorfor han senere sågar indarbejdede dem i den teoretiske »udvikling« af pengene på en sådan måde, at Engels og efter ham først og fremmest E. Mandel så sig foranlediget til en pseudo-historisk hhv. pseudo-etnologisk omformning af Marx' værditeori.

Nu drejede det sig som bekendt for Marx allerede under hans første forsøg med at nå frem til et »begreb« om penge og kapital, om at overvinde »fremstillingsens idealistiske manér« og at undgå »skindet af«, at det handlede om en begrebernes dialektik. Således findes i tilslutning til den 'logiske' udvikling af kapitalbegrebet tesen: »Denne dialektiske opståelsesproces er kun det ideale udtryk for den *virkelige* bevægelse, hvori kapitalen bliver til« (R, 217). Marx ville nu åbenbart ligeledes gerne kunne forstå pengenes »dialektiske opståelsesproces« som det »ideale udtryk« for en virkelig bevægelse, hvori pengene »bliver til«. Den karakteristik af sin fremgangsmåde, som han selv anbefaler, nemlig med en »materialistisk ... metode ... (at have behandlet) ... f.eks. udviklingen af pengene« (MEW 31, 404) står helt i overensstemmelse med ovenstående overvejelser.

Det er ganske vist ikke rigtigt til at se, hvilken betydning en »materialistisk metode« kan have haft for Marx i tilfældet med udviklingen af pengene. Engels havde foreslået, at »det som var indvundet dialektisk, skulle eftervises noget mere udførligt historisk, beviset herpå skulle så at sige tages ud af historien«. Marx havde jo »så meget materiale om det«, at han »kunne eftervise« nødvendigheden af pengedannelsen og den derved stedfindende proces ad historisk vej« (MEW, 31, 303). Men det kunne der imidlertid overhovedet ikke være tale om. Ifølge moderne forskning, er pengene opstået omkring tiden mellem 2000 og 3000 f.v.t., således at der om årsagerne til denne proces nok kan udvikles nogen hypoteser med hold i visse arkæologiske og etnologiske fakta. Men det materiale som stod til Marx' rådighed, var så utilstrækkeligt, at det ikke engang havde rakt til udviklingen af en hypotese. Marx så sig derfor også helt ude af stand til at efterkomme Engels' råd. Han gjorde istedet Aristoteles' påstand, som Smith havde overtaget, til sin egen, nemlig at pengene var opstået på grund af de 'vanskeligheder' i den præmonetære byttehandel, som stammede fra den voksende arbejdsdeling. Af arbejdsdelingen skulle der nemlig opstå en modsigelse mellem værdi og brugsværdi, og dannelsen af pengene skulle forstås som denne modsigelses 'løsning'. Marx troede med en sådan konstruktion at have fundet et materielt korrelat til den teoretiske »udvikling« af modsigelsen og dermed til udarbejdelsen af en realdefinition af pengene. I Grundrids kan man meget klart eftervise, at Marx' forståelse af aprioristiske konstruktioner om pengenes historiske udvikling kan forklares ud fra hans bestræbelser på

at tolke og begrunde pengenes teoretiske eller »dialektiske dannelsesproces« som en genspejling eller »det ideale udtryk« for en »virkelig bevægelse«, i hvilken pengene »bliver til«: »I den umiddelbare byttehandel kan ikke enhver artikel ... byttes med enhver artikel ... De vanskeligheder, der ligger i byttehandelen, kan pengene kun ophæve ved at gøre dem almene« ... Vi ser altså, hvorledes det ligger til pengene at opfylde deres formål, idet de på samme tid negerer dem ... at overvinde det umiddelbare varebyttes vanskeligheder ved at gøre dem almene (R, 68f.). Her kan »ikke enhver artikel byttes med enhver anden. Jo mere specialiserede ... produkterne bliver, desto nødvendiggere bliver et alment byttemiddel!« (R, 113) »Vi ser, at det ligger i pengenes natur, at de kun løser modsigelserne – såvel den umiddelbare byttehandels som bytteværdiens, – idet de sætter dem alment ... Det var spørgsmålet om den særlige vare svarer til den [anden] særlige [vare]« (R, 115).

I forbindelse med disse konstruktioner – som af M. Mauss, men f.eks. også af W. Gerloff²³ er blevet kendetegnet som »aprioriforestillinger om udviklingen« – skriver Marx på s. 69 i Grundrids den selvkritiske bemærkning, at den »idealistiske maner i fremstillingen« altså pengenes ideelle genese, der senere blev beskrevet som »varens fordobling i vare og penge«, skulle »korrigeres«. Den »idealistiske« maner skulle altså selv endnu en gang korrigeres »idealistisk«.

Selvom denne »idealistiske« korrektur endnu spillede en ret ringe rolle som et blot og bart appendix i den første fremstilling af værditeorien og ikke påvirkede pengenes ideelle genese, selvom altså det 'logiske' og det 'historiske' forblev omhyggeligt adskilt, så viser Engels' anmeldelse, at Marx fra begyndelsen intenderede en bestemt form for »syntese« mellem heterogene elementer. Engels omtaler »modsigelsernes« rolle i »bytteprocessen« og vil hertil kun »bemærke«, »at disse modsigelser ikke blot har teoretisk, abstrakt interesse, men også genspejler de vanskeligheder, de umuligheder, som fremstår af den simple byttehandels natur, og som denne byttets første rå form nødvendigvis munder ud i. Løsningen på disse umuligheder« (Z, 476) findes i pengene.

Engels har ganske rigtig set, at konstruktionen: bytte af præmonetære varer, nødvendigvis må slå fejl. Han erkendte, at med *begrebet*, en præmonetær vare, er den *logiske* »umulighed« sat for overhovedet blot at *tænke* en bytteproces. Et sådant konstrukt af en bytteproces har imidlertid absolut intet tilfælles med den omtalte 'første rå form for bytte', altså med det bytte, hvor bytteobjekterne »overhovedet ikke ... står overfor hinanden som varer, men kun som produkter« (K1, 101). Ved et sådant »umiddelbart produktbytte« optræder der

23. W. Gerloff, Die Entstehung des Geldes, Frankfurt am Main 1947.

slet ingen »umuligheder«. Og for så vidt man på grundlag af en eller anden aprioristisk teori om pengenes opståen gør sig nogle forestillinger om visse »vanskeligheder«, som optræder ved produktbyttet, så er disse vanskeligheder grundlæggende »mulige at løse«.

Et »umuligt« bytte kommer per definition ikke i stand, det mislykkes. Et bytte, der blot er behæftet med »vanskeligheder« er netop ikke »umuligt« og kommer derfor alligevel til syvende og sidst i stand. Med sammenstillingen af begreberne »vanskeligheder« og »umuligheder« giver Engels det udseende af, at det andet begreb blot udtrykker en skærpelse af det første begreb, og i og med han tilslører deres principielle forskel, tilslører han overhovedet forskellen mellem det 'logiske' og det 'historiske'. Det drejer sig om en grundliggende mangel i Marx' konstruktion, der senere træder endnu tydeligere frem i Kapitalen.

Allerede i førsteudgaven af Kapitalen gennemtrænger 'logiske' og historicistiske konstruktioner hinanden. Imidlertid kun i 2. kapitel: 'Bytteprocessen'. Det første kapitel blev derimod endnu fuldstændig fastholdt indenfor den 'logiske' konception fra det første kapitel i Zur Kritik. Men i andenudgaven undergår nu også konstruktionerne i første kapitel en vis historicistisk korrektur.

De afgørende ændringer sker imidlertid allerede i det tillæg til førsteudgaven af Kapitalen, der bærer overskriften 'Værdiformen'. Den almene værdiform bliver nu ikke længere (sådan som det er tilfældet i første kapitel) behandlet som det, som den i følge sagen virkelig er, nemlig: »Den tredie, omvendte eller reciprokke anden form for den relative værdi« (E, 233), men som en selvstændig form. Men dermed har karakteren af værdiformsanalysen nu fuldstændig ændret sig. Marx prisgiver nemlig den i første kapitel i førsteudgaven afgørende ledetanke, at med sin almengørelse må den anden form ophæves (aufheben) og dermed samtidig den tredie form for så vidt som denne nemlig overhovedet ikke kan være noget andet end den »reciprokke« anden form. For at undgå denne konsekvens renoncerer han på den anden forms selvophævelse. Pludselig skal en flerhed (Pluralitet) af form II (»hvor en vare udelukker alle andre for at kunne udtrykke sin værdi i dem«) være tænkelig, fordi man er i stand til at forestille sig »udelukkelsen« som en »ren subjektiv proces«, nemlig som den »proces at en lærredsbesidder beregner sin egen vares værdi i mange andre varer«. (Wf, 107f).

Da der i denne fingerede beregningsakt naturligvis overhovedet ikke kan være tale om en gensidig ophævelse eller udelukkelse, er det yderligere blevet muligt at selvstændiggøre form II og III overfor hinanden. I tillæggets afsnit IV er det således ikke mere (som i første kapitel) vareformens selvophævelse, der tematiseres, men en nyopdukket form: pengeformen. Der findes i værdi-

formstillægget ganske vist endnu ingen pseudohistoriske henvisninger, men på grund af en forkert popularisering indføres der figurer som en urvæver og en urskrædder: »Lad os tænke os en byttehandel mellem lærredproducent A og frakkeproducent B. Før de bliver enige om handelen, siger A: 20 alen lærred er to frakker værd ... B siger derimod: 1 frakke er 22 alen værd ... Efter de har købslået i lang tid, bliver de endelig enige. A siger ... etc. (Wf, 75). Det er svært at begribe, hvorledes Marx kunne forfalde til et sådant selvbedrag, at han tror i Tillægget at have fremstillet »samme sag« blot »så enkelt som muligt og så skolemesteragtigt som muligt« (B, 137). Overvejer man nu det faktum, at Marx lagde denne fuldstændig forvanskede udgave af sin værdiformsanalyse til grund for nybearbejdelsen af 1. kapitel til 'Kapitalens' andenudgave, så må man alvorligt undersøge spørgsmålet, om Marx på dette tidspunkt overhovedet stadig holdt fast ved sin oprindelige værditeoretiske metodologi? Hvordan skal man frem for alt forstå den følgende passage, der åbner fuldstændig op for en total historisering: »Når en mand bytter sit lærred mod mange andre varer og derved udtrykker dets værdi i en række andre varer, så må de mange andre varebesiddere nødvendigvis også bytte deres vare med lærred ... Den første form ... forekommer åbenbart kun praktisk i den første begyndelse ... den udfoldede værdiform forekommer faktisk først, hvor et arbejdsprodukt, f.x. kvæg, ... allerede sædvanemæssigt bliver byttet med forskellige andre varer« (K1, 79f).

Man må indrømme, at man på grund af sådanne passager, men især på grund af den almene værdiforms selvstændiggørelse til en selvstændig form ikke længere udfra teksten til andenudgavens 1. kapitel kan afgøre om Marx forfægter en 'logisk' eller en 'logisk-historisk' metode. Til forskel fra »Zur Kritik« og førsteudgavens 1. kapitel er denne tekst fundamentalt tvetydig.

Strengt taget er det overhovedet ikke rimeligt, ja nærmere vildførende, hvis man på den modelteoretisk orienterede økonomis maner snakker om »bytteakter« for slet ikke at tale om »enkeltstående bytteakter« (K1, 84) inden for en form-analyse. Thi netop i første kapitel »betragter vi kun de økonomiske former« (K1, 161). Men »betragter vi nu blot formerne«, så er de »reelle forhold ... ikke udviklet« (T2, 489) – heller ikke på idealtypisk måde. Pengeteoretiske og metodologiske overvejelser taler altså imod den mulighed, at Marx under omarbejdelsen af første kapitel til Kapitalens andenudgave skulle have transformeret sin teori om den »simple cirkulation« til en teori om den »simple vareproduktion«. I et af hans sidste økonomiske arbejder – Randglossen zu A. Wagner fra 1879-80 – hedder det da også: »Det jeg går ud fra, er den simpleste samfundsmæssige form, hvori arbejdsproduktet fremstiller sig i det nuværende samfund« (MEW 19, 369).

Årsager til F. Engels' misforståelser

Men hvorledes kan man nu forstå, at Friedrich Engels, medstifteren af den 'videnskabelige socialisme', på så skæbnesvanger måde fuldstændig har kunnet misforstå opbygningsprincippet i Kapitalens 1. kapitel og dermed til syvende og sidst også »metoden« i den 'videnskabelige socialismes' politiske økonomi? Og det så meget desto mere, som han på forskellige tidspunkter har forstået konstruktionen en »vare i sig« temmelig præist og udtrykkelig har tilbagevist en historicistisk fortolkning; ligesom han naturligvis må have været fortrolig med begrebet »kapital i almenhed« (Z, 15) til forskel fra kapitalen i dens realitet, såvel som med betydningen af den simple cirkulation som »det borgerlige samfunds overflade« (Brev fra Marx til Engels d. 2.4.58, MEW 29, 311f). Herpå kan der gives to svar. *For det første* må man nødvendigvis henvise til, at Engels kun var temmelig overfladisk bekendt med pengeteoretiske problemer og derfor måske ikke så præcist har begrebet de pengeteoretiske intentioner i Marx' værdiformsanalyse. Det er i denne sammenhæng oplysende f.eks. at pege på hans usikkerhed med hensyn til udformningen af anmeldelsen fra 1859. Det var formodentlig ikke mindst med henblik på »løsningen af de kildne pengespørgsmål« (MEW 29, 465), at han anbefalede Marx at se anmeldelsen ganske nøje igennem: »Hvis den i sin helhed ikke falder i din smag, så riv den i stykker ... Jeg er overfor denne slags skriverier så langt ude p.g.a. manglende øvelse, at din kone vil grine meget af min ubehjælpssomhed« (MEW 29, 468).

Klagerne over de »kildne pengespørgsmål« fornemmer man også 30 år senere, hvor han må beskæftige sig med Marx' fragmenter til pengeog kreditteorien i 3. bind af Kapitalen. *For det andet* må den egentlige grund til den ældre Engels' fejlfortolkning imidlertid findes deri, at Marx blev vulgarisator af sin egen teori, og at han med sine historicistiske populariseringsforsøg netop måtte provokere til fejlfortolkninger.

Den politiske økonomis dialektisk udtrykte kategorier bliver således fortolket som en historisk bevægelses »ideale udtryk«. Ud fra denne problematik såvel som udfra behovet for at udvikle et objektivt kriterium for gyldigheden af det »dialektisk indvundne«, må man således forstå den dogmatiske forsikring: »... de økonomiske kategorier bærer deres historiske spor ... De særlige pengeformer ... peger ... på meget forskellige trin af den samfundsmæssige produktionsproces« (K1, 183).

Ud fra disse forhold kan man efter min opfattelse ret godt tydeliggøre de grunde, der foranledigede Marx til uvilket at vulgarisere sin egen værditeori.

Forsøget på at relatere det 'logiske' og det 'historiske' til hinanden på en eller anden måde, dvs. på en eller anden måde 'materialistisk' at fortolke og begrunde pengeteoriens dialektiske figurer, førte allerede i Kapitalens første-

udgave til en mærkværdig modsigelse mellem »den almene værdiforms« oprindelse respektive funktion i 1. og 2. kapitel. Mens den i 1. kapitel kun blev behandlet som *moment* i den sig selv ophævende vareform og således som noget rent 'logisk', så blev den i andet kapitel pludselig diskuteret som noget helt andet, nemlig som noget logisk og historisk selvstændigt, som forløber for pengeformen: Den »almene ækvivalentform« tilkommer »afvekslende og flygtigt ... snart den ene snart den anden vare. Med udviklingen af varebyttet klæber den imidlertid udelukkende fast til særlige varearter eller krystalliserer sig til pengeform« (K1, 103. Den samme sætning findes også i teksten i førsteudgaven). Hvorfor denne arkaiske form nu bliver kaldt »ækvivalentform« og ikke bare pengeform eller en forform for penge er hverken indlysende ud fra sagen selv eller ud fra dette begrebs oprindelige bestemmelse i førsteudgavens 1. kapitel. Det skal her blot erindres, at endnu i »Zur Kritik« så Marx sig overhovedet ikke foranlediget til at gøre brug af et sådant begreb. Men når det én gang var indført, skulle der dog også eftervises et »historisk spor« ved det på samme måde som ved pengeformen og de andre økonomiske kategorier. Dette skete i første omgang på den måde, at Marx i forhold til de kategorier, der var udviklet 'logisk' i første kapitel nu i andet kapitel tilskrev dem en *historisk* funktion, for dermed at lade dem »pege« på et bestemt trin i den samfundsmæssige produktionsproces. Men med denne historisering fik den 'almene værdiform' nu en selvstændig betydning og havde egentlig kun navnet til fælles med den 'almene værdiform' fra 1. kapitel. Der var den kun 'moment' i den sig selv ophævende vareform, hvorimod den i 2. kapitel er en selvstændig form, der ikke 'ophæves' af den 'højere' form, men *afløses*.

Formodentlig har denne modsigelse bidraget væsentligt til, at Marx besluttede sig for til anden-udgaven fuldstændig at omarbejde det 1. kapitel i det populariserede Tillægs ånd. Han går sågar endnu et skridt videre og lader yderligere også den 'simple' og den 'udfoldede' værdiform »pege« på forskellige trin af produktionsprocessen.

Engels har åbenbart misforstået denne historicistiske tendens. Han så ikke, at værdiformerne, der for Marx stadig skulle forstås som 'logiske' stadier i pengeformens genesis, udelukkende skulle »pege« på hine arkaiske produktionstrin og tog dem i stedet for som umiddelbare udtryk for disse produktionstrin. Dette synes for mig at være en af de vigtigste grunde til udviklingen af Engels' fortolkningsramme for første kapitel som en teori om den simple vareproduktion.

Argumenter for en logisk fortolkning

Men man ville forsimple problematikken i Marx' teori utilladeligt, hvis man alene ville begrunde de forskellige omarbejdninger af hans værditeori med

visse populariserende hensigter. De til stadighed tilbagevendende »mangler i fremstillingen« viser langt snarere hen til, at med dette »first attempt at applying the *dialectic method* to Political Economy« (MEW 31, 379) er alt for mange metodiske såvel som materielle problemer forblevet åbne, eller også er de blevet behandlet ganske utilstrækkeligt og uacceptabelt. Med sit forsøg på en analyse af de økonomiske kategoriers »kvalitative gehalt« har Marx lukket op for et helt nyt problemfelt, der frem til idag ikke hverken økonomi-videnskabeligt eller videnskabsteoretisk er blevet blot ansatsvis udarbejdet. Den kendsgerning, at Marx selv atter har forskertset en ret betragtelig del af sine opdagelser og på grund af sine historicistiske tendenser har forvrænget dem til ukendelighed, er et ufejlbarligt symptom på hans metodologiske usikkerhed. I modsætning til hans egen metodologiske selvforståelse, er hans metodiske fremgangsmåde ingenlunde sammenlignelig med naturvidenskabernes. Disse har nemlig overhovedet ikke noget at gøre med f.eks. »irrationelle fremtrædelsesformer« og »forhold, der er skjult bag disse« (MEW 32, 11), og deres fremgangsmåde består slet ikke i at »afsløre« og at »dechifrere« disses væsen gennem tankemæssige operationer. Marx, såvel som enhver anden værditeoretisk orienteret nationaløkonom, formår kun at afsløre »skjulte« strukturer »bag« pengesløret ved hjælp af tankeeksperimenter, men overhovedet ikke ved hjælp af en eksperimentel handle efter naturvidenskabernes forbillede. Hvad Marx virkelig gør, udtrykker han kun temmelig utilstrækkeligt i sine metodologiske skitser. Vi erfarer det klarere i en tilfældig bemærkning om Aristoteles: denne kunne endnu »ikke udlæse« bestemte sociale strukturer »af værdiformen selv« (K1, 74). Han har »dechiffreret værdiudtrykkets hemmelighed« utilstrækkeligt. Med denne metode 'at udlæse' og 'dechifrere', der er naturvidenskabens absolut fremmed, er der ganske vist nu rejst det problem, hvorledes det lader sig gøre at opstille en almengyldig målestok, der muliggør en objektiv dom om, hvorvidt en bestemt struktur er blevet »læst ud« på en adækvat måde. Marx havde den subjektive vished at have »udlæst« dialektiske strukturer, mens ikke blot hans modstandere, men også næsten uden undtagelse hans tilhængere ikke formåede at erfare en sådan selvindlysende subjektive oplevelse. Men efter hvilke kriterier lader det sig afgøre, om en bestemt struktur nu er blevet »læst ud« af et bestemt fænomen eller omvendt er blevet læst ind i det? Man kan også karakterisere denne problematik således: enhver værditeoretisk orienteret penge- og kapitalteori er udsat for det dilemma, at dens udsagn om de væsentlige forhold 'bag' 'pengesløret' ikke er tilgængelig for en empirisk falsificering eller for den sags skyld for en verificering. Den er altså nødt til at måtte basere sig på en materiel logik sui generis. Det synes nu som om man må forstå Marx' pseudo-dialektik mellem det 'logiske' og det 'historiske' som det ubehjælpssomme forsøg på historicistisk at begrunde denne »ejendommelige genstands« »ejendommelige logik«.

Når man dog i sidste ende må beslutte sig for en 'logisk', ikke-historicistisk fortolkning, så er det egentlig kun indirekte ud fra følgende 3 tekstinterne overvejelser:

1) I formuleringen i andenudgaven er det udelukkende de afsnit, der ikke rigtig finder nogen plads inden for en historicistisk interpretation, der endnu besidder en erkendelsesværdi, nemlig læren om den relative værdiforms og ækvivalentsformens sammenslyngning, såvel som læren om ækvivalentformens tre ejendommeligheder. Alle andre passager kan hverken overbevise ud fra et logisk eller et historisk aspekt.

2) Relativ værdiform og ækvivalentform er kun virkelige som pris og penge. Analysen af dem drejer sig om materielle problemer i pengeteorien, nemlig om løsningen af bestemte »pengegåder«, dvs. pengeteoriens klassiske aporier. Og det er ikke muligt at se, hvordan modsætningen mellem kvantitets- og bankingteorien skulle kunne lade sig analysere udfra en historicistisk position.

3) Det historicistiske lader sig i sin konsekvens føre ad absurdum, således at man måtte behandle det tredje kapitel som Marx' pengeteori for den 'simple vareproduktion'. Denne nødvendige konsekvens af den historicistiske fortolkning fører til et absurd resultat alene af den grund, at man så måtte beskyldte Marx for, at han har forsømt at fremstille realiseringsmekanismerne for de lovmæssigheder, som han havde afledt ved hjælp af en form-analyse. Der bliver nemlig intetsteds i 3. kapitel vist ved hjælp af hvilke mekanismer henholdsvis 'værdimålet' og den såkaldte »omløbslov« realiseres. I Marx' langt mere udførlige pengeteoretiske tekst i »Zur Kritik«, som teksten i Kapitalen fortløbende henviser til, er der sågar udtrykkeligt tale om, at realiseringsbetingelserne og mekanismerne skal behandles et andet sted: Det »virkelige mål mellem vare og guld er arbejdet selv ... Hvorledes denne ligesætten foregår praktisk kan ikke behandles i den simple cirkulations' sfære« (Z, 51). Og årsagerne til udviklingen af forholdet mellem prisbevægelse og omløbshastighed »falder uden for betragtningen af den simple cirkulation« (Z, 85). Om den måde på hvilken guldet træder ind i cirkulationsprocessen og så atter udskilles hedder det: »Hvorledes cirkulationsprocessen selv virkeliggør disse betingelser, skal vi se senere« (Z, 87). Nu er imidlertid denne »simple cirkulation ... det borgerlige samfunds overflade, hvori de dybere operationer, af hvilke den fremkommer, er udslettet« (MEW 29, 317). Og i en bemærkning i »Grundrisse« gøres der opmærksom på, hvorledes realiseringsmekanismerne for pengebevægelsernes lovmæssigheder skal behandles: »I relation til pengecirkulationen, der her optræder som gående ind i kapitalcirkulationen og bestemt af denne, vil vi blot bemærke i forbifarten – thi sagen kan først behandles, efter at de mange kapitaler er blevet betragtet i deres indbyrdes aktion og reaktion – at pengene åbenbart her er sat i forskellige bestemmelser« (R, 560). Alene det klare

faktum, at der i Kapitalens 3. kapitel intetsteds bliver behandlet realiseringsbetingelserne for pengebevægelsernes lovmæssigheder, er efter min opfattelse et klart bevis for, at Marx også stadig i Kapitalen forstår den »simple cirkulation« som et »moment« i kapitalcirkulationen eller som dennes »abstrakte sfære«, og ikke som Engels som »den simple vareproduktion«.

Form-analysen er følgelig også noget principielt andet end en modelanalyse – en forskel, der frem til idag ikke er blevet forstået af de modelplatonicistisk orienterede fortalere inden for den marxistiske økonomi. Form-analysen undersøger kategorier, men ikke idealtypisk opstillede handlingsforløb.

TEK-SAM forlagets Bogudgivelser:

Industriens råstofanvendelse og statslig miljøpolitik 316 s. 40,- kr.

af: *Bacher m.fl.*

Industristøj og støjmåling 85 s. 25,- kr.

af *Anders Kabel.*

Den Industrielle udvikling-statistisk oversigt over kapitalrentabilitet m.v. Bd. 1&2. 208 s., 240 s., pris pr. bind 33,25 kr.

af *Allan Andreassen og Tyge Kjær.*

Kapitalakkumulation og miljøbeskyttelse 59 s. 25,50 kr.

af *Ib Larsen*

Kemiske produkter – anvendelse og kontrol 218 s. 33,- kr.

af *Byggesektorgruppen*

Slagteriarbejdernes reproduktion – betinget gennem lønarbejdet 223 s. 44,50 kr.

af *Slagterigruppen.*

Fast affald 255 s. 35,- kr.

af *Tommy Andersen og Jess Jessen.*

Projektkommentarer: bd. 1 + 2 + 4, bd. 3 følger, pris pr. bd. 32,50 kr.

af *Tyge Kjær.*

Humlen bag Fredericia bryggeri 305 s. 37,75 kr.

af *Bryggerigruppen.*

Bøgerne kan købes i de fleste bogcafeer eller direkte ved at indsætte beløb og anføre titel på girokort.

BOGDISTRIBUTIONEN

Tek-Sam hus 12.1

Roskilde Universitetscenter

Postboks 260

4000 Roskilde

giro: 5 05 13 55

AFSKED MED PROLETARIATET?

Roland Roth

ANMELDELSE OG DISKUSSION AF ANDRÉ GORZ'S NYE BOG, SOM UDKOMMER PÅ DANSK TIL EFTERÅRET

»Farvel, gode gamle proletariats« – sådan trængte efterretningerne fra Frankrig sig herover sidste forår. Denne gang ikke som modebidrag fra de »nye filosoffer«, med som budskab fra to betydelige venstre-intellektuelle, som allerede gennem 20 år har bidraget væsentligt til den teoretiske selvforståelse hos den europæiske fagbevægelse, hos venstrefløjen fra Paris-68 og hos de nye sociale bevægelser. Alain Touraines »Der Nach-Sozialismus« og André Gorz' »Abschied vom Proletariat. Jenseits des Sozialismus« er provokerende essays, der efter deres titler tilsyneladende forskelsløst følger sig ind i den mondæne opbrudsstemning i dele af det vesttyske venstre: afsked med Marx, med marxismen, med arbejderbevægelsen, med socialisme forhåbninger, med »politik«, med vesterlandsk »rationalisme« o.s.v. Deres egentlige sigtepunkt var dog et andet. Begge forfattere forholder sig til venstreunionens fejltrin, til en dybtgående samfundsmæssig krise, der giver højreradikale og totalitære kræfter medvind, og til perspektiverne ved et befriet samfund, dets omrids og forvarslerne herpå. Selvom vi ikke skal glemme den specifikke franske kontekst, bliver der dermed rejst spørgsmål, der er centrale også i vores diskussion.

Dette gælder i særdeleshed for forholdet mellem arbejderbevægelse og nye sociale bevægelser (først og fremmest økologi- og kvindebevægelse). Gorz og Touraine har hverken fremlagt udfoldede analytiske begreber, velunderbyggede analyser eller strategisk-politiske programmer; derimod har de fremlagt udfordrende tankeimpulser og filosofiske udkast. Gorz' arbejde har foreligget oversat siden efteråret 1980 (til tysk o.a.) (Europäische Verlagsanstalt) og har siden været diskuteret heftigt. Da kampskrifter, især når de udspringer af en anden politisk kultur, ofte tages for let (såvel af tilhængere som af modstandere) skal vi i det følgende kritisk gå ind på nogle af temaerne.

»Wer wird denn weinen,
wenn man auseinander geht,
wenn an der nächsten Ecke
schon ein anderer steht«
(gl. tysk chanson)

Den centrale provokation: adieu proletariat

»Forudsigelserne om arbejderbevægelsens undergang eller endda uddøen bliver flere. Det ville være tåbeligt at

ignorere deres argumenter. Det er vel at mærke ikke eksistensen og den relative vigtighed af en organiseret arbejderstand, der bliver benægtet, men meget mere arbejderbevægelsens evne til som autonom kraft at bære dybtgående samfundsmæssige omvæltninger igennem. Sådanne analyser vidner om den forvandlingskrise vi gennemløber, en krise for samfundet, for arbejderbevægelsen og for syndikalismen.« Således indleder Edmond Maire, sekretær for fagforbundet CFDT, en diskussion med Touraine og Gorz, der præciserer, hvad det drejer sig om. (Den interessante kontrovers mellem Gorz og Maire findes i Prokla Hft. 41). Til forskel fra 50erne og 60erne, hvor spørgsmålet, »findes der endnu et proletariat?« blev stillet fra borgerlig side, kredser dagens debat om, hvorvidt proletariatet stadig er, eller overhovedet er den samfundsmæssige kraft, der åbner døren til et befriet samfund. Arbejderbevægelsens magtesløshed overfor de multinationale concerners politik, de deprimerende erfaringer med den »virkeliggjorte socialisme« og den voksende arbejdsløshed er blot nogle af de faktorer, der har af født tvivl om arbejderbevægelsen som central kraft i samfundsforandringen. Gorz' argumentation bliver dog ikke stående ved opremsningen af aktuelle krisefremtrædelser og politiske tilbageslag, men søger selv sin begrundelse i udviklingen af den kapitalistiske produktionsproces.

Taylorisering og automation har forandret og opsplittet det samfundsmæssige arbejde sådan, at der kun er blevet lidt tilbage af den faglige bevidsthed hos de faglærte. Som vedhæng til maskineriet mister arbejderen interessen for produktet af sit arbejde og »formålet« dermed. Parallelt hertil fuldendes »ødelæggelsen af proletarens autonome færdigheder«: »Den fuldendte proletar arbejder altså

udelukkende for samfundet, han er alene leverandør af abstrakt alment arbejde, følgelig alene forbruger af kommercielle varer og tjenesteydelser.«²⁹ Det historiske tab af individuelle kompetancer og »sociale net« (naboskaber, proletariske miljøer, fællesskaber etc.) lader klassefordringer blive til »konsumfordringer hos en atomiseret, ensliggjort (serialiseret) proletarmasse«, der holder fast ved et klientforhold til de statspartier, der er avanceret af tidligere arbejderpartier. Perspektivet om virksomhedsmæssig arbejderautonomi er dermed også lige så ødelagt som håbet om arbejderselvforvaltning i samfundsmæssig målestok. Derfor må også vore gamle socialisme-forestillinger opgives.

Gorz sætter dermed spørgsmålsteget ved to grundliggende antagelser i den marxistiske tradition: »1. udviklingen af produktivkræfterne frembringer den materielle basis for socialismen; 2. Udviklingen af produktivkræfterne bringer den samfundsmæssige basis for socialismen frem, d.v.s. en arbejderklasse, der er i stand til kollektivt at tilegne sig og forvalte den samlede produktivkraft, hvis udvikling den skylder sin tilblivelse«.»⁹ Tilegnelsens mulighed er nemlig bragt i fare ved, at arbejderaktiviteten ikke længere indebærer nogen magt. »Arbejde er ikke længere mere en aktivitet, der alene tilhører arbejderen. På fabrikken eller i servicesektoren er der overvejende tale om en passiv forprogrammeret aktivitet, en for apparatet (systemet) tjenlig og tjenende aktivitet, der udelukker ethvert personligt initiativ.«⁶²

Her mødes to forskellige kritikstrenge. For det første den kritik af den kapitalistiske produktivkraftudvikling, af det kapitalistiske »fremskridts« destruktivitet, som fremfor andre er fremført af økologibevægelsen, og som vedvarende har sat spørgsmålstegn ved det traditionelle billede af »overtagelsen« af det

kapitalistiske maskineri gennem en vel gennemført proletarisk revolution.

For det andet trænger Gorz ind til marven i den marxske revolutionsteori. »Det er lykkedes for kapitalen udover alle forventninger, at bryde arbejdernes indflydelse på produktionen«. ²² »Arbejderen overværer arbejdet, der udfører sig, han udfører det ikke mere.« ³⁰ Gorz bliver ikke træt af at tegne et billede af en fremmedgjort arbejderklasse, totalt underordnet det kapitalistiske maskineri, der lader håbet om arbejdernes kollektive tilegnelse af produktionen blegne til en myte. Hvis »arbejdskraften politiske økonomi« ikke bød på holddepunkter for en aktiv modstand mod kapitallogikken, kunne den marxske revolutionsteori pakke sammen. Den af Gorz spiddede tankefigur om en negativ dialektik – at den fremadskridende adskillelse af arbejderen fra hans produktionsmiddel nødvendigvis fører til et vendepunkt, til proletariatets kollektive tilegnelse – ville endegyldigt være blameret.

Mod Gorz' argumentation kan der gøres indvendinger gældende på mindst tre områder. Den første angår polemikken mod den marxske teori, den anden forholder sig til det empiriske billede af arbejderklassen idag, sådan som Gorz lægger det frem for os, den tredje til det nye revolutionære subjekt: ikke-klassen af ikke-arbejdere.

Proletariatet som historisk proces

Netop fordi det igen er blevet så moderne at kritisere og ikke at læse Marx, skal Gorz' kritik af den marxske revolutionsteori ikke forblive uberørt, for hvem lægger mærke til bemærkningen på side 15, hvor Gorz præciserer, at hans kritik mindre forholder sig til

Marx selv end til 68'-generationens reception. Den flotte bemærkning, »den marxske teori om proletariatet hviler hverken på empiriske undersøgelser af klassemodsætninger eller på en kamperfaring om den proletariske radikalitet« ¹¹ som Gorz indleder sit opgør med, er lige så forargelig som falsk.

Rigtigt er det, at »Marx ikke har udviklet en arbejdskraftens politiske økonomi, hvis organiserede centrum er revolutionsteorien, på samme formelle niveau som kritikken af kapitalens politiske økonomi« (Negt). Men ikke mindst mængden af de »politiske skrifter«, der beskæftiger sig med det internationale proletariats dagskampe på hans tid, gør tydeligt, at Marx havde mere at byde på end heglianiserende abstraktioner. Hal Draper har senest gjort sig den anstrengelse tematisk at oparbejde de spredte tekster i to tykmavede bind (Karl Marx's Theory of Revolution). Det er påfaldende dér, at en idealisering af det konkrete proletariat lå fjernt for Marx. »Borgerliggørelse«, »politisk og social modenhed« og »fraktionering« ville vel for os i dag ikke længere fremstå som ubetinget brugbare begreber i analysen af klassekampe. Også hans behandling af de politiske formidlingsformer – parti og fagforeninger – kan i dag synes at være lidet orienterende. Imod strukturelle argumenter, som Gorz udvikler den, kan der dog erindres om den omstændighed, som Marx aldrig blev træt af at betone: klassekampenes centrale betydning for proletariatets læreproces. »I den revolutionære aktivitet falder forandringen af selvet sammen med forandringen af omstændighederne.« (Marx) Ikke kun den proletariske revolution, men proletariatet selv er en historisk proces. Det er her ikke et spørgsmål om æresoprejsning for Marx, eller om hvor korrekte hans empiriske analyser var, og hvorvidt de kunne be-

grunde revolutionære forhåbninger. Indvendingerne retter sig langt mere mod den tese, der lanceres med en afsværgende gestus: »Proletariatets filosofi er religiøs«. ¹⁶

Det af Gorz iscenesatte »ragnarok« har selv højest irreale træk. Af det empiriske proletariat bliver kun en afguds hæsle vrængbillede tilbage. Proletaren fremstår som »kapitalens kopi«, som afmægtig, perspektivløs, eksproprieret og fremmedgjort. »Arbejdet befinder sig udenfor arbejderen, det har tingsliggjort sig, er blevet til en uorganisk proces.« ³⁰ Den fuldendte proletar er ligegyldig overfor resultatet af og formålet med »sit« arbejde. Alt bliver som for Kong Midas til lønarbejde under hans hånd. »I stedet for at afskaffe lønarbejdet fordrer proletariatet afskaffelse af alt arbejde, der ikke betales med løn.« ³² Moderfaringer er udelukkede: »På intet område, på intet tidspunkt gør en arbejder eller en arbejdergruppe praktiske erfaringer med gensidigt bytte eller samarbejde med henblik på et resultat nyttigt for alle.« ³³ »Selv »arbejdet« er blevet til en tingsliggjort aktivitet, der træder op overfor »arbejderen« og underkaster ham under sig. Med tabet af chancen for i det mindste at kunne genfinde sig i sporene af arbejdet, forsvinder (også) følelsen af, at høre til en klasse.« ⁶² Disse betragtninger ser ud som karikeringer af absolut eksisterende tendenser – alle modsigelser og modtendenser er ladet ude af betragtning, som var kapitalen nået til løsning af et dilemma, som Marx godt nok fastholdt som uløseligt (og som fixpunkt for revolutionære forhåbninger): at kapitalen må lade sig »forurene« med mennesker.

Gorz efterviser ikke disse overeksponeringer empirisk. De lader sig heller ikke retfærdiggøre som trendantagelser for firserne, da der ligger en systematisk fejl til grund for dem. Gorz indleder sin

kritik af den proletariske myte med en funktionalitetsbetragtning, der naturligt fører til éndimensionalitet. »Kapitalismen har ladet en arbejderklasse mere alment: (de lønafhængige) opstå, hvis interesser, evner og kvalifikationer er en funktion af produktivkræfterne, der på sin side fungerer funktionelt alene i forhold til den kapitalistiske rationalitet.« ¹⁰ Hos Gorz kommer »arbejdskraftens politiske økonomi« kun til orde i historiske tilbageblik (faglærtes virksomhedsmæssige magtstilling, solidariske relationer i det proletariske miljø, arbejderkultur) og bliver dermed til elementer i »den fuldendte proletars« forhistorie, som der nu kan ses bort fra. Klassekampe og proletariatets historiske læreprocesser synes at have fundet sit historiske slutpunkt. Af negativbilledet af en myte kan der kun opstå en ny.

Det nye historiske subjekt: Ikke-klassen af ikke- arbejdere

Gorz trækker radikale konsekvenser af sin kritik af de forgæves forhåbninger til det revolutionære proletariat. Også hvis arbejderaktiviteten ikke mere indebærer magt, og den traditionelle arbejderklasse kun er et privilegeret mindretal, ⁶⁴ er den samfundsmæssige negativitet ikke forsvundet, men har »udelukkende forskudt og radiakliseret« ⁶³ sig. Efter afslutningen af arbejdermagt – som magt gennem og over arbejdet – kan intet andet længere »komme i betragtning end befrielsen fra arbejdet, idet man samtidig afviser dets natur, indhold, nødvendighed og modalitet (eksistensform)«. ⁶²

Kapitalismens krise (med voksende arbejdsløshed, automation og rationalisering) lader en ikke-klasse af ikke-arbejdere opstå, »der i det nuværende

samfunds skød forkynder et ikke-samfund, hvor klasserne såvel som arbejdet og herredømmet vil være afskaffet.«⁶² Som affaldsprodukt af det gamle samfund, der beroede på arbejde, opstår et »efterindustrielt neoproletariat«, hvortil allerede i dag bør regnes flertallet af befolkningen. »Ikke-klassen af ikke-arbejdere omfatter alle de, der er udstødt af produktionen gennem processer af tilintetgørelse af arbejdet, eller de, der gennem industrialiseringen af den intellektuelle aktivitet (automation og informatik) underbeskæftiges i forhold til deres evner. Den omfatter samtlige overtallige i den samfundsmæssige produktion: aktuelt og potentielt, permanent og midlertidigt, totalt og partielt arbejdsløse.«⁶³ I et interview tæller Gorz endog de med, »der ikke mere identificerer sig med deres betalte arbejde, og som ikke fordrer et »bedre« arbejde, men et liv, hvor de selvbestemte aktiviteter ekskluderer det fremmedbestemte arbejde, hvor godt dette end måtte være betalt.« (Le Monde 12.10.80).

Også selvom det er berettiget at betvivle, at dette neoproletariat allerede omfatter flertallet af befolkningen, er der ingen tvivl om, at der eksisterer en sektor af lejlighedsarbejdere, deltidsbeskæftigede, alternativprojekter, socialhjælpsmodtagere osv., der tendentielt udvider sig – perifer hhv. spaltet arbejdsmarked, skyggeøkonomi og dual økonomi er nogle af begreberne i denne diskussion.

Indenfor den sammenhæng, som den éndimensionale arbejderklasse – der tilmed er viet undergangen («vi står midt i en proces, hvor arbejdet afskaffes» – tages zeitung-interview fra 16.12.80) – eksisterer i, knytter Gorz særdeles høje politiske forventninger til det brogede, løst sammensatte neoproletariat af »arbejdsmarkedets ofre«, folk, der bevidst står af, freaks, selvbevidste husfædre,

husmødre og mødre. »Til forskel fra den traditionelle arbejderklasse er ikke, – klassen befriet subjektivitet.«⁶⁷ Proletariatets identitet retter sig imod et produktivistisk-industrielt samfunds ødelæggende fremtid. Det er bærer af et kulturrevolutionært gennembrud, en »frihedens skabelsesakt«, der gennem sætter den »individuelle suverænitets primat«.⁶⁹ Målet er »generindringen af den enkeltes magt over eget liv, når det bliver trykket ud af den produktivistisk-kommercielle rationalitet«.⁶⁹ Dermed personificerer neoproletariatet »samtidigt livet hinsides produktivismen, afvisningen af akkumulationsetikken og opløsningen af alle klasser«.⁶⁸

Dette kulturrevolutionære budskab fra ikke-klassen af ikke-arbejdere drejer det sig – ret beset – om en sammenfatning af progressive elementer i den økologiske og feministiske kritik. At stilisere den til nødvendig fællesnævner for den nye ikkeklasse, generelt at tillægge den »befriet subjektivitet« hører til i området for intellektuelle ønskeprojektioner. Gorz skelner ikke klart nok imellem, om det med hans bestemmelser drejer sig om forsøget på empirisk at opspore den »indre sammenhæng« i dette neoproletariat, eller om forsøget på at tydeliggøre en »politisk« programmatik og de perspektiver, der muligvis (gemmer sig) heri.

Hvad enten det er påtrængende virkelighed eller forhåbningsfuldt program, så gør sort/hvid-billedet af proletariatet og dets modstykke opmærksom på en – også politisk betydningsfuld – analytisk svaghed, der allerede blev peget på i forbindelse med Gorz' »homo proletarius«.

I og med at Gorz kritiserer en myte med en modmyte, fraskriver han sig muligheden for at tydeliggøre eksisterende og politisk mulige formidlingsplaner. Ganske vist har kulturrevolutionære

overvejelser siden studenterbevægelsen («emanciperende af subjektiviteten» – Marcuse, »overskydende bevidsthed» – Bahro, og sidst også Gorz' »den individuelle suverænitets primat») oftest deres referancepunkt i revolter, modkulturer og protestbevægelser, men deres totalsamfundsmæssige dimension vinder de dog først med tilbagevirkende forandring på det samfundsmæssige arbejdes område. Dette ikke blot i betydningen af den ambivalente stigning i den samfundsmæssige rigdom (armod gennem/trods varerigelighed) og i arbejdets produktivitet (også som frisættelse og udtømning af konkret aktivitet), ved hvis modsigelsesfuldhed nye politiske konflikter antændes. Men også den levende arbejdskraft træder i modsætning til kapitalens logik, erfarer den kapitalistiske form som en hindring for sin egen produktivitet. Skal Gorz' neoproletariat ikke i væsentlig grad rimeligere analyseres som udtryksform for og del af den samfundsmæssige totalarbejder, som resultat af en historisk udviklingsproces, hvori proletariatet selv udfolder negatoriske potenser? Er der i arbejderklassens kampe i de sidste ti år ikke også kommet tydelige momenter af den kulturrevolutionære ånd til syne (arbejdstidsforkortelser, konflikter om arbejdsprocessen, om arbejdstempo, produkter og deres samfundsmæssige nytte – sml. hertil rundbordssamtalen »Die Arbeiter sind nicht bereit, sich einem wahnwitzigen Arbeitstempo zu unterwerfen, um Autos zu produzieren, die von vornherein reif für den Müll sind!« i Prokla, Hft. 39, 1980)?

Men denne ændring i perspektivet tillader netop ingen »afsked med proletariatet«, for den samfundsmæssige resonans for neoproletariatets kulturrevolutionære idealer afhænger afgørende af deres virkning på arbejderklassen. Det interview med en CFDT-funktionær, der

er optrykt i en tilføjelse til bogen, gør for øvrigt tydeligt, at de kulturrevolutionære impulser ikke kun virker ind på dele af arbejderklassen, men også kan være opstået og formuleret der. (s. 150-154)

Den produktive forargelse?

Også selvom dette måtte lyde »ortodokst«: »Den med kapitalismen samtidige arbejderklasse er den eneste klasse, der materielt og indholdsmæssigt kan fuldende den revolutionære proces, men *usamtidighed* bestemmer væsentlig såvel det revolutionære udgangspunkt som den revolutionære omvæltningens heldige udfald.« (Oskar Negt) At Gorz' forestilling – uagtet dens provokerende afstandtagen fra ophobede traditioner i den franske arbejderbevægelse – peger i en lignende retning og dermed byder på produktiv forargelse for vores egne debatter, skal afslutningsvist tydeliggøres i nogle temaer.

Kortere arbejdstid, varige og solide konsumgoder, mere eget arbejde uden for fabrikken – sådanne forestillinger har længe været gangbare på venstrefløj; det samme gælder kritik af konsumerisme, af ekspropriering via eksperter, af meningsløst hhv. meningsudtømt arbejde og af tilsvarende arbejds-skabende foranstaltninger. Gorz har selv bidraget meget hertil med sine velunderbyggede artikelsamlinger »Ökologie und Politik« og »Ökologie und Freiheit«. Den økologiske kritiks politiske konsekvenser er imidlertid heftigt omstridte. Mod hvad skal nytænkningen og nyorienteringen rette sig? Mod den nye livsstil, som frem for alt bliver anbefalet os af de religiøse retninger? Mod at gå ind og ud af alternativbevægelsen? Engagement i en bredere økologisk bevægelse, hvis projekter i mellemtiden delvist er blevet til koncerners »produktinnovationer«

(bløde teknologier og alternative energiformer)?

Gorz lader ingen tvivl tilbage om, at »mindre arbejde og et bedre liv« i dag står på dagsordenen netop på grund af den eksisterende samfundsmæssige rigdom, men at denne fordring mod-siger kapitalens logik fundamentalt. Denne reorientering »ville nemlig have til følge, at der blev investeret, ikke for at sælge mere, men for at konsumere, altså sælge mindre; i stedet for at for-øge den store vareproduktion ville den formindske den; kapital ville erstattes af menneskeligt arbejde, bytteværdi af brugsværdi. Stadig større områder ville blive unddraget den kapitalistiske akkumulations logik. Derfor afhænger den frie tids samfund væsentligt af et antikapitalistisk, et »venstre« program – også selvom en del af det klassiske venstre stadig ikke vil være ved dette.«¹³⁵

Billedet af det dualistiske fremtids-samfund, som Gorz udpensler det, byder på nogle holdepunkter for et så-dant »program« der går på tværs af den standende diskussion i det grønbrogede spektrum. Den moderne version af den marxske kommunisme-vision knytter an til den gamle skelnen mellem »friheden rige« og »nødvendighedens rige«, som skulle eksistere side om side. I modsætning til et socialisme-billede, der går ud fra en total samfundsmæssiggørelse af alle livsområder, fordrer Gorz en sfære af autonome, selvbestemte aktiviteter. En tilbageførsel af den samlede samfundsmæssige produktion til landsbyautonomi og håndværk anser han dog hverken for ønskværdig eller mulig. Mod videregående decentraliseringsbegreber og for nødvendigheden af samfundsmæssiggjort industriel produktion taler primært tre forhold:

- arbejdsdeling og samfundsmæssiggjort viden er forudsætningen for teknologi af høj værdi,

- maskinelle og omkostningsbillige masseproduktioner overstiger kommunale muligheder,

- en reducering af arbejdstiden i den ikke-autonome sektor er kun mulig, hvis alle *også* arbejder der.

»Udvidelsen af den autonome sfære har således en afhængig (heteronom) industrialiseret produktion til forudsætning, ganske vist begrænset til socialt nødvendige goder, der ikke ville kunne frembringes med samme effektivitet af den autonome sektor.«⁹² De to områder skal ikke være adskilt (alternativscene-industriarbejde).

»Hvert af områderne virker tilbage på det andet.«⁹³ Gensidig nytte (impulser mod hierarkisk arbejdsdeling og overflødig produktion fra den autonome sektor, ansporing imod selvtilstrækkelighed og social forarmelse, men også for videre udvikling af de autonome aktiviteter fra den industrielle sektor) er også bundet til, at hver enkelt har andel i begge sfærer.

Allerede disse konturer af et muligt dualt samfund gør det tydeligt, hvor meget dets realisering er afhængig af den »gamle« arbejderklasses deltagelse og hverken kan tænkes uden eller imod den. Men Gorz' kommunistiske samfund har endnu mere vidtgående overraskelser parat. Efter bevarelsen af den industrielle sektor, vil han heller ikke afskaffe staten. Hvordan skulle så den heteronome sfæres funktionering, ja overhovedet adskillelsen mellem den heteronome og den autonome sfære kunne sikres? For Gorz er statens samfundsovretholdende funktioner (politi, ret og penge) historiske resultater. Prisen for at lade dem falde ville være klosteragtige fællesskaber med inderliggjort vold.

Udvidelsen af den autonome sfære er dog en central forudsætning for overvindelse af den nuværende statslige molok. »Indførelsen og gennemsættelsen af nye

sociale samkvemsformer, nye produktions-, associations-, arbejds- og konsumtionstyper er grundforudsætningen for enhver virkelig politisk forandring.«¹⁰⁵ Her får de nye sociale bevægelser og sociale eksperimenter afgørende betydning. »Kun bevægelsen selv kan gennem sin praksis frembringe og udvide de autonome sfærer, hvori der opstår nye friheder og friheden genopstår«.¹⁰⁶ Det duale samfund betyder derfor heller ikke enden på politik. Politikken bliver det ufravigelige sted for formidling mellem autonom sfære, bevægelser og stat, »mellem autonome krav og tekniske imperativer«, »Mellem subjektivitet og objektiv tvang«¹⁰⁶ »mellem moralske krav og ydre nødvendighed.«¹⁰⁸

Samfundsmæssige utopier – som Gorz' duale samfund – er ikke nostalgiske trøstepremier i dårlige tider, men skal tilbyde orientering for den politiske hverdagspraksis. Vi har brug for dem, for lige som målet skal være os for øje under vejs og være synlige for os, sådan åbner forestillingerne om målene også veje for os. Og om hvordan Gorz' bidrag duer til det må være emnet for videre diskussion. Her drejede det sig først og fremmest om, at ryste en del af det ideologiske grus ud, der havde sat sig fast ved denne »afsked med proletariatet«.

Oversat af Arne Kurdahl fra links nr. 13, januar 1981

ABONNEMENT PROKLA

Prokla 1980 indeholder følgende numre.

Prokla 38

Neustrukturierung bürgerlicher Herrschaft

Prokla 39

Ökologie, Technologie und Weltmarkt

Prokla 40

»Modell Deutschland«

Prokla 41

Blaupause für den sozialen Frieden

Prokla 1981 indeholder foreløbig:

Prokla 42

Internationale (Unter-)Ordnungspolitik

Prokla 43

Probleme mit dem Klassenkampf

Abonnement på Prokla 1980 og 1981 koster hver 112,- kr.

Løssalgsprisen er 35,- kr.

Tegn abonnement ved at indsætte beløbet på Kurasjes giro-konto: 7 16 60 44, Kurasje Krystalgade 16, 1172 K.

PAUL MATTICK 1904-1981

Meddelelsen om Paul Matticks død nåede os først efter at dette nummer af Kurasje var gået til sætning. Det var ikke praktisk muligt at producere en artikel, der beskrev Paul Matticks betydning for den danske marxistiske venstrefløj. Imidlertid ønsker vi her foreløbig at benytte denne sørgelig lejlighed til at understrege betydningen af den påvirkning og inspiration, der politisk, teoretisk og menneskeligt er udgået fra Paul Mattick og som for mange af os har været af helt afgørende karakter.

Vi har derfor valgt at bringe en kort artikel, hvor Mattick selv resumerer nogle hovedproblemstillinger, som han og hans kreds arbejdede med under den store depression i 1930erne. Hermed opnår vi flere ting samtidigt.

Vi forbliver i overensstemmelse med Paul Mattick selv, når vi ikke isolerer hans indsats fra de grupper og bevægelser, han var en aktiv del af. Han modsatte sig ethvert forsøg på at gøre noget særligt ud af hans person, idet han mente: »Mine ideer og holdninger er ikke personlige kvaliteter, men resultatet af omstændigheder jeg har delt med mange mennesker.«

Vi henleder desuden opmærksomheden på en række problemstillinger og analyser af disse, som den aktuelle internationale kapitalistiske krise har reaktualiseret. Disse analyser har langt større relevans og fortjener større opmærksomhed end de hidtil er blevet tildelt. Her diskuteres en socialistisk bevægelses mål og problemer med eksemplarisk radikalitet og intensitet. Her formidles erfaringer fra klassekampe i en historisk situation, der må have meget at sige os lige nu.

Artiklen har Paul Mattick skrevet i 1969 i anledning af et genoptryk af de tidsskrifter fra 30erne for hvilke han var hovedansvarlig. (»New Essays 1934-43«, vol. 1-6, Greenwood Reprint, Connecticut 1970).

»LIVING MARXISM«

Den serie skrifter som fremkom i årene 1934-1943 under titlen *International Council Correspondence*, senere omdøbt til *Living Marxism* og slutteligt *New Essays*, udtrykte en gruppe amerikanske arbejderes politiske meninger om den proletariske klassekamp, betingelserne for økonomisk depression og verdensomspændende krig. Idet gruppen betegnede sig selv som Rådskommunister, stod den lige så fjernt fra såvel det traditionelle socialistiske parti og det nye kommunistiske parti, som fra de forskellige »oppositionspartier«, som disse bevægelser frembragte. Den afviste ideologierne og organisationsopfattelserne hos partier fra den Anden og den Tredie Internationale, såvel som hos den dødfødte »Fjerde Internationale«. Baseret på marxistisk teori holdt gruppen fast ved princippet om arbejderklassens selvbestemmelse gennem etableringen af arbejderåd til erobringen af politisk magt og til transformation af det kapitalistiske produktions- og distributionssystem til et socialistisk. Den kunne som følge heraf kun betragtes som en propaganda organisation, der var fortalere for arbejderklassens selvstyre. På grund af denne gruppes og dens ideers relative ubemærkethed vil det være rimeligt kortfattet at behandle dens forløbere.

Arbejderorganisationer er tilbøjelige til at se hovedbestanddelen i social forandring i deres egen stadige vækst og dagligdags aktiviteter. Imidlertid var det de uorganiserede arbejdermasser i den første af det 20. århundredes revolutioner, der afgjorde revolutionens karakter, og som skabte sin egen nye organisationsform i den spontane dannelse af arbejder- og soldaterråd. Råds-, eller sovjet-systemet fra den russiske revolution i 1905 forsvandt med krusningen af revolutionen, men kun for at genopstå med større styrke i Februarrevolutionen i 1917. Det var disse råd der inspirerede til formationen af lignende spontane organisationer i den tyske revolution i 1918 og, i noget mindre omfang, i de sociale opstande i England, Frankrig, Italien og Ungarn. Med rådssystemet opstod en organisationsform som kunne lede og koordinere meget store massers egenaktivitet for enten begrænsede resultater eller revolutionære mål, og som kunne gøre dette uafhængigt af, i opposition til, eller i samarbejde med eksisterende arbejderorganisationer. Fremfor alt så beviste opkomsten af rådssystemet at spontane aktiviteter ikke behøvede opløses i formløs masseudfoldelse, men kunne ende med organisatoriske strukturer af mere end temporær natur.

I hverken Rusland eller Tyskland svarede revolutionens faktiske indhold til dens revolutionære form. Således var det i Rusland hovedsageligt den almin-

delige objektive uforberedthed til en socialistisk transformation, i Tyskland den subjektive uvillighed til at indføre socialisme med revolutionære midler, som i det store og hele forklarer rådsbevægelsens fejlslag. Den store masse af tyske arbejdere forvekslede den politiske med en social revolution. Socialdemokratiets ideologiske og organisatoriske styrke havde sat sit præg, socialiseringen af produktionen blev set som et regeringsanliggende, ikke som arbejdernes egen opgave. Arbejderrådene, som havde skabt revolutionen, abdicerede til fordel for det politiske demokrati. I Rusland var sloganet »al magt til sovjetterne« blevet fremført af Bolshevikerne af taktiske og opportunistiske grunde. Da de imidlertid først havde magten, demonterede den bolshevikiske regering rådssystemet for at sikre sit eget autoritære herredømme. De russiske sovjetter viste sig ude af stand til at foregribe sovjetternes transformation til partidiktatur.

Det er klart at arbejdernes selvorganisering ikke er nogen garanti imod politik og aktioner, der er i modsætning til proletariske klasseinteresser. Men når det er tilfældet, er de fortrængt af traditionelle eller nye former for kontrol, fra de gamle eller nyligt etablerede autoriteter. Medmindre spontane bevægelser, der resulterer i organisatoriske former for proletarisk selvbestemmelse, tilriver sig kontrol over samfundet og derved over deres egne liv, er de bestemt til atter at forsvinde ind i den rene muligheds anonymitet. Dette gælder selvfølgelig ikke for minoriteten af bevidste revolutionære, som forventer og forbereder nye sociale kampe, og som til den ende ikke blot bekymrer sig om kritikken af det kapitalistiske samfund, men også om kritikken af de midler, der er nødvendige for at afslutte det.

Dette er begrundelsen for venstre oppositionen inden for den kommunistiske bevægelse, som opstod så tidligt som i 1918, og som rettede sig imod bolshevik partiets opportunisme i dets stræben efter at sikre bolshevik regeringens eksistens. Selvom dårlige erfaringer med borgerlig parlamentarisme og med fagforeningernes classesamarbejdspraksis havde gjort kommunisterne i vesten til anti-parlamentarikkere og fagforeningsmodstandere og således til tilhængere af rådsbevægelsen, så insisterede bolshevikerne på en politisk omvending og en tilbagevending til parlamentarisme og fagforeningsmedlemskab. Kommunistpartierne blev splittet og deres venstrefløj ekskluderet af den Kommunistiske Internationale. Lenins pamflet, *Radikalismen, kommunismens børnesygdom*, (1920) blev skrevet for at ødelægge *venstrefløjens* indflydelse i Vesteuropa.

Med succes'ens prestige på deres side og med de materielle midler til rådighed til at styre, påvirke eller ødelægge rivaliserende sociale bevægelser, lykkedes det bolshevikerne at reducere venstrekommunismen til praktisk ubetydelighed. Men den var aldrig totalt udslettet og er frem til idag fortsat

med at eksistere i mindre grupper i et antal lande. I en periode vandt den ovenikøbet gehør i USA, hvor mangelen på revolutionære betingelser dømte kommunismen til blot at eksistere i ideologisk form. Dannelsen af rådskommunistiske grupper blev først muliggjort under den store depression, hvor man oplevede den spontane vækst af organisationer for dem uden job og af råd af de arbejdsløse.

Da arbejdsløshedsbevægelsen døde hen, valgte gruppen af rådskommunister at fortsætte med at fungere som en uddannende organisation. En splitelse i det Proletariske Parti forøgede deres medlemskab og muliggjorde publiceringen af *Council Correspondence*. Da gruppen blev dannet tog den midlertidigt navnet United Workers Party, som snart blev ændret til Council Communists. Måske skyldtes det gruppens karakter og intentioner, at det ikke lykkedes den at inddrage intellektuelle i sine rækker. Bortset fra artikler oversat fra europæiske kilder, blev alt materiale, som blev offentliggjort i *Council Correspondence*, skrevet af arbejdere eller arbejdsløse arbejdere. Bidragene blev ikke signeret, fordi de udtrykte gruppens meninger, selv om de var skrevet af dens individuelle medlemmer. Der var – selvfølgelig – ingen penge til rådighed til at betale trykning og tidsskriftet blev produceret med frivilligt arbejde. Kun med en udvidelse i antallet af læsere, som faldt sammen med en medlemstilbagegang i gruppen, blev det både muligt og nødvendigt at trykke bladet. I betragtning af det reducerede medlemstal var det imidlertid klart, at *Council Correspondence* ikke skulle virke for en vækst af organisationen, men var praktisk ikke andet end et middel til oplysning om rådskommunismens ideer. Af denne grund blev det besluttet, at ændre navnet til Living Marxism. Endelig fik det almindelige forfald af radikalismen, der var resultatet af Amerikas indtræden i 2. verdenskrig, navnet Living Marxism til at virke temmeligt prætentivt, ligesom det var en hindring i bestræbelserne på en bredere cirkulation. Det blev ændret til *New Essays*, hvilket imidlertid ikke frembragte de resultater, man havde håbet på. Efter nogle få numre blev det klart, at et tilstrækkeligt antal abonnenter til at gøre bladet finansielt levedygtigt ikke ville dukke op.

Der blev ikke gennem hele *International Council Correspondence's* eksistens gjort noget forsøg på at simplificere dets stil eller indhold, for at tilpasse det bogligt mindre uddannede arbejdere. Intentionen var at hæve deres forståelsesniveau og gøre dem fortrolige med kompleksiteten i sociale, økonomiske og politiske emner. Tidsskriftet var desuden skrevet for politisk avancerede arbejdere og for rådskommunisterne selv, for således at forbedre gruppens kollektive kundskab. Det var et forum for diskussioner, der var uhæmmet af ethvert udtrykkeligt dogmatisk synspunkt og åbent for nye ideer, der havde en vis relevans for rådsbevægelsen. Endelig lykkedes det tidsskriftet at tiltrække

bidrag fra socialistiske skribenter, der ikke var tilknyttet gruppen. Og det havde selvfølgelig nogle akademikers arbejder til sin disposition, som f.eks. Anton Pannekoek (som skrev under pseudonymet J. Harper), en fortaler for arbejderråd lige siden deres første begyndelse. Andre, som Otto Rühle, havde været aktive i arbejderådene i den tyske revolution. Imidlertid var det Karl Korsch som blev *Living Marxism*'s mest prominente akademiske bidragyder og teoretiker for rådsbevægelsen.

Fordi arbejdsløshed i stor målestok var depressionsårenes vigtigste aspekt, blev der ydet den særlig opmærksomhed i *Council Correspondence* – særlig med henblik på selvhjælp-organisationer og direkte aktioner, der søgte at lindre arbejdsløshedens elendighed. Forbundet med dette i en særlig forstand, men også af generelle grunde, var en omfattende optagethed af det kapitalistiske systems indre modsigelser og disses udfoldelse i løbet af dets udvikling. De kapitalistiske krisers natur blev diskuteret mere intensivt og på et højere teoretisk niveau, end det er almindeligt i arbejder publikationer, idet de omfattede de seneste fortolkninger af marxistisk økonomisk teori og dens anvendelse på de fremherskende betingelser. En grundig genlæsning af de forskellige artikler, der blev viet til dette emne, virker selv idag yderst vigtig, da de hverken har mistet deres aktualitet eller deres validitet.

I politiske udtryk var det den voksende bølge af facisme og dermed sikkerheden for en ny verdenskrig, der optog det meste af pladsen i *Council Correspondence* – ikke bare hvad angår den europæiske scene, men også med hensyn til dens gensidige sammenhæng med Asien og USA. Fra sin første begyndelse blev den tyske »national-socialisme« erkendt som forberedelse til en krig, der skulle genopdele økonomisk magt i verdensmålestok til fordel for den tyske kapitalisme. Reaktionen mod den facistiske imperialisme blev betragtet som lige så bestemt af konkurrerende kapitalistiske interesser som denne selv. Facisme og krig blev set som rettet imod den internationale arbejderklasse, fordi begge søgte at løse krisen med kapitalistiske midler for at opretholde det kapitalistiske system som sådan.

Den anti-facistiske borgerkrig i Spanien som umiddelbart blev en øvelsesplads for 2. verdenskrig, fandt helt naturligt rådkommunisterne – på trods af deres marxistiske orientering – på samme side som anarkosyndikalerne, selvom omstændighederne tvang sidstnævnte til at ofre deres egne principper i den langvarige kamp mod den fælles facistiske fjende. De essays, der var viet borgerkrigen, var af kritisk karakter, og besad af denne grund en høj grad af objektivitet, som gjorde antifacismens – som en ren politisk bevægelse – fejlslag mere eksplicite. Ikke kun de politisk-militære kampe, de fremmede interventioner og gnidningerne indenfor den anti-facistiske lejr blev fyldestgørende behandlet, men der blev tildelt endnu mere opmærksomhed til den kortlivede

kollektivisering af industri og landbrug i de centre af det revolutionære Spanien, der var domineret af anarkisterne.

For såvidt den kollektive økonomis problem overhovedet var blevet taget op det 19. århundredes socialistiske litteratur, skete det i termer af nationaliseringen af de produktive ressourcer og regeringskontrol af produktion og distribution. Først med den russiske revolution opnåede dette problem en aktuel betydning, selvom de socioøkonomiske betingelser i Rusland ikke tillod andet end en statskontrolleret økonomi, som beholdt alle den kapitalistiske produktions væsentlige kategorier. Dette system kan bedst beskrives som statskapitalisme. Til trods for dets forskelligheder fra den gamle slags kapitalisme, var det, for såvidt som arbejderklassen angår, blot endnu et system af kapitalistisk udbytning. Rådsbevægelsen anerkendte hverken dets planøkonomi som en socialistisk økonomi eller som en overgang til en sådan økonomi, og modsatte sig den ikke bare ved fordømmelser, men ved at udvikle sin egen opfattelse af et socialistisk samfund, som en fri association af producenter med fuld rådighed over al besluttende magt forbundet med produktions- og distributionsprocessen.

Organisationen af socialismen var dengang et tilbagevendende tema i *Council Correspondence* og *Living Marxism*, fordi det spørgsmål der rejstes hverken kunne besvares af den lokale kollektivisering i det økonomisk tilbagestående Spanien, eller af den centraliserede regerings planlægning i det ligeså økonomisk tilbagestående Rusland. Helt generelt blev Ruslands statskapitalisme imidlertid enten begrædt eller fejret som realiseringen af socialisme – eller i det mindste, som vejen der førte til den – og denne illusion var, skønt den hjalp Ruslands statslige interesser, skadelig for den internationale arbejderbevægelse. Det var rådskommunismens opgave, gennem sine publikationer, at bidrage til destruktionsen af denne illusion. Der var ikke længere et påtrængende behov for at bekæmpe socialdemokratiet. Det havde allerede gennem sin egen praksis demonstreret sin ikke-socialistiske karakter, og var nu også igang med at skille sig af med sin socialistiske ideologi. Dette gav imidlertid den internationale bolshevismes ikke mindre kontrarevolutionære aktiviteter en ubeføjet nimbus. Meget plads blev derfor givet til analyser af såvel bolshevismens teori som praksis, idet man gik tilbage til dens tidligste kritikere, såsom Rosa Luxemburg, og videreførte denne kritik, idet man fulgte bolshevismens historie frem til 2. verdenskrig. Denne kritik var altomfattende, filosofisk, politisk, økonomisk og organisatorisk, og udtrykte på et tidligt tidspunkt hvad der, blot meget senere, blev en mere bredt accepteret erkendelse af bolshevismens sande natur.

Kritik af den gamle arbejderbevægelse, enten den var reformistisk eller revolutionær i sin taktik udtømmer ikke *Council Correspondence's* repertoire.

Mange af dets artikler og essays behandlede emner af videnskabelig karakter og af mere generel interesse, spændende fra problemer i psykologi, sociologi og litteratur, til emner som geopolitik, nationalisme og imperialism. Et betydeligt antal af disse essays er til stadighed blevet genoptrykt i andre udgivelser, og har tjent forskellige forfattere som materiale til deres egen produktion. Dog syntes i nogle år efter 2. verdenskrig de ideer, der var blevet fremført i rådskommunismens publikationer, at være gået helt tabt. Siden da har en ny interesse i arbejderråd imidlertid frembragt et stort internationalt bibliotek viet til dette emne og dets historie. Denne nye interesse blev utvivlsomt begunstiget gennem institutionaliseringen af arbejderråd, tillidsmænd og arbejderkomiteer i næsten alle vesteuropæiske nationer, af de temmeligt kastrerede arbejderråd i den jugoslaviske »markeds-socialisme«, og sidst men ikke mindst, gennem deres opdukken som revolutionære organisationer i de nylige sociale opstande i det »kommunistiske« Polen og Ungarn. I betragtning af denne situation er International Council Correspondence og dets efterfølgere ikke kun af historisk interesse, men kan, på beskeden vis, kaste lys på fremtidig arbejderbevægelses potentialer.

Paul Mattick, 1969

GENUDGIVELSE

PAUL MATTICK

KRISE OG KRISETEORIER

Bogladepris 48,- kr.

Pris for kurasje-abonnenter 39,- kr.

Køb bogen ved at indsætte ovennævnte beløb på vores giro-konto: Kurasje, Krystalgade 16, 1172 K, giro 7 16 60 44

Bøger af Paul Mattick oversat til dansk

Marx og Keynes, Blandingsøkonomiens grænser, Røde Hane 1973
Krise og arbejdsløshed, Arbejdsløshed og arbejdsløshedsbevægelse i USA 1929-35, Kurasje 1973
Kritik af neomarxisterne, Rhodos 1974
Kriser og kriseteorier, Kurasje 1974
Blandingsøkonomien og dens begrænsninger, i: Müller, Neusüss og Mattick, Socialstat og blandingsøkonomi, Danske studerendes Fællesråd 1974
Kapitalistisk og proletarisk arbejderbevægelse, Kritik af arbejderbevægelsens ideologi og praksis, Rhodos 1975
Den deflationære inflation, i: Inflation og krise, en antologi, Kurasje 1976
Forord til Anton Pannekoek, Arbejderråd. Rhodos 1976
Forord til Anton Pannekoek, Lenin som filosof, Rhodos 1975
Forord til Henryk Grossmann, Marx, den klassiske nationaløkonomi og dynamikken, Rhodos 1975

Af de artikler af Mattick som er bragt i danske tidsskrifter kan nævnes:

Arbejdsdeling og klassebevidsthed, produktivt og uproduktivt arbejde, i: Vindrosen 1973 nr. 3
Om begrebet statsmonopolistisk kapitalisme, i: Kurasje nr. 9 1974
Arbejdsløshed og krise, Interview med Mattick, i: politisk revy nr. 252, 18.10.74
Den nuværende krise og den politiske strategi, metodiske og teoretiske problemer omkring analysen af profitratefaldet, en diskussion mellem Elmar Altvater og Mattick, i: Kurasje nr. 12 1975
Bidrag til Enqueten: Kapitalistisk krise og »økonomisk demokrati«, i: Vindrosen, 5/73
Om Marx' akkumulations- og sammenbrudsteori, i: Politiske Arbejdstekster nr. 3-4, 1974
Anmeldelse af K. H. Roth, Die andere Arbeiterbewegung, i: Kurasje, nr. 12. 1975

NYHED!

LARS QVORTRUP

KRISE, REVOLUTION OG UTOPI

Kriseteori – det begreb har efterhånden fået en snæver, økonomisk og pessimistisk klang: konjunkturedgang, underskud på betalingsbalancen, strukturproblemer...

Denne bog står på to måder i modsætning til den herskende »marxisme« på venstrefløjen.

Det er efterhånden – også på venstrefløjen – blevet et udbredt udsagn, at kapitalismen ikke nødvendigvis, dvs. på grund af indre lovmæssigheder, vil bryde sammen. Heroverfor fastholder bogen i en omhyggelig rekonstruktion af loven om profitratens faldende tendens og i en kritik af forskellige forvanskninger af denne lov, at og hvordan kapitalismen *er* en sammenbrudsmærket produktionsmåde.

Det er efterhånden blevet et udbredt udsagn, at Marx's kriseteori handler om økonomi i snæver forstand. Heroverfor fastholder bogen, at kriseteorien er en omfattende og forhåbningsfuld teori om sociale forhold: om kapitalismens klassekampe, om oprør, revolutioner og contra-revolutioner og om utopierne om et bedre samfund.

Kapitalismen bryder ikke bare sammen. Den afsætter også utopier om det klasseløse samfund som frihedens rige og den skaber mulighederne for virkeliggørelsen af et sådant samfund.

BOGLADEPRIS: 69,- KR

PRIS SOM KURASJE-ABONNEMENT 54,- KR

KURASJE

Lager for tidsskriftet pr. 1.4.1980:
Løssalgspriser:

Nr. 1	udsolgt
Nr. 2/3	udsolgt
Nr. 4	20,- kr.
Nr. 5/6	udsolgt
Nr. 7	udsolgt*
Nr. 8	12,- kr.
Nr. 9	udsolgt
Nr. 10	20,- kr.
Nr. 11	udsolgt
Nr. 12	udsolgt
Nr. 13	30,- kr.
Nr. 14	30,- kr.
Nr. 15/16	30,- kr.*
Nr. 17	35,- kr.
Nr. 18	45,- kr.
Nr. 19/20	55,- kr.
Nr. 21	50,- kr.
Nr. 22	50,- kr.
Nr. 23/24	65,- kr.
Nr. 25	54,- kr.
Nr. 26	48,- kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.

Anfør på giroalonen, hvad indbetalingen dækker.

Kurasjes gironummer er 7 16 60 44

NB. Tidligere abonnementsrækker kan ikke bestilles til gammel abonnementspris.

* De vigtigste artikler er optrykt i antologien STATEN I DET KAPITALISTISKE SAMFUND, KURASJE 1979.

